

Валентин Кәағәаниа

**АКӘИЦҚӘА ХӘЫШҢААРАМЦАНЫ
ИКАЛАРЦ**

Алитература-критикатә статиақәа

Ақәа
Ақхәынҗәкәтыжьырта
2017

УДК 821.35.0
ББК 83.3(5А6х)6-8
Кә 15

Кәәғәәниә, В. А.

Кә 15 Ақәицқәә хыштәарамцәны иқаларц : әлигерәтурә-критикәтә стәтиәқәә. Ақәә: Ақұәынтшәқәтыжыьырта, 2017. – 168 д.

Аизгә еиднәкылоит әлигерәтурәтцәәф В. А. Кәәғәәниә ацыхә-тәәнтәи ашықәсқәә ирылагзәны иифыз, ақсуә лигерәтурә хрә злоу әзцәәтәқәә ирызку илигерәтурә-критикәтә стәтиәқәәи ире-цензиәқәәи.

Ашәқәы рхы иәдырхәар қәлоит афилологцәә, ақцәәрәдыррәтә усзуфцәә, әспирәнтцәә, әстудентцәә, әрцәфцәә, иәрә убәс ақсуә миләттә лигерәтурә иәзқәлымхәу ақұәәфцәә зегы.

УДК 821.35.0
ББК 83.3(5А6х)6-8

© Кәәғәәниә, В. А., 2017
© Ақұәынтшәқәтыжыьырта, 2017

АПСУА ЖЭЛАР ХААМТАЗТЭИ РАШЭАҚӘА

*Арѝамтақәа ридеиа-тематикатә хырхартеи
реиѝартәышьа азѝаатәқәеи*

Аѝапыцтә рѝамтақәа тызцаауа атцарауаа еиқәшахатны, хьахәапақәада ишьақәыргыланы ирымам хаамтазтәи аѝсуа фольклор закәу, уи ахәаакәа ахьынзаназо, закәытә сахьаркыратә материалу иара иамчеханакуа. Уимоу хфольклортцаара ари ахырхартаѝы – хаамтазтәи аѝапыцтә рѝамтақәа, хықәкыла ашәакәа реизгареи, ркьыпхьреи, рытцаареи аганахьала – иалнаршахьоу макьаназы имацуп. Зызбахә хамоу ажанр чыдала аизгареи атцаареи анаѝшьгаха атцыхәтәантәи аамтазоуп¹. Уи хацыркхеит аѝсуа жәлар рѝапыцтә рѝамтақәа томрацәала ртыжьра азцаара анықәгыла ашьтахь. Хәарада, хаамтазтәи аѝсуа фольклор, иалкааны ашәа ажанрқәа иреиуоу аѝапыцтә рѝамтақәа уажәадагьы ианырымтаццкәа иҕамызт. Аха хықәкыла урт ранцара ианалагаз ааигәоуп.

Хаамтазтәи аѝсуа жәлар рашәакәа рахь иатцанакуеит Асовет мчра анышьақәгыла (1921) инаркны иахьа уажәраанза иѝиаз ма аѝиара иаѝу аѝапыцтә рѝамтақәа. Даеакала ари аѝапыцтә материал асовет аамтазтәи аѝсуа жәлар рашәакәа хәа иалкаазаргьы ауеит. Хәжәлар ртоурых аѝы ари апериод акрызтазкуа аамтаны иҕалеит, гәгәала ашьтамтагьы ннажьит ауаатәыѝса рыхдырраѝы, социаллеи бзазаралеи реизхазыгьараѝгы. Ус анакәха, хаамтазтәи аѝсуа фольклор, хәтакахьала, жәлар рашәа узалацәажәом, иара злиааз аамтеи уи аказшьа хадақәеи ухаѝы иаамгакәа.

¹ «Хаамтазтәи аѝсуа фольклор» атемала акандидаттә диссертация аус адиулоит Д. И. Гәлиа ихьз зху Аѝсуатцааратә институт аспирант Б. Аѝзба.

Март 4, 1921 шықасазы ишыақәгылаз Асовет аңсуа жәлар убрахь ахақәйтра рзаанагеит, милатқ раҳасабала ахеиқәырхараз ирнаґаз рацәоуп: ахәынтқарреиґекаара, амилаттә школ, акыпхьтә органқәа, арґеиаратә коллективқәа ухәа. Аґыцаамтә иааиз дақәгәырґо, агәыґра дуқәагы адхәало, усқан 20 шықәса ирґагылаз апоет қәыпш Иуа Коґониа иажәеинраала «Аңсны» аґны ишуан:

Ожәшьта уңшзарақәа
Ирызхашт иахаґы,
Амрахәага аңхарра
Уарґацашт зынза.

Сыңсадґыл лашара,
Уеицдамхан ожәшьта,
Сыңсадґыл, сыңсадґыл,
Уеицдамхан ожәшьта!

(Лашәриа 2009: 62)

Ари ашыза агәышьтыхратә пафос рныңшуеит хазлацәажәо аамтә иалиааз аңсуа поетцәа зегы ражәеинраалақәа, иара убас аңсуа жәлар иаңырцаз ражәарґеиараґы.

Аамтә кьаґек иалагзаны аекономикеи, ажәлар рсоциалтә тагылазаашьеи, рдоухатә культуреи даґеа аамтәнык еиңшымкәа ишьтыцит, еизхазыґеит ақытанхамґеи ааглыхратә наплакқәеи. Аңьеи уи иацагылаз аусуши анхаши рахатыр шытыхын. Аколнхарақәеи ааглыхратә наплакқәеи русура план шыатала еиґекаан, дара-дара наґ-ааґ ирыбжьатқан асоциалисттә еицлабрақәа. Еиґа зылзыршаз, аңхьагылара згаз аколхоз, абриґада, ма ааглыхратә напакы хатыр дула иранашьахон еиґацуаз абираґ. Чыдала зылшамтақәеи заарыхратә ґацарбақәеи рыла зәалызкаауаз ақытанхаґы, аңьаусзуґы даңсартәуан ахамтақәеи (апатәфон, акәатана, асаат ухәа) ахьз хараққәеи («астахановуа»²,

² Зусуратә ґацарбақәа рыла Асовет Еидгылаґ зәалызкааз А. ґ. Стаханов ижәла аґынтәи иаауеит.

ашықасан зеалызкааз аңа аусузы, Асоциалисттә цы афырхатца ухәа) акыр аңабаабара аганахьала ауафы агәацпыхәара изцәырызгоз аусмәацгәтәкәа жәпакы. Ауаф «ҕыц» иаазара, ишьақәыргылара, аиҳабыра рганахьала ахәатәхатцара алыршара хықәкыс иқатцаны, иаңшыган «аоктиабриатара», «апионерра», «акомфәрра» хәа иқаз ауаажәларратә еиқкаарақәа.

Ахәынтқарра, ауаатәыфса иахьеи-уахеитәи рыцстазаара иақәытхахеит ауахәама. Иаңшыгахеит ажәлар итрадициатәу рдунеихәапшышьа иамадоу ақабзқәеи ацасқәеи мап рыцәкра, уимоу рықәызбара, ацстазаарафы иқазамызшәа шыағанкыла раныхра. Ускан Ацсны злаз аимпериа ду – Асовет Еидгыла ас еиңш иқоу ахәынтқарратә политика «аихатә леишәа» ацымкәа анагзара алшомызт. Аха уи афыза алеишәеи ахдырра хараки ажәлар рылаазара мариала изықамлеит, иқаларцгы залшомызт. Арақәа аус амуит ацсуа жәлар еицырдыруа аққара: ауафы ма дшәароуп, ма дыңхашьароуп. Анагзаратә леишәа алыршаразы, ажәлар ахәатәхатцара разаагаразы ахәынтқарра анапхгара азхьаңшит аршәара-арзызара, ахырцәара-ахыгара, ақакра-ағыжра. Уи иахылқәиаит адраматә қазшыа зауз, ажәлар ртоурыхтә гәалашәарафы ихамштыхәны иаанхаз ахтысқәа. «Ауаа бзиақәа андырзуаз ашықәсқәа» хәа хызышьарангы иазынхеит. Иара иамтәхәхеит зықәыла ауаацсыра, ахархьуаф инаиркны ақакпхықәратә матцура дуқәа ирхагылаз ахәынтқарратә усзуфцәагы налатцаны (иаххәап: Н. Лакоба, Е. Ешба, Н. Ақыртаа, С. Чанба, В. Агрба, Л. Лабахәуа, С. Басариа ухәа убас азәырфы).

Хәамтазтәи ацсуа жәлар рашәақәа ранцарей ркыпхьрей атоурых иазыркыафны халацәажәозар, зегь рақхьазагы рызбахә хәатәуп Ацсны жәлар рпоет, ацдарауаф-филолог Б. У. Шынкәбей хәжәлар рмузыкацтааф, ахорейқәаф И. Е. Кортуйей.

Иаххысыз ашәышықәса 40-тәи ашықәсқәа рзы Ацсуа бызшәеи, алитературей, атоурыхи ринститут (иахьа – Д. И. Гәли ихьз зху Ацсуатцааратә институт) ацдарадырратә усзуфы Б. У. Шынкәба, ацсуа қытақәа днарылс-аарылсуа, ианитцей асовет аамтазтәи афольклортә материалқәа маңымкәа, еихарак ашәа жанр иацанакуа ағапыцтә рқәиамақәа. Ацдарауаф урт

ифольклортә материалкәа ргәылалейт итижыыз аизга «Аңсуа жәлар рпоезия» (Шынкәба 1959). «Асовет аамтазтәи аңсуа жәлар рпоезия» хәа иарбоу аизга ахәтаҕы ицәыргоуп 40 текст инареиханы амузыка-поезиатә рҕеиамтақәа. Арака иахпылоит Аңынцътәылатә еибашьра Ду (1941–1945) калаанзатәи ашәақәа 15 инарзынаңшуа. Уи иашьтанеиуа ақәшаҕы ицәыргоуп Аңынцътәылатә еибашьра Ду аан ажәлар иаңырцаз ашәақәа 13. Анаџстәи ақәшаҕы икыпхьуп айбашьра ашьтахь ииз ашәақәа 16. Арт акыпхьымтақәа реихарак ақьяад ианицеит Б. У. Шынкәба. Иара инаицыданы аизга иагәылалаз асовет аамтазтәи аңсуа жәлар рпоезиатә рҕеиамтақәа анырцеит Д. Гәлиа, С. Қәычбериа, К. Шьякрыл, Б. Цьанашьиа, И. Лакрба ухәа убас егьыртгы. Хәтала Б. У. Шынкәба ақьяад ианицыз хәамтазтәи аҕапыц-поезиатә рҕеиамтақәа еиҕакыпхьын 1990 шықәсазы итижыыз аизга ду «Ахьырцәатцәа» ақны. Уака ицәыргоуп асовет аамтазтәи ашәақәа 15. Урт аңцоуп абаџхатәра змаз ажәабжьхәаџцәа Маадан Сақания (Дәрыпшь ақыҕа), Мацкәыкә Адлеиба (Члоу ақыҕа), Кәарсантел Адамия (Кәтол ақыҕа), Тышкәа Сычнаа (Отхара ақыҕа), Платон Кыласониа (Кәтол ақыҕа) ирхәамтаны.

Хәамтазтәи аңсуа жәлар рашәақәа ранцареи ркыпхьреи рус аңьабаа адибалахьан, хыхь ишазгәахҕаз еиңш, Жәлар рырҕеиара аџны анапхгаџы И. Е. Кортуа. Иара еиқәиршәаз аизга «Аңсуа жәлар рашәақәеи ражәабжьқәеи» (Кортуа 1956) ахәта гәгәак еиднакылоит аңсуа жәлар асовет аамтазтәи рҕапыц-поезиатә рҕеиамтақәа. Урт раҕырак аныцыз аиқәыршәаџ ихаҕа иоуп.

Академик Ш. Хь. Салакаиа еиҳау атцараиуртақәа рзы еиқәиршәаз «Аңсуа жәлар рҕапыцтә рҕеиамта» захьзу ихрестоматиа «Аңсуа советтә ҕапыц поезиа» хәа хыс измоу ақәшақны ицәыргоуп уаанза Б. Шынкәбеи И. Кортуеи акыпхь здырбахьаз анцамтақәеи ашәкәы аиқәыршәаџ хәтала ианицыз аҕапыцтә рҕеиамтақәеи. Акыр имџақәтцагоуп Ш.Хь. Салакаиа аңсуа советтә фольклор закәу, қазшьақәас иамоу дахьалацәажәо аңхьажәагы. Иазгәатәтәуп, уаанзагы аңсуа жәлар асовет аамтазы иаңырцаз апоезиатә рҕеиамтақәа рыхцәажәаразы аҕезышәарақәа шыкарцахьаз Д. Гәлиеи (Гәлиа 1952: 271–276)

Б. Шынкәбеи (Шынкәба 1951: 99–124). Аңсуа советтә фольклор иаха инартбааны атцаара иеазишәоит академик С. Л. Зыхәба ирцагатә шәкәы «Аңсуа жәлар рәапыцтә рәиамта» (Зыхәба 2009: 602–626) аңны. Атцарауаф дырзаатгылоит асовет мчра аамтазтәи афольклор азеипш кәзшьәкәа, уи иатцанакуа арәиамтакәа жанрла реихшара азцаара, иара убас асовет аамтазтәи аңсуа жәлар рпоезиа ахадаратә цаки атематикеи. Хәара атахума, атцарауаф хыкәкыс имамызт зызбахә ҳамоу афольклортә жанр инартбааны, ганрацәала атцаара. Иара иәацхәа икәгылаз – азцаара зеипшла ахцәажәара, ажанр аказшьә хадакәа ралкаара ауп. Иаха аконкреттә кәзшьә амоуп «Аңсуа советтә фольклор азцаатәкәак» хәа хыс измоу академик Ш. Хь. Салакаиа иусумта. Аңхәаза уи кыпхын «Иахьатәи аңсуа қыта. Аетнографиатә очерккәа» захьзны итыцыз аизгафәы (Салакаиа 1967: 177–190), анафсан иагәылалейт атцарауаф ишәкәы «Алитературатә хәаакәа» (Салакаиа 1983: 266–282).

Ааигәа икыпхын академик З. Ць. Цьапуа истатиа «Аңсны ахақәитратә еибашьра аәапыцтә традиция» (Цьапуа 2013: 139–144). Арака чыдала иазаатгылоуп шыкәсык инацны ицоз ақыртүа-аңсуа еибашьра (14.08.1992–30.09.1993) иарәиаз аәапыцтә поезиатә рәиамтакәа ржанртә еилаазашьеи ридеиа-тематикатә хырхартеи. Атцарауаф икаитцо азгәатаракәеи алкаакәеи акыр ихәартуоп, имәақәцагоуп. Иага ус акәзаргыы, хәамтазтәи аңсуа фольклор, жәлар рашәақәагыы убрахь иналатцаны, ихатәааны еизгоуп, ганрацәала итцаангыы ихәмоуп хәа хәзхәом. Макьана еизгатәны икоу арәиамтакәа рацәоуп, атцаара аганахьалагыы икататәу мачым. Иахьатәи атцарауаа-афольклортцаафцәа инагзатәны рәацхәа икәгылоуп хәамтазтәи афольклор иадхәалоуп азцаатәкәа жәпакы.

Атоурых изларцабыргуа ала, хәамтазтәи жәлар рашәақәа, цыхьатәи аамтақәа раан еипш, хыцхыртас ирзыкалейт ажәлар злагылаз рыцстазаара ахатә. Асовет мчра анааи, шыатанкыла аәацсахит ацъанхафьжәлар ртагылазашьә. Убри икалаз аитакра дукәа инарымаданы аушәақә-фольклортә мәала аәиара иалагейт апатриотизмреи ахақәгәырғьарей зныпшуаз алирикатә ашәақәа,

ахзыртэрақәа, алафашәақәа. Ажәакала, егырт асовет жәларқәа рфольклор аҕнеипш, аҕсуаа рҕаҕыцтә рҕиараҕы аҕыжәара ааныркылеит аоперативра злаз амузыка-поезиатә жанрқәа, иара убас аҕаҕыцтә жәабжьқәеи алафқәеи (анекдотқәеи). Урт арҕиамтақәа рыла ажәлар рыбжыы рықәдыргон, ахәшьарагыы рыртон аҕстазаара ицәырнагоз ахтысқәа, рыла хызкуаз зеиуахк утахыз аҕыцаҕшыҕарақәа, изырыргон аҕыц аамта иаҕышьаҕаз ахәынтқарратә усзуоцәа (В. И. Ленин, И. В. Сталин, Н. А. Лакоба ухәа).

Урыстәылатәи аимпериа иахәтакны иҕазишьтеи Аҕсны, аҕсуаа рыҕсадгылаҕы, тәымаазарашшәа, иҕәыгәтаханы, рҕынцә-тәылатәҕыа рыхыз ахзамкәа ишыҕаз, ишақәымгәыгуаз рыҕстазаара иаалырқьаны арыҕарахь иҕежыит. Аҕсны Асовет мчра анааи, аҕсуаа ржәытәзатәи ахәынтқарра, Асоветтә Социалисттә Республика Аҕсны хәа ахзыны аҕаҕыа иахышьақәгылаз ажәлар гәацдыхәарала ирыдыркылеит. Аҕанхааҕыжәлар сахьаркыратә ажәала рыбжыы ақәдыргеит ирзааиз аамта. Убасқан иаҕтаз жәлар рмузыка-поезиатә рҕиамтақәа иреиуоу «Асовет мчразы ашәа» аҕны ихәоуп:

Ленин ду иахзичаҕаз аҕстазаара
Иахьа хтәылаҕ илашоит.
Уи иҕаитаз амазара
Хтәыла арбеиоит, иарҕәҕоит.
Уиааира дуқәа рыбзоурала
Хтәыла иахыоуеит аҕәырҕабжыы.
Хпартия дузза анапхгарала
Ахара инаоуеит хашәахәабжыы.
Асовет мчра аткыыс иеиҕу
Иарбан иҕоу иахьа абра?!
Ғыла ицәбароу, мчыла иҕеоу,
Иеипш убашам еаҕара.

(Кыласониа 1990: 53)

Ашәаҕы ишаабо ала, ажәлар ироуз аҕстазаара лаша зҕыыршьо акоммунисттә партией апролетарцәа рҕыза ду В. И. Ленини роуп.

В. И. Ленин имѡақәитѡз аусқәеи акоммунисттә партиеи ирызкуп анаѡстәи ашәагы:

Цыр усла уғәғәаза уеилартәоуп,
Угәы иѡурыз иашала инаугзоит,
Уара уѡурыз дарбану измаҳаз,
Дгыли-жәѡани ахьеивѡоу адунеи,
Дарбан дыззымдыруа уи Ленин?!
Хпартия иазбаз – уи нагзоуп,
Уи иавсуагы, хара дызѡом,
Аѡәца аанызкылогы ихәоит:
«Инеилааит Ленин иахзааигаз абирақ,
Еснагь ишәыршәыруа пхьақа!»

(Коптуя 1956: 3)

Аѡсуа жәлар рыбжыы ақәдыргеит, иазышәахәеит ироуз ахақәитра. Уи аѡыза рзалзыршаз амчқәа зегы ирыцкуп хәа иахцәажәоит дара, иазыгәдуны изырыргоит акоммунисттә партия:

Абасқатәи ажәларқәа хтәыла иқәынхо,
Иааза-ихьча насық рызтәз,
Азәи-азәи рхәатәы хаибѡѡо,
Рнапы еикәырша инзырхаз.
Адгыл тбаақәа дара ирызтәз,
Ақәынхашыагы иақәзыршәаз,
Хара хпартия ду ами, дад!

(Шынкәба 1959: 26)

Аҫыцаамтә зчаѡаз аңхьагылаѡәеи урт еидызкылоз абольшевикқәа рпартиеи, хәѡакахьала Н. А. Лакоба еиѡикааз аруаа рхеидкыла «Къарази» рыхцәажәара, рзыргара идеиа-тематикатә хырхартаны ирымоуп ХХ ашәышықәса 20–30-тәи ашықәсқәа раан иѡиаз жәлар рмузыка-поезиатә рѡиамтәқәа рыхәѡак. Убарт иреиуоуп: «Къаразаа рашәа», «Асовет мчразы ашәа», «Хара хпартияз ашәа», «Хпартия ду», «Хконтитуциязы ашәа», «Ауаатәыѡса ргәыгырта», «Атынчраз ашәа» ухәа уб. егь. «Къаразаа рашәа»

захъзу арѣиамтаѣы ажѣлар гѣадурала рызбахѣ рхѣоит В. И. Лени-
ни Н. А. Лакобеи. Ирзышѣахѣоит шыла иааргаз ахаѣѣтра, асовет
мчра, ѣхѣаѣхызла ирыхѣѣажѣоит рыѣсы иаѣшѣмахахаз Ар Каѣшь:

Абѣяр шытаххит, хажѣѣа еибыѣоуп,
Шьамѣазаргыи ѣхьаѣа хѣоит.
Хѣ х-Лакоба хѣѣхьа дгылоуп,
Ленин иихѣаз наигзоит!

Шѣнеибац, шѣнеибац,
Аѣсуаа рыѣкѣынѣѣа!
Ахаѣѣтраз ашыа казѣѣо,
Аѣсуаа рыѣкѣынѣѣа!

Хѣцхыраараз Ар Каѣшь ааиуеит,
Амра мгылац, имлашац!
Ахаѣѣтроуп урѣ иахзаарго,
Ахаѣѣтра зда ѣамлац!

(Шьынѣба 1990: 87)

Иазгѣатѣтѣуп, ажѣлар иаѣырѣаз «Кьаразаа рашѣа» шыѣѣас
ишазыѣкалаз иахьа Аѣсны Ахѣынѣѣкарра иамоу Ахьызрашѣа
(Агимн).

Ажѣлар азышѣахѣоит Аконституѣиа, ажѣытѣра иагаз акеиѣш
иахѣаѣшуеит ахазынхара, иаѣгѣгырѣѣоит аамѣѣ ѣыѣ ирзаа-
нагаз азеиѣшнхара, ашыаѣгылара иалагаз аколнхараѣеи
асовнхараѣеи. Абри атѣы шыахѣла ианыѣшуеит «Азеиѣшнхара
ашѣа» хѣа хыс измоу арѣиамѣѣа:

Аколнхара, асовнхара –
Ахѣсеи хѣѣѣеи еиѣкаратѣыѣ.
Аколнхара, асовнхара –
Аѣанхѣѣа реидкылага.
Аколнхара, асовнхара –
Арыѣѣаѣѣа амч рызѣаз.

Аколнхара, асовнхара –
Ақытақәа зегь зырқачаз,
Аколнхара, асовнхара –
Ақытақәа зегь зырлашаз...

(Шьынқәба 1959: 32)

Ас еипш иказ, азыргаратә (агитациатә), «арккратә» қазшыа змаз ағапыцтә жәеинраалақәа гәатала апоезиа иашатқәа аөазара ақынза икамзаргы, зегьакоуп дара раццара асовет хәынтқаррей уи аидеология анықәаөцәеи уамакала иазыхатцхатон, хиамөагы артон ранцарей ркыпцхрей рганахьала (Шьынқәба 1951). (Амала, хәарас иатахуи, зызбахә хәмоу аидеология изақаразаалак иалнаршомызт ахәынтқарра имөацнагоз аполитика анс-арс хәа ицоурам ахәшара азто, иахцәап, аколнхарақәа рцәымгрей рағацрей зныпшуа ағапыцтә рөиамтақәа раццара. Уи атәы зхәо ажәарөиара аццара акөым – ахафь аагара мацара гәагыуацәан, убриақынза ицьбаран иахылөиар зылшоз арепрессиа тә усмөацгәтәқәа. Убри азоуп асовет аамтазы, еихарак И. В. Сталини Л. П. Бериеи анызаанза, икыпцхьыз апоезиа тә рөиамтақәа рхыпцхьазарафь иықам ажәлар зықәшахатмыз ахәынтқарратә ғыцапшыгарақәа рықәызбара атәы зхәо атекстқәа.)

Ағыцаамта азышәахәаразы ажәлар сахьаркыратә цхыраагзас рхы иадырхәоит ажәытә цстазаарей ағәтә аамта азшыдарей еиғаргыланы раарцшра. Хазхьацшып уи зырцабыргуа арөиамта «Ағәтә ашәа» ацыцтәаха:

Абар ажәытә цстазашьас иҳамаз:

Абнаршәырақәа иҳакөыршаз,
Аөнаргә-тыц аахкьаны халатәан...
Хажәқәа убри абна иахьылалоз,
Рыбжак аазомызт, абга иахцәырфон,
Абгақәа рацкыс хара еицәан
Агычцәа убрақа илаз.
Реиха ипсылоу урт иахцәырфон,
Убарт шьны фартас иахьрымаз

Иауаамдыруаз «акниазцәа» рҕы акәын,
Урт ракәын цхала-хәшала ичоз,
Урт ракәын хабга еитцахыр зымуаз,
Урт ракәын хабла хәаны хазмаз.
Аха хразкы иацшәмахеит апартия:
«Акниазцәа» ахахацкәеит,
Абна дуқәагы хахтит...
Икато иөеиуеит хчаи лашарбага,
Амал хнаҕеит, хқыта аркаччоит...
Хулица дуқәа быжьхәа игоуп,
Хашкол дуқәа еихачапоуп,
Хбалницақәа өнылашаауеит...

(Шынкәба 1959: 58–59)

Аҕыцаамта азықәпаө-пызацәа (В. И. Ленин, Н. А. Лакоба ухәа)
зеипшыкам ала рзыргара иначыданы, ашәақәа рҕы хшыөзышьтра
азууп анхацәа змыргьацоз амалуаа – тауади-аамстеи – сатиратә
мцабзла рықәызбара, урт раамта хнырхәышьа амамкәа ажәйтәра
ишагаз атәы ахәара:

Ташы-тушы, Бат Ачба,
Иузалоузеи Ачандара?!
Ташы-тушы, Мырзақан,
Иузалоузеи Лыхнашта?!

(Кәағәаниа 2013: 196)

Асовет мчра ааиаанзагы ацсуаа рпоезиатә рҕеиамтақәа рҕы
рҕазыркхьан тауади-аамстеи сатиратә ажәала рықәызбара.
Ахратәраан уи ашыза згәаҕуаз, ажәа цьбарала аамта иациуаз
анегативтә цөырцрақәа рықәызбара зәазызкуаз, ажәлар гәыла-
псыла ирзааигәаз, иахьрыхьуа здыруаз, абаөхатәра злаз ауаа
ракәын. Убарт дреиуан Ачандара ақытан инхоз, хылтцшьтрала
итәуадыз, ацхьарцархәаө ду Жана Ачба. Иара, гәшатарак
камтақәа дрықәызбон ахратәра ахатарнакцәа, иҕаңиуан
ацәҕара зырҕеиоз ма зыуаажәлар зырпатудоз абаөданцәа.

Зыхъз-зыцша Ацсны иахыцэахъыз ашэахэаф иказара имырдон азэырфы ашэахэацэеи ажэабжъхэацэеи. Урт рахътэ абзыцкэа рфы еицырдыруа икалаз иреиуоуп: Алиас Гэынба, Маадан Сақаниа, Иснат Ахба, Цыф Аркэыцъба, Темыр Ацъба ухэа убас азэырфы.

Асовет аамта иаказшъарбаган акрурей ацъахацъафареи (анапаккэа рфы зкатарбакэа рыла зэалызкааз аусуцэа, аалыт ахатабзиара аашьтрафы ацъагылацэа) рзыргара, анхараус (ачаифыхра, аканч аазара, ацъыкэрей аарыхра ухэа) гьешла иазаапсоз анхацэа рыбзырзы ахэара, аихабыра рганахъала иналкааны хатыр-пату рыкэцара. Уи атагылазашъа анымцшырц залымшеит ускантэи аамтаз ифеиз жэлар рашэакэагъы. Убас икоу арфеиамтакэа иреиуоуп «Нуца лашэа». Арака зхы иакэгэырған ашэа зхэо, зыбаф иацэымаашъакэа акрызуа ацъэызба Нуца – дчаифыхоуп:

Ацъа инеиуа слышьтагылоуп,
Снапкэа ырласны искъоит,
Анахъ сшыза дласны дсышьтоуп,
Абар, егылыгим, дсыхъзоит.

Ацеш-ацеш, атах-атах,
Итэу ганы, итэым шэаах.
Хайт, амарцъа, шэыццакы,
Акаткэыркэа насшэыркы!

Аены сыкан сеисаны,
Ифыхыз шьтоуп еизганы,
Зынза ифыхсит шэи жэаба,
Ишэтахызар, шэнеи, ижэба!

(Кыласониа 1990: 54)

«Ацъыкэрей аус казатэыз иашэа» захъзу егы арфеиамтакны ихцэажэоуп Дэрыпш ақытан инхоз, Асоциалисттэ цъа афырхатца хэа ахъ харакы иапсахаз анхафы – ацъыкэреиаарыхфы Темыр Тарба. Арфеиамта аццоуп атрадициатэ фольклор, чыдала атоурых-фырхатцаратэ ашэакэа (иаххэап, «Инацха Кыгэа иашэа») рком-позиция аицкаашъала:

Кэартэрацыпхьаза акака афало иказтаз,
Амхы инавсуаз, убрахь пшыхахэыртас ирызтаз,
Хэ-цак ирзымкуа ацьықәреи аазрыхыз,
Ацьықәреи аус казастэыз,
Сгэыла анхафы Тэмыр Тарба,
Уааи абра, сара сгэыла,
Уи улзыршаз хаамта лаша
Ашәа азаххәап хаидгыланы!

(Салакаиа 1975: 371)

Асовет аамтазтэи ашәакәа рацтаащәа лассы-лассы ирызхьацш-уеит егырт атрадициатә фольклортә жанркәа, иаххәап, аибаркыра ашәакәеи ахьзыртәрақәеи рпышәа, рсахьаркыра-стильта цхыраагзақәа. Ахьзыртәрақәа реифартышыа ахархәарала иацтоу асовет аамтазтэи ашәакәа иреиуоуп: «Уа, бара, Антица!», «Ташьитушы...», «Ахьзыртәра», «Афырхатца Махаз» уб. ит.

Асовет аамтазы ажәлар рыәнуцқа инартбааны афиара аиуит аиумори асатиреи рхырхарта змоу ашәакәа. Уи апроцесс акыр иацхрааит Ацсны Асовет мчра анышьақәгыла ашьтахь, ахәынтқаррафы ажәытәреи афәтәреи реифаргылара аныхтарк, социалла еибатәымыз ауаа (иаххәап, тауади-аамстеи анхацәеи) ахка рыбжьатцара хәынтқарратә идеологиас ианацшыгаха. Ари аамтаз ифеиаз ашәакәа ркны иубартоуп ахьзыртәрақәа ирказшьацыдоу афольклортә сахьаркыратә цхыраагзақәа рыла ацивилизация иаанагаз афыцрақәа, амода лыпшаахкәа ратәамбара, рыкәызбара:

Уан лтаца дзеипшроу уасхәап?
Шьыбжьон дыцәоит, цәышьтын дгылоит,
Сақәлеи цәапшьлеи лхы-лфы еибытоуп,
Лыхәда тыхны, лмагра хтәаны,
Туфли шкәакәа, қлақад қақшыы,
Лқьация кофта мариачканы,
Лқьафын еипқа ацша алашәшәы,
Урт урылпшыр, Батым убоит...

(Кәағәаниа 2008: 311)

Атцакоуп акәымзар, нагзашьала, еиҫартәышьала, иаагоу ацәахәақәа итрадициатәу ахьзыртәрақәа излареипшым хәа акгы ыҕам, уимоу, ажәйтәтәи ахаҫсахьақәеи асовет аамта иарҫиаз ахаҫсахьақәеи хаз-хазы игылам – еилазџоит, ихеибартәаауеит. Ажәакала, ажәйтәзатәи афольлортә ччапшыи аҫатә аамта иахнаҫаз асатиреи ҫыарак еилахәеит.

Асовет аамтазтәи апсуа жәлар рашәақәа рахәыц ҕапшыи иргәылсуеит аашьареи, анымха-хымтәареи, хыда-гәыда аҫыжәреи рықәызбара амотив. Уи дыртцабыргуеит ашәа «Агәылара кыдыгәгәала Разан» аҕынтәи иаагоу анаҫстәи ацәахәақәа:

Аатцравагәыгә, кыдыгәгәала,
Уаа, раида, уаридара!
ҫыбааа зцәымҕу, ҫахра хәхә,
Уапыжә Разан «афырхатца».
Зымгәа азага ззымдырзакәа,
ҫәыца таха, уасараида!
Гәыла быстахь зыцәнымхазо,
Чареи ҫсхәреи дышҫарыгхо!
Ила има ақыта дрылоуп,
Ила кьагәа-ҫра иаҕхьа игылоуп,
Иара дырбаанза ила збауа,
Агәылацәа дшаауа рдыруеит.
«Асас бзиа» Разан-хатца,
Уаа, раида, уаридара!
Аҫы иеаршыи зегы драқәҫоит...

(Шьынқәба 1959: 42–43)

Аҫыжәҫы, аусура иацәаашьо ихаҫсахьа аарҫшуп «Қәыцьмахан» захьзу ашәаҫгы. Қәыцьмахан хәа зхаҫсахьа ырҫаастаны қәызбарала ицәыргоу – ахандеира иацәхьацыз, аҫыжәра цызгаз аколнхара абригадир иоуп. Ихьз мацарагыи (Қәыцьмахан) иахәо маҫым. Аашьара асоветтә хәынтқарра асистема иацәтәымыз, аиҕабыра зҫагылаз социалтә цәыртца баапсын. Уи ахьырхәра шацыз атәи аныцшуеит ашәа:

Уын угэыгэуан, Қэыцьмахан,
Фан, уфытцыззан, круфауан.
«Ари ианбанза, Қэыцьмахан?» –
Уфызцэа ухыччан ицахъан.

Абахтахъ иупхъеит, Қэыцьмахан,
Жэашықаса дузза урхахъан.
Шьта уцэа, Қэыцьмахан,
Убга ианаслак, «круфалап».

Уа Қэыцьмахан, Қэыцьмахан,
Даара ухэыцуа умтэалан!
Шьта иудырма, Қэыцьмахан,
Ахақәйтра зыцсахаз?

(Кәағәаниа 2013: 205)

Азеипш ус ацэхьатра рыцэтэыммызт ахәсагы. Убри аганахья-ла иказшьарбагоуп Ацсны еицырдыруа икалаз жәлар рацтамта «Уа, бара, Антица!». Ари ашәафы акрура згәы ззақәымкыз, аашья-реи аус аеахыгареи чмазараны излаеыз ақытапхәыс Антица лхафсахья аарпшразы сахьаркыра-стильтә мафәахәыс ажәлар азхьапшуеит зцаарала ихырку адиалог:

– Уа, бара, Антица,
Уа, бара, уа,
Аколнхарахъ бзымнеиуеи,
Уа, бара, уаа?!

– Ашәахья схы сыхьуан,
Ашаша сгәы сыхьуан,
Ахаша самхацәеит,
Уа, уара, уаа!

– Уи ашьтахъ бзымнеизеи,
Уа, бара, Антица,
Уа, бара, уаа?!

– Ақшаша схи сыхуан,
Ахаша сымшшаран,
Асабша самхацэеит,
Уа, уара, уаа!

(Салакава 1975: 364)

Жэйтэнатэ аахыс аңсуаа рыџнытџка акыр иџаракын афырхатцара акульт. Ахацэа, еиџарак аџаацэара иаламлац, қыларала хатцарак аадмырџшыцзар, пџхэысс азэґы дрыцымцар алшон. Анкыа аңсуаа рџы аџыџ змаз ари аџыза аидеиа, аџратэра ахатарнакцэа иапшшганы, рхы иадырхэон. (Иаџгэалаџаршэап Д. И. Гэлиа иажэабжэ «Атэым жэџан атџака» афырхатца хада Елкан дзықэшэаз аџурых.)

Аґычра (еиџарак арахэ-ашэахэ) аңсуа милаџ зырпатудоз чмазара бааңсны иџан ХХ ашэышықэса алагамџазґы. Уи азы шаџатџра ауеит рапџхатэи аңсуа милаџтэ газет «Аңсны». Шама-хамзар, есномерцџыџаза уаџка ианылон аґычра аџаџера иазку акыпџхымџақэа. Агазет аредактор Д. И. Гэлиа уи аномерқэа руак аџы ианицаз ажэеинраала-аныџаапџыз «Аңсуа жэлар рныџэара» захьзу аџны, Анцэа иахь ихы рханы, «аґычра џацэыршэа» иџэоит. Аахамзар феидак рзаазымгоз уи «афырхатцара» ажэлар ақэызбоит, акэымзар аидеализация азыруам рџаџыцтэ рџеиамџақэа рџы. Убри аґра бааңс ақэызбароуп хықэкыс ирымоу аґычра иазку ашэақэа. Уаџка сатиратэ мџабзла дџэылхны даарпшуп аґыч: «Уаха дахьцаша шьџа ихэшьадхьеит гэнаџа-цэымшэа, Абгалаџ еипш, цхыбжэон дґыланы амџа дануп...» (Гэлиа, Бґажэба 1972: 71).

Аңсны Урыстэыла ианадџаха, еиџарак Асовет мџра анааи, уи азакэан цьбара араџка аусура ианалага, хэарада, гэґэала иаџаґылт ари атас. Имаџџым зус збаны иџаркуаз, Сибраџка иа-хыргоз. Аґычра атџыхэала идырзыз иџаацэеи иареи рџыхэтэа шыцэґыоу џархэоит «Аґыч мыжда» захьзу ашэа аџынтэи иаагоу абарт аџааџақэа:

Ипџхэыс хэаша џазшьа анылмоу, азэы диццеит,
Исабицэа рыцџашьаны гэыцхэык игеит,
Иршэым, ирхам, џахрак азы ажэқэа ирыцуп,

Урт рыгәнаҫа уда изгауада, гәнаҫала итәу.
Нына, нына, иҫеицшузеи, ағыч мыжда!

(Гәлиа, Бҫажәба 1972: 72)

Д. Гәлиа, 1934 шықәсазы хаҫала ианицаз афольклортә текст «Хәык ағычцәа» ихы иархәаны, иаҫицеит ажәлар ирылатәаз, аирониатә ҫазшыа змоу ажәеинраала «Ҙыҫа зцомызт, азәк дрыхьзомызт». Ажәеинраала хыркәшоуп ағычцәа рахьырхәрала, иара убриалагы алабжәратә хшыәртцаратә ҫазшыа аанахәоит афымҫа:

Ажәлар еизеит, анышә ржит,
Ахәыкгы ҫырак еицтарцарц дамрак.
Ажәлар еилгеит, рыфныҫа еимпит,
Иқәыргеит ажәлар ахәыкгы раҫацәа.
Ҙыҫа анышә иартеит,
Азәк дыржит.

(Гәлиа 1981: 53–54)

Асовет аамҫазтәи аҫсуа жәлар рашәа атема хадақәа иреиу-оуп апатриотизмра, ажәларқәа реишызара, аҫсадгьыл ахьчара, асовет ар разышәахәара. Ажәлар еилыркаауан тынч анхарей аизхазыгыарей шзалымшоз еибагоу, зегь рыла еиқәшәоу ар ыҫкамкәа. Агәра ргон асовет ар рымч-рылша шдууз, ириааиуа мчык шыҫамыз. Уи атәы аныцшуеит «Ар ҫаҫшь ашәа азысхәоит» захьзу амузыка-поезиатә рҫеиамҫа:

Шьамхы мчыла идырдыдуеит,
Гәамчлагы урт ҫәғәазоуп,
Дгылы-жәфани дыркаччауеит.
Ахаирпланқәа ахьшьыцба еицшу,
Иаххагыежьюа иаххацыруеит.
Ҙаҫба дуқәа амшын ихуп,
Амшын ихуп еицамхазо.
Урт ирыцгыло мыч ыҫазам...

(Шьынқәба 1959: 30–31)

Арака ихәоу азыргажәа штцабыргхаҫоу шахаҫс иазыкалеит
Аҫынҫытәылатә еибашьра Ду (1941–1945). Аҫсадгьыл иақәлаз
анемец фашистцәа хацәнымырха ирҫагылеит милаҫрацәала
еилаз асовет жәлар, Аҫсны аҫеицәагы убрахь иналацаны. 55
нызқьык инарзынапшуа аибашьра ду рхы аладырхәит Аҫсны
аҫацәеи аҫхацәеи. Урт рахьынтә 17 нызқьык инареиханы
рыҫсадгьыл рхы ақәырҫеит.

Аҫынҫытәылатә еибашьра Ду аҫны аиааира агара алзыршаз
ахыҫхырҫақәа ирхадoup асовет жәлар аешьареи аиҫызареи
деибарганы аҫа иахьыҫагылаз. Аиааира агәрагара, аҫа ицәымҫра,
аҫсадгьыл иақәлаз ампыҫахалаҫ дук мырҫықәа дшахьырхәо,
иаарласны аҫьяжәлар ҫынч анхара-анҫыра шраҫәашьахо –
абартқәа зегьы аанарҫшуеит «Сыҫсадгьыл ду, сызкәыхшоу» хәа
хыс измоу ашәа:

Узбахә здыруз хаҫа, Гитлер
Иақәикыхит угара,
Ууажәлар ду рныртәара,
Азнык азы ддәықәылт амдыр,

Улбааидарҫ зныкьара,
Аха игәы дажьеит уаҫа.
Уи дахьымзеит игәахәтәы,
Ижәутцазеит амцабз гәҫәа.

Дықәуцалазеит адәкьашра,
Ухьҫар ишьҫоуп еиқәхаҫс,
Иахьыхьзо – деихрыссо,
Ахәыл азеиҫш дқаҫсо.

Хаҫсадгьыл ду сызкәыхшоу,
Дыкам уара уакара зылшо,
Лассы хилгоит шыҫа хаҫа,
Ихабаргәузеи нас хара!

(Иара уа: 44–45)

Аҫоурых-фырхаҫаратә рҫеиамҫақәа реиҫартәышьа, рса-
хьаркыра-стильтә цхыраагзақәа рхархәарала аҫсуа жәлар

рашәәхәәцәә аңсадгьыл зхы ақәызтцаз, ахьз ҳаракқәагьы ираңсаһаз афырхацәә Владимир Ҳаразиа, Алықьсандра Назазе, Қьаазым Агрба, Виктор (Цьат) Аргәын ухәә ирызкны иапырцеит имачымкәә ашәәқәә. Убарт иреиуоуп Асовет Еидгыла афырхацәә Николаи Гастелло хаштра зқәым ифырхатцара (ихаирплан амца анакы, ағацәә рыжәпара иагәйдцаны, даргьы таирхеит, ихгьы таирхеит) ҫаңхьа иаазырңшыз аңсуа хатца еиҫамс, апырҫы Қьаазым Хәәтхәәт-иңа Агрба изкны жәлар рашәәхәәф Кәарсантел Адамиа иаңитцаз ашәә:

Аңсуа чкәын, Қьаазым-хатца,
Аңсыуала акы згымыз,
ҫыбғалагьы деибаган,
Гәашьамхылагьы дыцьбаран...

Иахьа жәғангәыла деибашьуеит:
Гитлер иуарбақәә иху иңшшаза
Дрылагьежьуеит, ашьауардын еиңш,
Хымцала илаишьтуеит иббаза...

(Иара уа: 49)

Аибашьра адәәҫы аға иҫагылаз ахацәә рымацара ракәмызт, аңсадгьыл аҫаңхьа руалңшыа нарыгзон ахәсагьы. Атоурых-фырхатцаратә рҫеиамтақәә шахатра руеит. Иазәым-иҫыңьам Аңсны атоурых иадыруа (Баалоупҫа Мадина леиңш) аңсадгьыл афырңхәызбацәә. Ус еиңш икәз жәлар ражәә хьыршәыгәқәә рзыркуан, рашәәхә есиуа абиңарақәә ирыцын. Убарт дреиуан Аңьынңьтәылатә еибашьра Ду аан ахысратә полк аполитнапхгаҫы, Ростов ақалақь ахақәиттәраан фырхатцарыла итахаз Алықьсандра Константин-иңҫа Назазе. Ажәлар уи илзыркыз ашәәҫы («Ахәса рыхьзырхәага») аңсуа тыңҫа-аибашьҫы лхаҫсахьа зегь рыла иҫырңшыган иаарңшуп:

Кәың Капыт иан лгәы змаз,
Анарт рахәшьа лыңшра-лсахьа змаз,
Аңсуа хәса рыхьз тызгаз,

Ахақәйтра ахьчаразы хаха инеиз,
Назазепҭха, [а]фырпҭхәыс!
Абас ауп ишатаху агәаҭра аныҭоу,
Ҷырпҭшыс дҭкашәҭцароуп лышьтахь иҭоу,
Абираҭ кашәмыршәроуп ләызцәа афырхацәа,
Шәрыцхраа шәашьцәа, иахьындыртәо хаҭа цәҭья!

(Иара уа: 50)

Алықсандра Назазе лыхьз рхуп Аҭәеи дахьтахахз Ростов ақалақы рҭы иҭоу амәадуқәа.

Маи 9, 1945 шықәсазы иҭалеит апрогрессивтә уаатәыҭса зегь зыпҭшыз ахтыс – Германия ахтнықалақь, Берлин, аиааира абираҭ ахаргылара. Асовет жәлар, аҭсуаагы убрахь иналатцаны, ирчаҭаз аиааира агәацпыхәареи агәыҭра дуқәеи рнаҭеит. Убри ахақәйтра лашароуп изышәахәо ажәлар «Аиааира амш» захьзу ашәаҭны:

Угәырҭья, стәыла, зхы иақәйтү,
Зиааира ашәапшь иахьа ипҭхауа,
Зхьырпҭар рыла згәы азҭхауа,
Угәырҭья, стәыла, ашәа зхыҭыз!
Дгьыли-жәҭани иахьабалак,
Збираҭ Берлин иахагылоу!
Угәырҭья, стәыла, уапҭхьа игылоу,
Иузгәакьоу хпартиа азыхәа,
Лашарбаган иухагылоу,
Зых иамергзо уара узыхәа!

(Иара уа: 57)

Ҷырпҭштәы хасабла аҭада иаагоу ашәақәа рыхәҭа гәҭгәак апызҭаз ажәабжьхәацәа-апоетцәа роуп. Урт иреиуоуп: Маадан Сақаниа (Дәрыпшь ақыҭа), Платон Кыласониа (Кәтол ақыҭа), Кьаҭәса Смыр (Анхәа ақыҭа), Алиас Гәынба (Дәрыпшь ақыҭа), Кәарсантел Адамия (Кәтол ақыҭа) уб. егь.

Ауаатәыҭса рыпҭстазаараҭы имәапысуа ауаажәларра-политикатә хтыскәа рнымпшырц залшом жәлар рҭаҭыцтә

рфеиамтақәа. Убри аганахьала ацсуа жәлар рзы акыр иказшьарбагахеит XX ашәышықәса анцәамтазтәи адунеижәларбжьаратәи аполитикатә процессқәа – ахәынтқарра ду СССР аилаҳара, убри иахьаны ицысыз ауаажәларра-политикатә тәагашоура. Амилат мацқәа азыблара иалаҳаит. Ааи, иқалаз ахтысқәа хмилаҭ анацстәи алахьынцазы иманшәалахеит – ишьақәгылеит ихьыңшым, идемократтәу Ацсны Ахәынтқарра, аха уи шыақәтәарада изымқәадымсгәышьеит. 1992 шықәса, август 14 аены бцъарла еиқәных Ацсынра иақәлеит Қырттәыла Ахәынтсовет архәтақәа. Аибашьра ишазықәтамызгы хажәлар, гәымшәарала аға ифәгылеит. Шықәсык инацны ицоз Ацынцәтәылатә еибашьра (14.08.1992–30.09.1993), иагы рыцқара рзаанагазаргьы, ихыркәшахеит ампыцәхалаф ацсадгьыл иқәцарала.

Ацсуа жәлар зтәшәаз ауаажәларра-политикатә зыблара, ирхыргаз атрагедиа ражәарфеиара, лымкаала рмузыкәтә поезиа ианыңшит. Ихәатәуп, ажәлар рцоурыхи рфеицши рзы акрызтазкуа аамта хьантақәа раан, даҭа аамтанык еицшымкәа аееизнаркәкәоит амилат рымч. Убас еицш иқәлеит Ацсны ахақәитратә еибашьраангы – ахьыңшымра аидеиа зегьы ирыцкны амилат еиднакылеит. Убри аҭагылазаашьаан, абцъар инавақәыло рцакы гәгәахеит игәышьтыхгоу ажәа, ашәа.

Атрадициатә фольклор арфеиамтақәа рахьтә иацхьатәиқәахеит ашәа-жәеинраалатә жанрқәа. Имачымкәа ифеиет афольклор-литературатә хьыцхьыртә змоу автортә ашәақәа.

Иазәымкәа-иқыцямкәа апрофессионалтә поетцәа аибашьраан иацырцыз ражәеинраалақәа акомпозиторцәа ашәақәа анрылырх, урт арфеиамтақәа иаарласны ажәлар ирылатцәеит, афольклортә қазшьа аархәеит. Убарт иреиуоуп апоет Анатоли Лагәлаа иацтамтақәа: «Ихы лахеит...», «Ахы шиуаз...», «Лакәыт ир». Арт ажәеинраалақәа ирылхны акомпозиторцәа Кәасҭа Ченгелиеи Анатоли Алтеибеи иацырцәеит хәибашьцәеи хәуаажәлари гәырғәгәагас ирзықалаз апатриоттә ашәақәа. Аибашьраан ажәлар ирылатцәеит, иахьагы Ацсны атәылаҳьчара архәтақәеи ахацшьгаратә ашәахәаратә гәыпқәеи инарыгзо,

Гагра ахақәйтәра иацииз, апоет Лиолиа Тәанпҭа лажәеинраала «Аиааира» иалху ашәагы. Абар, уи ацыпцәаха:

Мамзышьха, Мамзышьха –
Хбаагәара, хдоуха,
Дықәахцеит дпыххаа
Уа удаҭа аҭа!
Аиааира, аиааира,
Ишьтышәх ҳа хбираҭ!
Аҭсны ҭшза ахақәитра
Шәазықәҭа наҭ-ааҭ!..

(Алҭхазоу, Лагәлаа, Тҭаиҭыкә 2013: 224)

«Ижәлартәхаз» ари арҭеиамҭа амузыка азишит, аибашьраан аидеологиатә фронт гәгәала иазааҭсаз, акомпозитор Кәаста Ченгелиа. Абраҭа иазгәатәтәуп, акомпозиторцәа Кәаста Ченгелиеи Тото Аҭьапуеи Мраҭашәаратәи афронт аҭы ишеиҭыркааз ахаҭшьгаратә ашәахәаратә гәып «Аиааира». Мрагыларатәи афронт аҭны Оҭар Ферзбеи Нодар Кәарҭеи еиҭыркааит аҭып «Уарада». Белла Ламиаҭҭа – аҭып «Арасазыхь» ухәа уб. егь. Арҭ ахаҭшьгаратә еиҭкаарақәа архәҭақәа ирҭаауан, хәибашьцәа рҭәаҭхьа қәҭеиарала иқәгылон апатриоттә ашәақәа рыла. Урҭ инарыгзоз ашәақәа иреиуоуп ажәлар рхатәык, раҭцамҭак еиҭш ишьтырхыз, хыхь зызбахә ххәахьоу «Аиааира» инаҭыданы, афольклор-литературатә цәаҭа зхоу «Аҭхәызба, ар рымаҭәа зшәу» (ажәақәа Даур Занҭариа, амузыка Кәаста Ченгелиа), «Ахәрашәа» (ажәақәеи амузыкеи Нодар Кәарҭеи), «Хәра хәруаа реиҭабы» (ажәақәеи амузыкеи Валери Баҭәтелиа), «Шәнеибац!..» (ажәақәеи амузыкеи Белла Ламиаҭҭа), «Бзиа избо, сылбазом...» (ажәақәеи амузыкеи Валери Баҭәтелиа), «Кәачара» (ажәақәа Оҭар Ферзба, амузыка Игор ҭнариа), «Рада» (ажәақәеи амузыкеи Валери Баҭәтелиа) уб. егь.

Избахә хәатәуп аибашьраан ҭазара усзуҭык, шәахәаҭык иахәсабала зҭыбаҭ ааҭшыз ашәаҭцәа-анагзаҭ (абард) Анатоли Алҭеиба. Уи имузыкатә ҭцамҭақәеи егьырҭ апоетцәа

ражәеинраалақәа ирылхны инаигзоз ашәәқәеи агитара иацхәо, лассы-ласс дықәгылон (Мраґашәаратәи афронт аґы) аґсадгьыл ахьчаџцәа рґаґхьа, уимоу, афронт ацәахәаґы, айбашьцәа рыґсеитакымґаз.

Арака ызьбахә хәоу арґиаџцәа инарчыданы, афольклортә поетика иқәныкәаны ашәәқәа аґызтцоз, агитара ма ачамгәыр иацхәо айбашьцәа рґаґхьа иназыгзоз иреиуоуп жәлар рашәахәаџцәа-аимпровизаторцәа, акомпозиторцәа, ашәаґцаџцәа-абардцәа: Аркади Кархалаа, Хьымца Хьынтәба, Анзор Маршьан, Зураб Малиа, Омар Сангәлиа ухәа убас егьыртґы.

Иазгәатәтәуп, айбашьраан ишиз аґсуаа рытрадициатә ашәахәаратә фольклор аґны еицырдыруа ашәа хкқәа «Ахәрашәа», «Шәнеибац!..» ирыхьзылоу, ирышьашәалоу амузыка-поезиатә рґеиамґакәа. Убарґ иреиуоуп айбашьџы Нодар Кәарґиа иаґиґцаз, афольклори алитературеи еимаркуа аґцамґа «Ахәрашәа» (ажәәқәаґы амузыкаґы иара итәуп):

Сыґсадгьыл гәакьа ухьчараз
Сеигзом са схы,
Сџызцәеи сашьцәеи ргәымшәара
Сымоуп саргьы.
Ахы сықәшәаргьы,
Сызгаша сара,
Сыдгьыл хәлал самоудап
Гәыблыла ура!
«Ахәрашәа» узысхәоит, сыґсадгьыл,
«Ахәрашәа» – ахәра зырґьо,
Ухьаақәа ухашґып са сшьамдгьыл,
Исызгәакьоу, сыґсы зыґхәароу...³

«Ахәрашәа» ахьзуп Анатоли Алґеиба иаґиґцаз, афольклор-литературатә цәаџа зхоу дачәа рґеиамґакьы:

«Ахәрашәа» шәхәа, ура, «Ахәрашәа»,
Сгәы схаршґны, сыжәга еибашьра!

³ Атекст аагоуп адокументалтә фильм «Хәра хәруаа реиґабы» аґынтә.

Абцъар азымкуазаргъ саргъажѳа,
Исылшап ма цхак ацжѳара!..

(Цъапуа 2013: 141)

Еифартѳышьалеи, лексикатѳ еилазаашъалеи, музыкатѳ шыты-
бжыгашъалеи еицырдыруа жѳлар рашѳа «Шѳнеибац!..» иашъа-
шѳалоу арѳиамтақѳа акымкѳа-ѳбамкѳа иацтахеит Ацсны
Ацъынцътѳылатѳ еибашъраан. Убас икоуп Нодар Кѳарциа иашѳа
«Шѳнеибац, цхъака шѳнеибац!..»:

Ашѳа еицаххѳап, аѳызцѳа,
Агѳышьтыхга – аиааирашѳа!
Шѳнеибац, цхъака шѳнеибац,
Ацсуаа рыцкѳынцѳа!..

(Цъапуа 2014а: 11)

«Шѳнеибац!..» ахъзуп иара убас Белла Ламиацха иацылтаз
ашѳагъы:

Шѳнеибац, шѳнеибац,
Ацсуаа рыцкѳынцѳа!
«Шѳнеибац, шѳнеибац!..» –
Игоит иахъагъы...

(Цъапуа 2014: 11)

Ацсны Ацъынцътѳылатѳ еибашъраан иѳиаз ашѳақѳа рхыц-
хъазараѳы икоуп ускан атыц змаз атѳым мал алачара ѳапызеуаз
асатиратѳ ашѳақѳагъы. Убас икоуп еицырдыруа ацсуа лирикатѳ
ашѳа «Дубозар цъаракыр...» (ажѳақѳа иѳит Иура Ацъынцъал, аму-
зыка – Игор Цнарриа), аѳольклортѳ поетика ахѳаақѳа иртагзаны
иацтаз арѳиамта «Кѳаачара» (ажѳақѳа иѳит Отар Ферзба).
Аибашъцѳа, хаеигзарак камто, ахы ианаѳагылаз, цъоукы, иказ
атагылазаашъа рхы иархѳаны, атрофеи дырхѳазон. Ус еицш зхы
иаѳазшыоз «хаѳақѳак» ѳацнаѳеуеит зызбахѳ хамоу ашѳа:

Ашаха еитцыхны, ахәда иахаршәны,
Ажәхьа иман дцон иара.
Ус дышнеиуаз, уи дзавымсит
Хәа тазылақәак рытра.
Урт иаңицан, ус дышнеиуаз,
Днавалазаап акәытцара.
Иҕарҕаруаз гәагәшьи рбағы,
Иыытцра инытцаикит иара...

(Аәзба 2012: 189)

Еицырдыруа алирикатә ашәа амелодиа даеа цакык змоу, сатирала иыычоу атекст ала ахырцара – ичыдоу музыкатә сахьаркыра-стильтә цыхыраагзахеит ари афымта аццараан. Абри аҕагылазаашьа ихадоу акакәхеит ашәа фольклортә рҕеиамтақ аҳасабала ашьақәгылараҕы.

Убри аицш зеицшу амузыкатә сахьаркыра-стильтә цыхыраагзоуп дзызхьаңшуа Оҕар Ферзба «Шәнеибац» захьзу егыи иашәаҕы: уаҕа еилаздоит аҕоурых-фырхатцаратә ашәақәа ирхоу агәышьтыхра-патриоттә нотей ахьзыртәра ажанр иаҕазшьарбагоу асатиратә цәаҕеи:

Шәнеибац, ахьырцарцәа, цхьаҕа шәнеи!
Ахақәитра мәала цхьаҕа шәнеи!
Шәнеибац, ахьырцарцәа, цхьаҕа шәнеи,
Аңсынра аҕеицәа, шәнеибац цхьаҕа, цхьаҕа!
Шевардназе, насгы Ломиназе,
Изыкәтәаз акәардә каууа ишҕаҕеи!
«Ҕара» дахахазаап амҕыркәара,
Ишақәшәоз аниба ихәдапара...

(Иара уа: 188)

Ишаабо ала, ахьзыртәра аҕыцхәа ишьтнакаауеит аибашьра иарҕеи еиуеицшым асоциалтә негативқәа, иара убриалагыи иҕанатдоит ажәлар рахь бҕьарк иалнамыршара аидеологиатә нырра.

Иахъазы ианцоу хаамтазтәи жәлар ражәарфеиара, чыдала Аңсны Аңынцътәылатә еибашьра иалиааз жәлар рмузыка-поезиатә рфеиамтақәа реифартәышьа, рмузыкатә шықәгылашьа излаҳдырбо ала, афольклор «фыц» ашқа анырра гәгәа қартцеит уи иатәышьтәроу атрадициатә жанрқәа, иара убас алитературатә поезиени апрофессионалтә музыкатә қазарей.

Ари азтәара итцегъ инартәулань атцәаразы, жәаҳәарада, иатәхуп инартәбааны аґапыцтә материал анцара.

2014

МШЫННЫРЦӘТӘИ АҘСУАА РФОЛЬКЛОР АКТӘИ АҘЫЖЬЫМҘА

2011 шыкәсазы аңсуа тцаарадырра атоурых ағы икалеит акрызцазкуаз ахтыс – Аңснйтәи ахәынтқарратә университет аҕны иаартын Нартдырреи адәынтәи афольклортцаарей рцентр. Ари иахәтаны, иаамтаны икалаз хтысуп, избанзар Нартаа ирызку аепос ныкәызго кавказтәи ажәларқәа реибаркырағы аңсуаа аңхәагылара змоу ирейуоуп. Ацарауаа нагақәа ишазгәартахыоу еиңш, зызбахә хамоу афольклортә бака ду иаха ижәйтәу аҕәйтәакәа ршьагәйт аңызцаз жәларуп аңсуаа, адыгаа инарывар-гыланы. Уи зейгыҕкам цацгәуп ацарадырратә центр аңцаразы, нартдырреи афольклортцаара егырт ахырхартақәеи рғы икацоу шмачымгы, шыарда еихауп икацатәны ишьтоу – жанр рацәала еибарку ағапыцтә рҕеиамтақәа ранцарей ркыпхьрей инарчыданы, урт цкар рацәала рытцаара аганахьалагы.

Зызбахә хамоу ацентр аҕеиңш бзиа амоуп хәа уажәнәтә иахзырхәо акакәны икоуп уа аус зуа ацарауаа ишьтырхыз ахыдцеи, аамта кьаҕк иалагзаны ирылдыршахыоу, рнапы итцрыжь-хыоу ацарадырратә аалыци. Ацентр напхгара азиуеит Нартаа репос иналукааша ацараағы, афилологиатә тцаарадыррақәа рдоктор, апрофессор, академик, Аңсны ацарадыррақәа рака-демия ахада З. Ць. Цьапуа. Хатыпуаағыс димоуп афольклортцааа, адоцент, Аңсны Ацарей ацарадырреи рминистр А. П. Какоба. Тцаарадырратә усзуоцәас икоуп: атоурыхтә тцаарадыррақәа ркандидат, адоцент С. З. Тарба, ацарауаа қәыңшцәа Н. С. Барцыц,

Е. В. Тодуа, С. О. Жаңыым, М. Ф. Плиа. Арт атцарауаа инарчыданы, ацентр аусура (афольклор-этнографиятә материалқәа ранцарей, рыхылаарей, анаџстәи ртыпқәцарей ирыдхәалоу аусхкқәа ркны) иадпхәалоуп Адснйтәи ахәынтқарратә университет иџоу астудентцәагы.

Иахъазы Нартдыррей адәынтәи афольклортцарей рцентр аусзуџцәа еикәыршәаны итрыжьхъейт хырхартала еиуеипшым аизгақәа хца: «Аибашьра ахроникат: Анрал Гиви Агрба иџапыцтә гәалашәарақәа» (Цыапуа 2014а), «Ацсуаа рфольклор тыркәтәылатәи анцамтәкәа (З. Цы. Цыапуа иредакцияла. I атыжьымтә: Нартәа» (Цыапуа 2014б), «Аепикатә традиция аевوليуци. ААР академик Ш. Хь. Салакаиа 80 шықәса ихыцтра иазкны (З. Цы. Цыапуа иредакцияла» (Цыапуа 2014в).

Арт ашәкәкәа рахьтә ажәәкәак ахысхәаарц стахуп ааигәа ацхәаџцәа адгаланы изыргаз – Тыркәтәыла ианцоу Нартәа рхәамтәкәа еидызкыло аизга. Ихәатәуп, ари аџапыцтә нцамтәкәа рышәкәы штыцыз Нартдыррей адәынтәи афольклортцарей рцентр 2011 шықәсазы иацнатцәз «Афольклортә культура адунеи» асериала.

Мацгы цуам уажәшьта Адсни Тыркәтәыла икәынхо ацсуааи аибабарей еиуеипшым аимадарақәеи рыбжьалеижьтәи. Аибашьра қалаанза, Асовет Еидгыла ханалаз ихацыркыз аибадыррақәеи (еихарак шәкәыла-быгышәыла) аитәнеиаирақәеи хазтагылоу аамтазы иаха-иаха рыҟдыртбауеит, рыҟдыртцаулоит. Уи зыбзотурахаз амзызқәа ирапхәагылоуп ацсуа хәынтқарра ахақәитратә еибашьраҟы иагаз аиааирей уи анаџсан иаиуз азхатарей. Ажәәкала, даҟа аамтаньк еипшымкәа, ацсуаа рыпсадгьыл аҟы иапшәымахеит, ахақәитрей ахыпшымрей рымџа ианылеит. Ари аџыза ахтыс ицәырнагоит алшара ҟыцқәа ахәынтқарра қәыпш аполитикеи аекономикеи рхырхартала еипш, культура-леи тцарадырралей ашьтыцтра аганахьалагы. Уи зырцабыргуа ахтысқәа иреиуоуп мшыннырцә, уимоу, еиха инахарангы икоу хҟынцәуаа рыпсадгьыл ашқа рхәапшра, азәырџы нхара-нцыра хәа наунагза арахь рыгыжьра. Акырза атцанакуеит адунеи иалапцоу ацсуаа ххылтшытрақәа иахьанза еикәырханы иааргаз

ртрадициатә доухатә культура (рбызшәа, рҕапыцтә хәамтәкәа, ртдасқәеи рқьабзқәеи) антцара, акыпцхьра, атцара. Ари ахырхартаҕеи уажәраанза икатоугыи мацзам (уи еихарак изыбзоуроу ахәаанырцәтәи атцарауаа роуп: А. Бенедикстен, А. Дирр, И. Месарош, Ж. Диумезиль уб. егь.). Еизган, икыпцхьын ацсуааи аубыкқәеи рбызшәеи рфольклори ирыдхәалоу аматериалқәа мацымкәа. Абри амҕаҕеи ирылдыршаз рацәоуп хатәгәацхарала уи аус иаҕыз О. Беигәаа, Р. Гәажәба, С. Зыхәба, Б. Гәыргәлиа ухәа убас азәыры. Дара ирыбзоураны атцарадырра иаиуит зейгьыкам аҕапыцтә рҕеиамтәкәа.

Жанр рацәала еиласоу ацсуа фольклор ахәаанырцә, еихарак Тьрқәтәыла инхо хцьынцьюаа ркынтә антцареи акыпцхьреи асистематә кәзшья аиуа иалагеит хәзтагылоу аамтәзы. Убас, ахәаанырцәтәи ацсуаа рфольклортә культура иахьынзауа аикәырхара хықәкыс икатцаны, 1998 шықәсазы З. Ць. Цьапуа (алингвист, ААР академик В. А. Чыргбеи афилологиатә тцарадыррақәа ркандидат, адоцент А. Е. Ашәбеи алархәны) ишьақәиргылеит ахәаанырцәтәи аекспедициатә проект «Ацсуаа – Тьрқәтәылан». Абри апрокет ахәаакәа иртагзаны, атыхәтәантәи ашықәсқәа рыфныцкәала уи имҕапигеит Тьрқәтәылан, атцарауаа Ш.Хь. Салакаиа, В. А. Чыргба, А. П. Какоба, А. Е. Ашәба, С. З. Тарба, Е. В. Тодуа, М. Ф. Цлиа адпхьаланы, атцарадырратә експедициакәа фба (2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014 шықәсқәа рзы). Ацсны аихабыра зыдгылаз арт аекспедициакәа зегьы реиҕкаара мҕапысуеит (2011 шықәса инаркны) Нартдырреи адәынтәи афольклортцараеи рцентр аусуратә план инақәыршәаны.

Зызбахә хамоу аизга («Ацсуаа рфольклор тьрқәтәылатәи антцамтәкәа») (З. Ць. Цьапуа иредакциала. I атыжымта: Нартәа») аикәыршәашьала, иагәылоу атекстқәеи урт ирыдгалоу азгәатақәеи рыла ацхьяф даднапхьалоит. Ашәкәаҕеи ицәыргоуп шәагаала еиуеипшым атекстқәа 33. Урт иахьазы иааизакны ихамоу тьрқәтәылатәи нартәа рхәамтәкәа роуп. Нартәа ирызку атекстқәа реипш махәта рацәала еиларсу, ажәлар знысыз аепохақәа зныцшуа ажәытәзатәи абака ацхьяф идгалараан, акратцанакуеит

атексткәа реишьтаргылашыа, аҗхьаф ихаҗы инеиртә реиҗыбаара, иара убриаамтазгы аепос кәрала инастхоуи иаастхоуи асиужеттә махәтақәагы хшыошышьтра рзура. Абри аганахьала ашәкәи аре- дактор хада З. Ць. Цьапуа текстологк, епостцаафык иахасабала иҗышьә аракагы шыахәла аецәырнагеит. Аизгаҗы аҗхьаф ид- галоу атексткәа реиҳарак (28 текст) зыдхәалоу Нартаа репос афырхатца хада Сасрыкәа иоуп. Дара шыақәгылоуп Аҗсны ибзианы иахдыруа аҗсуа Нарттә епос асиужет хадакәа рыла: Сасрыкәа доухала дышииз – ахахә иалтра; ициз арашь шибжьаз; аецәа шыкыдиҗааз; иашьцәа амца шырзааигаз; Сасрыкәа ацәағәаф Бжафа-Бжаза дышиқәшәаз; Сасрыкәа иашьцәа дыштадырхаз ухәа уб. егь. Ас еиҗш асиужеткәа реишьтаргылашыа аҗцаарадырратә ло- гика ахәаакәа ирҗагзоуп. Иазгәатәтәуп, Аҗснеиҗш, Ғыркәтәылагы еиқәханы иҗоу Нартаа рхәамтақәа иаха ижәйтәзатәиу (аматриар- хат аепоха зныҗшуа) асиужеттә хәтақәа шракәу. Ари аҗагылазаашьа афольклортцаафцәа (Е. М. Мелетински, Ш. Хь. Салакаиа, А. А. Аншба ухәа) уаанза иззааихьаз, аҗсуааи адыгааи рнарттә епос ажәйтә цәа иаха ишақәну ала икарцахьаз алкаакәа еиҗашьақәзырғәгәо аҗаҗқәкәа иреиуоуп.

Ғцаамтақ иадфьлоит ухәартә иҗоуп ашәкәи злаатуа З.Ць. Цьапуа иаҗхьажәа. Абрака раҗхьаза акәны аҗсуа фольклортә җцаарадырраҗы инартбааны ицәыргоуп Ғыркәтәыла инхо аҗсуаа рҗаҗыцтә дырра аизгареи, акыҗхьреи, аҗцаареи рҗоурых. Абри ахырхартәҗы знапы алазкхьоу ахәаанырцәтәи (Ж. Диумезиль, Х. Фогт, Ж. Шарашизе ухәа), җыркәтәылатәи (О. Беигәаа, О. Шамба, Ць. Бганба, Ць. Хараниа, М. Папаҗа ухәа), Аҗсны инхо (И. Аргәын, Р. Гәажәба, С. Зыхәба, В. Чыргба, А. Хьациа ухәа уб. азә.) аҗарауааи рлагала аҗхьаф еилыркаауп. Афольклортцааф лым- каала дазаатгылоит иара инапхгарала имфәҗаз афольклортә експедициакәа реиҗкаашьеи рылҗшәакәеи: изтааз Ғыркәтәыла арегионқәеи ақыҗақәеи, изыҗцәажәаз абыргцәеи урҗ до- усы рбафхатәра ицәырнагаз аматериалкәа реилазаашьеи рҗазшыаҗыдарақәеи. З. Ць. Цьапуа иаҗхьажәа аҗыркәшәахь аиҗагагы аҗуп. Еиҗеигеит акыршықәса раҗхьа нхара хәа Аҗсныка иҗеҗьыз Октаи Чкотуа.

Аизга иагәылалаз ахәамтәкәә зейгыыкам материалкәоуп Тырқәтәыла инхо аңсуаа рфольклор, чыдала рнарттә эпос аҭагылазашыеи асиужеттә чыдарақәеи реилкааразы. Арт атексткәә шәышықәса инеиханы еиқәытхоу жәларык рбызшәа фонетика-морфологиатә, алексика-синтаксистә тагылазашыа зейңшроу азтаара аҭак аҭацара акыр иармариоит. Хзыхцәажәо аизга еиднакыло аматериалкәа, еихарак З. Ць. Цьапуа иекспедициақәа рыбзоурала еидкылаҳаз, анцоуп аҭцаарадырратә пҭарақәа зегыи инарықәыршәаны: атексткәа ирызныжьуп рбызшәатә, рфольклортә цсабара ахаташыа. Урт анцоуп абжьгыи асахыагыи еилазыгзо хаамтазтәи аҭаҭгатә техника ахархәарала.

Аңсны еизгоу аматериали тырқәтәылатәи анцәмтәкәеи еилазашыалеи, сиужетлеи, еиқартәышьалеи, нагзашыалеи иабанзеизааигәоу, мамзаргыи иабанзеицәыхароу? Мшын-нырцә ианцоу Нартаа рхәамтәкәә асиужети аидеиеи ргана-хылаа ҧыцрақәас ишьтыркаазеи? Атәым милаҭ рменталитет абанзарыдыркылеи? Атырқәа нырра асиужет аҧы акәу, алексика аҭазараҧы акәу иаха иахыбартоу? Амсылман дунеи аидеология абанзарныри?

Уаанза иҳазцәырцуаз абас еиңш икоу азтаарақәа уажәшьта рҭак аҭацара акыр иманшәалахоит аҭцааҭцәа рзы. Ажәакала, хзыхцәажәо ашәкәы аиҧырцшратә, азеиңш теориатә ҭазшыа змоу афольклортцааратә зцаарақәа рызбаразы акыр ихәартаны икоуп.

Ашәкәы иану ахәамтәкәә хадыртәауеит асахыаҧыхыи Баҭал Цьапуа ҭазарыла инагзоу играфикатә сахыақәа, ажәабжьхәаҭцәеи афольклор анцаҭцәеи рфотосахыақәа. Аңхыаҭ изы ихәарта дуны икоуп атексткәа рыңхыараан иҧыло, зеилкаара уадаҭу атәым ажәақәа (еихарак атырқәшәа аҧынтәи иаауа) иеилзыр-каауа ажәаргыи. Жәахәарада, аизга аҭцаарадырратә цакы иҭцегь ихаракхон уи еиднакыло арҧеиамтәкәа рхаташыа зну, абжьгыи асахыагыи еилагзаны иҳазцәырызго адиск ацызтҭгыи. Ус еиңш икоу аматериал атыжьра, еилкаау усуп, ахарцықәа маҧымкәа иаҭахуп, аха иага ус акәзаргыи, аңсуа милаҭ рдоухатә беиара аиқәырхара хыкәкыс измоу уи аиңш зейиңшу атыжьымтәзы акгыи еигзатәым хгәахәуеит. Аха иаххәаз малыруп хәа акәым иаанаго –

зеигъашьароуп, аидеал ауп. Уигъ ҳақхъақа маҷ-маҷ изызнеилатәу усуп.

«Ақсуаа рфольклор ырқәтәылатәи анцәмтәқәә» (З. Ць. Цьа-пуа иредакцияла. I атыжымтә: Нартаа) атыцрала ифыцу дақьак аатит ақсуа фольклортцаара атоурых афы. Уи зеигъықам қамтоуп ацарауаа рзын еицш, Ақснитәи ахәынтқарратә университет а студентцәеи ақсуаа рдоухатә культура иазфлымхау ақхъащцәеи рзгы. Агәыгра ду ҳамоуп Нартдырреи адәынтәи афольклортцаарей рцентр ацарауаа аринахысгы русура цкуам, ақхъанатә ишьтырхыз анықәашәа иагдырхарым хәа, ицегъ ҳзеигәырғаша ацараадырратә аалыц шьахәқәа ҳадыргалап хәа. Уи атәоуп иахәо ақсуа жәлар ражәақгагы: «Азлагара лагонаты, ахаан ашыла агхазом».

2015

АТЦАРАУАФ ИУСУМТА ДУ

Аңсуа филология атоурых ағы ичыдоу ихатә тып ааникылоит абар шыта 50 шықаса инеиханы арғиара ус иааиңмырқызакәа иалахәу, зылшамтеи злагамтеи акыр ирацәу, афилологиятә тцаарадыррақәа рдоктор, Аңснытәи ахәынтқарратә университет апрофессор, Аңсны атцаарадыррақәа ракадемия академик Сергеи Лад-иңа Зыхәба. Инапы злаку ахырхартәғы иааңоушьяртә имчхак тбаауп ацарауаф. Аханатәаахыс уи дазфлымхауп алитература тцаареи алитература тә критикеи. Итцаауеит алакәтә эпос, афырхатцаратә хәамтәкәеи илакәтәым жәлар рыпрозеи, иара убас инапы алакуп еиуеиңшым ажанрқәа ирытцаркуа аңсуаа рғапыцтә рғиамтәкәа ранцареи, ркыиңхьреи, рытцаареи. Дазааңсоит абжьаратәи иреихауи ацараиуртәкәа рзы арцагатә шәкәкәеи ахрестоматиақәеи рыора, реиқәыршәара.

Абарт еиқәыиңхьзоу аусхккәа зегы рғы иара икалам итижьхьеит Аңсни уи аңтытци ацарауаа рхы иадырхәо атцаарадырратә усумтәкәа. С. Зыхәба иааизакны аңсуа филология ирбеиеит 20 инареиханы амонографияқәеи еиуеиңшым аизгақәеи рыла.

С. Зыхәба – ааңсарак ззымдырзо, гәыла-ңсыла атцаарадырреи арғиара уси ирымадоу царауашуп. Уи зырцабыргуа ак акәны икалеит 2012 шықәсазы аңхьаф инапәғы инеиз итцаарадырратә шәкәы «Аңсуа мифология» (Зыхәба 2012). Урыс бызшәала иоу «Аңсуаа илакәтәым рыпроза атипология» (Зыхәба 1995) захьзу уаанзатәи иусумтәғгы уи акыр иеанишәахьан зызбахә хамоу

азтаатэы атцаара. Ашәкәы иалкаау хык шейбгоу («Амифологиатә хәамтәкәеи алегендакәеи») абри атема иазкуп. Уи иначыданы, 2007 шыкәсазы адунеи абоит зызбахә хамоу атемала иоу, Майкәаң итытыз атцарауаф имонография «Аңсуа-адыга жәларкәа рмифологиа» (Зыхәба 2007). Абарт ашәкәкәа рыѡбагы рыла С. Зыхәба акыр ишьақәициалеит аңсуа мифологиа азтаатэы, уимоу, арака иара илиршоит аиҕырцшра-типологиатә анализгы амѡацгара. Аңсуа фольклортцаара аҕоурых аҕы ари еицш атцаарадырратә ус – аңсуааи адыгааи рытрадициатә дунеихәапшышьа ганрацәала реиҕырцшра – рацхьаза акәны иалыршан.

Хаҕсахьа рацәалеи еиуеицшым асиужеткәеи рыла еила-соу аңсуа мифкәа XIX ашәышыкәса аѡбатәи азбжа инаркны иахьанза ранцареи рытцаареи зәанызшәахьо артәѡцәеи, аруааи, атәылаҕацәтцааѡцәеи, атцарауааи мацѡым. Рацхьатәи аңсуа етнограф С. Т. Ажәанба инаиркны Н. С. Цьанашьиа, Д. И. Гәлиа, Г. Ф. Чурсин, Ш. Д. Инал-ица, Б. В. Шьынкәба, Л. Хә. Акаба, Ш. Хь. Салакаиа, А. А. Аншба, З. Ць. Цьапуа, Ц. С. Габниа, А. Е. Ашәба ухәа хәамтәзтәи атцарауаа азәырѡы ркынза. Хкы рацәала ицәыргоу аңсуа жәлар рмифтә хәамтәкәеи рытрадициатә дунеихәапшышьа иамадоу рфольклортә сиужеткәеи арымзаа абас еицш цкы-цкы ианцаны, шәкәык аҕы еизганы, мҕахкы тбаала атцаарадырратә анализ рахыжьра иахьа уажәраанза иалыршамызт. Ари аѡыза аңшыгамтә аамтә рацәеи ичыдоу атеориатә дырра цаулақәеи зтаху усуп. Амифтә сиужеткәа згәылатәаху ашәкәкәеи, ажурналкәеи, агазеткәеи рагәылпшаара, амифологиатә хәамтәкәа хатала ранцара мацарагы имариам усуп. Атексткәа ранцаразы иааицмыркьазакәа ақытәкәа урылсуа, аинформантцәа урыҕцәажәо еизугароуп. Убри аганахьала С. Зыхәба ихы аҕыка ыкәихит: аакыкьанза (ичымазара дакаанза) тәамѡахә имамкәа Аңсны геи-шьхеи ладеи-ѡадеи акырынтә дырхысны, аңсуареи жәлар рсахьаркыратә ажәеи рызкәазацәа ичырызкны, аңсуаа рытрадициатә қбазкәеи рритуалкәеи еиҕызбаауа, ихьыршәыгәу афольклор-етнографиатә материалкәа рацәазаны ианицеит. Цкар рацәала еиларсу аңсуа жәлар ржәытә традициатә культура (аңсуа дании инаркны иецәахә кыдшәаанза иахьеи уахеи дызлахәыз

аңсҕазаара, ицэгҕа-ибзиа, ихымѡапгашья, илеишѡа ухѡа) уас-хырра зуа хытхыртҕак ахасабала ианҕаны, итыжью рацѡам. Аҕцаарадырра нап азыркуа изы, ихымпадатѡиу ак акѡны иҕоуп адѡынҕѡи аматериал. Иатахуп, иара убас, зымѡхак тѡбау атеориатѡ литература аѡгагѡылахалара, цѡа змам агѡаанагарақѡа рахьтѡ иаха ирҕацагоу азаaira. Адунеи иқѡынхо ажѡларқѡа рмифқѡа ирызкны хыцхьазара рацѡала аҕцаарадырратѡ литература иҕоуп. Аетнографцѡа, афольклортѡаѡцѡа, алитературатѡаѡцѡа, афилософцѡа ухѡа, хырхарҕала еибатѡым аҕцарауаа азѡырѡы акраатцует рѡадцаланы амиф закѡу, мазас иагѡыҕацѡѡаху, иара аѡиара, аѡеитакра мѡа изнысыз аарцшра, уи уаажѡларратѡ уснагзатѡыс иамоу аилкаара иашьѡоуижьѡеи. Урт азѡарақѡа жѡпакы рҕак шыҕацѡоугы, имацым иахья уажѡраанзагы инагзаны иҕцаам. Убри ахырхарҕаѡы С. Зыхѡба илиршеит ахѡаанырцѡѡѡи амифтѡ материалқѡеи, еихарак нхытц-кавказѡиқѡа, амифология иазку аҕцаарадырратѡ литературеи еилыршѡшѡаны, инапы злеикыз амаҕѡар аҕцаараан цхыраагзак ахасабала урт радцхьалара. Ари еипш азнеишья хзыхцѡажѡо аҕцаамҕа ацхьяѡ иаха даднахалоит, илацшхѡаагы арҕбаауеит, насгы, зегы ирыцку – аҕцаарадырра аганахьялагы ахѡ харанакуеит.

Ашѡкѡы «Ацсуа мифология» алагалажѡаѡы С. Зыхѡба инартѡбааны дазаатгылоит амифтѡцаара маҕѡарк ахасабала ѡоурыхс иамоу. Уи цызцаахьюу азѡырѡы аҕцарауаа (Макс Миуллер, Едуард Таилар, Герберт Спенсер, Цьорць Фрезер, Вильгельм Вундт ухѡа) рыхшыѡцарақѡа ахѡшьара рѡѡоит. Иара убас критика хасабла илацшхѡаа иҕигоит ацсуа мифқѡа рперсонажцѡеи ацсуа жѡлар рмарҕатратѡ нцѡахѡқѡеи рыҕцаара аганахьяла аетнографцѡеи афольклортѡаѡцѡеи (С. Т. Ажѡанба, Г. Ф. Чурсин, Ш. Д. Иналица, И. А. Ацынцьял, В. Г. Арзынба, Р. А. Ахашба ухѡа уб. егь.) рылшамҕақѡа. Аҕцааѡы дазаатгылоит ацсуааи егьырт ажѡларқѡеи рѡы амифтѡ хаѡсахьяқѡа реизааигѡарақѡеи, реиѡгарақѡеи, рцѡыргашья ацыдарақѡеи. Арт азѡарақѡа рызнеираѡы ирацѡоуп еиуеипшым агѡаанагарақѡеи аконцепцияқѡеи. Автор ацхьяѡцѡа иаха игѡцарактѡу аҕцарауаа рыхшыѡцакқѡа ирызхьяирцшует, иара амаҕѡар агѡыбылра ркыртѡ ақынза иадихалоит.

Амиф еицш икоу афольклортә жанр ахцәажәаразы, иара иагәытатцәаху анкыабынкыатәи адунеихәацшышьа ашьтамтқәа раарпшразы, автор изы акыр имѡақәтцагахеит ацсуа рлакәқәеи рфырхатцаратә епоси ирызку уаанзатәи итцаарақәа. Амифқәеи, алакәқәеи, ажәытәзатәи афырхатцаратә хәамтқәеи (Нартаа, Абраскыыл) еизааигәоуп, еимадоуп, уимоу, икоуп агәаанагара дара зхылҕеиаазгыи амиф ауп хәа. Арака ихадоу– еиуеицшым афольклортә жанрқәа рҕыи амиф ашьтамтә ашьтқаареи, уи ахәаақәа ахынцәо ашьақәыргылареи роуп.

С. Зыхәба ишәкәы «Ацсуа мифология» – атцаарадырратә шыаҭа змоу усумтоуп. Абрака афольклортцааѡ аханатә иҕацхыа иқәгылаз ауснагзатәқәа иреиуан, амифқәа алогикала, гәыпгәыпҭла реихшара. Ари аус азнеираан аиҕыбаара аныкма, агха аҕатцара мариоуп, избан акәзар амифқәа ирымчхаркуа анцәахәқәеи афольклортә хәҕсахыақәеи даара ирацәоуп (ашәкәаҕыи урт рхыпхыазара 160 иреихауп). Ихәатәуп, адунеи иадыруа егырт ажәларқәа рмифқәа гәыпгәыпҭла реихшара зегь рыла хара хзы иманшәаланы, ишиашоу иудуқыло ишыкам. Урт рыѡныцкәа аизааигәарақәеи аишьашәаларақәеи шыкоу еицш, аиѡгарақәагыи рацәоуп.

«Ацсуа мифология» автор ацхыаѡ идигалаз атекстқәа реишашыа, насгыи урт аки-аки реишьагылашыа адкыларазы акыр иманшәалоуп. Ашәкәаҕыи хаз-хазы ирыхцәажәоуп «акосмогониатә мифқәа», «амифтә кәзшыа змоу афольклортә хәҕсахыақәа», «ашәарахи аѡнатә цстәқәеи рынцәахәқәа», «амифтә кәзшыа змоу ацстәқәа», «адгылкәаарыхра анцәахәқәа», «ачымазарақәа рынцәахәқәа ирызку амифқәа» ухәа уб. егы. Егырт ажәларқәа рҕгыи иупыло амифтә хәҕсахыақәа (иаххәап, Абраскыыл, Ахын, Алышькынтыр, Зылан, Кәдацшь, Амаҭ, Цаҭа, Шыашы, Ажыахара уб. егы.) акыр инартбааны ахцәажәара рызууп, аиҕырпшратә материалгыи рацәаны ирыдгалоуп. Даҕеа персонажцәак ракәзар (иаххәап: Акаҭаа, Адад, Аканҭ анцәахыи, Ацыал, Ахараҭ, Нагә ихахә уб. егы.), еиҭа иааркыаҕыи ирзаатгылоуп. Ашәкәы «Ацсуа мифология» хырхарҭала атцаамҕеи аифологиятә жәари еимаркуеит. Имаҭым ашәкәаҕыи зызбахә шамахамзар ацхыаѡцәа

ирмахац, мамзаргы иахьанзагы еилырганы ирзымдыруа анцэахэқәеи афольклортэ хақсахьақәеи. Убарт иреиуоуп: «Иахэа», «Арамхэыт», «Анчакэынча», «Ахэарах», «Кэдапшь», «Аблис», «Хьызыр», «Ғап», «Ақат» ухэа убас ирацэаны.

С. Зыхэба ишэкэы «Ақсуа мифология» инартбааны амилаттэ мифология ухағы иааугартэ, уеагэылаухалартэ алшара унатоит. Анаоc ари атцаарадырратэ тема аус адулара зэазызкуа атцарауаарзы «Ақсуа мифология» мөақэцагак иаоызоуп.

Хымпада, С. Зыхэба иусумта хфольклортцаарағы атцыхэтэантэи ажэашықәса иалагзаны итытцыз иреиғыу атцаамтақәа иреиуоуп.

2014

ХРА ЗЛОУ АЗЦААТЭЫ ИАЗКУ АУСУМТА

Аңсны жәлар рпоет Баграт Шьынқәба иңсҗазаареи ирҗеиам-тақәеи шьардашык алитератураҗтаащәеи акритикцәеи (Ш. Инал-иҗа, Ш. Салаҗаиа, М. Лашәриа, Р. Қапба, А. Аншба, В. Кожинов, У. Далгат, М. Ладариа ухәа уб. егь.) азаатгылахьеит, аусумта шьахәқәа азыркхьеит. Урт рахьтә иазәым-иоыцям аҗарауаа, аңсуаа реиңш ахәаанырцәтәиқәагы, ашәкәыщы ирҗеиара иазкны аңсышәалеи урысшәалеи инейцыху аҗтаамҗақәа – амонография хатәрақәа аңызтахьоу, иаххәап: В. Аңнариа – «Б.У. Шьынқәба ирҗеиара: Алирика. Аепос. Апоетика» (1970), Н. Баирамукова – «Баграт Шьынқәба. Ирҗеиара аочерк» (1981), Г. Цьиблазе – ««Ацынҗәарах», мамзаргы аублаақәа родиссеиа» (1987), С. Зыхәба – «Баграт Шьынқәба иңсҗазаареи ирҗеиамҗеи» (2009) уб. егь. Абраҗа еиқәыңхьазоу аусумҗақәа рхыңхьазара акы хәа иаңцатәуп Аңсны аҗтаарадыррақәа ракадемиа Д. Гәлиа ихьз зху Аңсуаҗтааратә институт аҗриф ала 2014 шықәсазы иҗыҗыыз, хазшәа игылоу аҗтаамҗа җыц «Б. Шьынқәба ипоезиеи ажәлар рҗаҗыцтә хәамҗақәеи». Уи ишит еицырдыруа алитератураҗтаащ, акритик, Аңсны зәаңсазтәыз аҗтаарадырра аусзушы Владимир Бабахь-иҗа Аҗрба. «Хазшәа игылоу» хәа зысхәаз – абри аусумҗаҗкны раңхьаза акәны акыр инартбааны, насгы ган рацәала иазаатгылоуп Б. Шьынқәба ирҗеиамҗақәеи жәлар рҗаҗыцтә ажәарҗеиареи реинырра, рестетикатә еизыҗазаашьа, еиҗартәышьала реигәыцхәышьа азцаатәы. Идыру усуп,

Б. Шынкәба баҗхатәрала иаңитцаз асахьаркыратә җымтақәа жәпакы рахьынтә, имаҗым афольклортә сиужетқәа шыаҗас изауз, аҗапыцтә поезиа асахьаркыратә лшарақәа, җыдала афольклортә сахьаркыра-стильтә цхыраагзақәа поетикатә еиҗырцаагас, гәыхәтәыхьзагас автор ихы иахьаирхәо, иаххәап, ажәеинраалақәа: «Ажәйтәтәи агара ашәа», «Аңхыз», «Ковҗа шкәакәа», «Сыңшалас», «Җацеиқәатәа Қәачала» уб. егь.; абалладақәа: «Асаби», «Гәында-пшза», «Аҗырпын» уб. егь.; апоемақәа: «Иаирума», «Имтәаз азыс», «Аҗстааи анхаши» уб. егь. Ус анакәха, хәара аҗахума, аңсуа филология, хәҗакахьала хәамтазтәи алитератураҗцаара, хра злоу апроблемақәа ируакуп аңхьаҗцәа здызхало ашәкәыҗы ду ирҗеиамтақәа иргәыҗацәаху асахьаркыратә мазақәа раартра, ихымпадатәиуп автор зыхтарҗас изыкалаз жәлар рҗапыцтә мазара ихы ишаирхәо, ибаҗхатәреи исахьаркыратә кәзареи ирыбзоуроу ирҗеиамтақәа җакылеи формалеи реиҗыбаашьа акәаматцамақәа, ирҗеиаратә хықәкы аҗасабшьа аҗыдарақәа рыҗцаара.

Афольклортәареи алитературадырреи еиҗырзеиңшу арҗ апроблемақәа ус унарыдыххыланы аҗыңхәа ишьақәуцало иҗам. Ара, хымпада, иаҗахуп аамта рацәа инаҗыданы, инагоу атеориатә зыҗаҗара, алитературеи афольклори еицеиңшны рдырра, алитературатә гьама харак, иара убас аҗцаарадырратә пышәа ду. Абарт аҗазшьақәа зегьы дрылақоуп хәа азгәастар зызбахә хәмоу аҗцаамта автор В. Агрба, агха сыхьуеит хәа сгәы иаанагом. Уимоу силаҗхәаны иазгәастоит: аҗарауаҗ алитературеи афольклори реимадара апроблема қәҗеиарала дазааңсоиҗьҗеи акрааҗуеит, уи иҗцаарадырратә хықәкы хадақәа иреиуоуп, ахәшьара бзиа зауз, урысшәала иҗу раңхьатәи имонография «Аңсуа поезиеи жәлар рҗапыцтә рҗеиамтақәеи» (1970) зызкугы иароуп.

Сзыхцәажәо аҗцаамта «Б. Шынкәба ипоезиеи ажәлар рҗапыцтә хәамтақәеи» азкуп, еиҗасхәахуеит, Аңсны жәлар рпоет ипоезиатә рҗеиамтақәа рҗы ажәлар ражәарҗеиара җыңс иааннакыло, апоет ирҗеиара аизхазыҗьареи иҗазара аҗышәынтәалареи рҗы иалшаз, иҗымтақәа җакылеи формалеи ргәылыршәараҗы рольс инанагзаз анализ азура. Абри ашыза аҗцаарадырратә

хықкы анагаразы атарауаф хаз-хазы дырзаатгыланы анализ рыдќаитцалейт апоет икалам цынца ицигаз,ажалар ирылатцаахьюеиуеицшым алитературатэ жала хкќаеи ажанрќаеи ирыцаркуа апоезиатэ рќиамтаќаа жэпакы: алирикатэ жэеинраалаќаа, абалладаќаа, иажэеинраалоу ароман «Ахра ашэа», адрама «Ахра иафахаз», ахыцќаа ирызку ажэеинраалаќаеи алакэ-поемаќаеи.

Алитературадырфы иусумта актэи ахаќны акыр инартбааны дырзаатгылоит жанр рацэала еиласоу Б. Шынкэба илирикатэ рќиамтаќаа. Уаќа хаќла иќацоу акритикатэ анализ алцшэаќаа рыла, апоет заатэи илирикатэ жэеинраалаќаа (иаххэап, «Ажэйтэтэи агара ашэа», «Сара сгэырѓоит, сара сыцоит...», «Зыркэи» уб. егь.) рќны афольклортэ стихиа иаха дамехакны дамоуп, уи апоетикатэ хыцша ахархэара акыр итбаатыцэуп ишымтаќаа ркомпозициеи рритмика-интонациатэ еифќаашьеи рганахьала. Аха ус шаќаугы, апоет иацтамтаќаа афольклортэ цсабара ахэааќаа ирцгоит, мыцхэы азфлымхара роуртэ рцакы ирфыцуеит, иртбаауеит. Абри арќиаратэ мшафы иаацбоушыап уи ибафхатэра аус шадиуло – иажэеинраалаќаа цакылеи формалеи реифыбаашья, еилыххоу аритмикеи аинтонациеи рыла ргэылыршэашья, асахьаркыра-стильтэ цхыраагзаќаа рхархэашья ухэа – абартќаа зегы аќаза ду индивидуалтэ лагамтэи инапкымта лыцшаахи рнубаалоит.

Алитературацтааф иазгэацоу алкааќаа аныќаитцо аамтазы, Б. Шынкэба ирќиаратэ лцшэаќаа хыцхыртас ирымоузеи, излалиршазеи хэа азцаара ыќэыргылан атак ќацауа, ииашан иазгэеитойт, зегы ирыцкынгы дахэацшуеит, уи ибафхатэра ду иначыданы, дхэыцаахыс афольклор-етнографиатэ дунеи дахьалаазоу, гэыла-цсыла уи дахьамадоу, насгы аацсарада ихы аус ахьадиуло. Абраќа, апоет афольклор иазааигэахара ханалацаэажэо, имхэакэа узафсуам, Б. Шынкэба ацбабаа рацаа шадитцаз хфольклортцаарадырра афацыцтэ рќиамтаќаа реизгафык, ркыпцхыфык, рыцтаафык иахасабала. Зегы ртэы хамхэаргы, шаќа рыцаркуазеи 1959 шыќасазы итижыыз аизга «Ацсуа жэлар рпоезиа», 1990 шыќасазы адунеи збаз ифольклор-етнографиатэ еизгамтаќаа рышэќы «Ахьыртэатэа»! Шаќа рцакы дуузеи урт

аизгақәа ирзыпцәоу инейцыху ацхьажәақәа, 1952 шықәсазы иапцтаз аусумта «Ацсуа жәеинраалеифартышыа апринципқәа ирызкны!» Хәарас иаҭахи, еиқәыпхьазоу аизгақәеи аусумтақәеи, В. Агрба ииашан ишазгәеиҭо еицш, аума рытцаркуеит Б. Шынкәба ирфеиамтақәа «рцапха» аартразы, ипоетика амазақәа рцәыргаразы. Иага умхәан, уи «ихатә поезиатә хәыцрақәа зыртцысуаз, ирфеиаратә хаҭсахьақәа итцазхәоз иреиуан жәлар рфеапыцтә рфеиамтақәа» (В. Атнариа). Имачым урт рахьынтә, хыхь ишазгәастаз еицш, иапцтамтақәа шыаҭас ирзыкалазгыи.

Хкы рацәала еиласоу ацсуа жәлар рашәеи ражәеи, еихарак аҭоурых-фырхатцаратә рфеиамтақәа, ридеиа-тематикатә хырхартеи реиҭеиҭаагәтә мартхәқәеи Б. Шынкәба ҭазарыла ихы иаирхәеит Ацынцәтәылатә еибашьра Ду (1941–1945 шш.) иазикыз апоезиатә ҭымтақәа раццараҭы. Апоет дхьапшуеит жәлар репикатә традицияқәа рахь, ихы иаирхәоит уи асахьаркыратә лшарақәа, аепикатә фырхацәа (Ҕшькьаҭе-иҭа Манча, Инапха Кьагәа, Кьахьба Хацъарат ухәа) ҭырпштәыс иааганы, иҭымтақәа фырхацәаны ирылеигалоит. Арфеиамтақәа изыпцсоу ахәшьара рытараан, алитератураҭцәааф иажәа цатцдәиркуеит афольклори апоет ирфеиамтақәеи рҭынҭәи иаагоу зеиуахк уҭаху аҭырпштәқәа рыла.

В. Агрба илитератураҭцәаратә блацарыла излазгәеиҭаз ала, Б. Шынкәба «иказара иазхьацыпхьаза, афольклор ахәҭаа еиҭа-хоит иҭымтақәа рҭы, уи аҭып ааннакыло иалагоит иара апоет иитәу, иоригиналу ахаҭсахьақәеи, асинтаксиси, апоетикеи» (ад. 21). Даеакала иаххәозар, Б. Шынкәба афольклортә поетика, аҭапыцтә ажәарфеиара аиҭкаашьатә маҭәахәқәа рымацара зыҭерылазыгзоз поетмызт. Уи иааиҭмыркьазакәа иҭшаауаз, аҭыц иашьҭаз рфеиашын. Ари дыртцабыргуеит иажәеинраала ҭаиматқәа: «Нас мышкызны сыҭсы схыҭып», «Ахра иалиааз», «Бжык саҭауеит», «Раида гәышыа схәоит...», «Хынәажәа», «Члоу», «Азиасқәа», «Исараза» уб. егь.

В. Агрба иусумтаҭы лымкаала дырзааҭгылоит, хшыҭзышьҭра захҭаша алкаақәагыи ҭаиҭоит Б. Шынкәба ибзиабаратә лирикееи ажәлар рҭапыцтә поезиеи реизыкьазаашьеи реиҭеиҭаареи

азцаатэггы. Амала, инатцшыны иазгэататэуп, апоет афольклор асахьаркыратэ лшарақэа ихы иахьаирхэоз ажэеинраалақэа рапцарафы мацара шакэмыз. Жэлэр рфеапыцтэ ажэарфеиара апоетика (еиуеицшым асахьаркыратэ цхыраагзакэа, акомпозициатэ еифэкаарақэа, еилагьахьоу афразеологиатэ еицааирақэа ухэа) уи дазхьацшуеит зшэагаа ду, абалладақэа, апоемақэа, иажэеинраалоу ароманқэа, адрама «Ахра иафэхаз» ухэа рапцараангы. Ари азцаатэггы иафимижыит хзыхцэажэо аусумта автор, убри аамтазы иара чыдала иаха инартбааны, инткаа-ааткааны анализ ззиуа арфеиамтақэа иреиуоуп ахэыцқэа ирызку алакэ-поемақэа «Иаи-рума», «Акарматыс шэахэафи абгахэычы цыхэабабеи», «Ашстааи анхафи», «Имтээз азыс», иажэеинраалоу ароман «Ахра ашэа», иара убас жэеинраалала иапцоу адраматэ фымта «Ахра иафэхаз». Абарт арфеиамтақэа зеггы анализ рзураан, фашьарада иаапшуеит атцарауаф иерудициа тбаа, апроблема инартцауланы алацэажэара алзыршо исубиективтэ хшыфзцарақэа. Икатоу илкаакэа рахьтэ ихаданы изхэапштэу убриоуп – ацсуа милаф рсахьаркыратэ ажэа апоет ирфеиаратэ мчқэеи ицэаннырақэеи еиқэтэарада иарфыхон, уамакала иартцаулон ипоезиатэ цэалашэарақэа. Ари ашыза апроцесс цон уи арфеиарамфа дахьынзаныз.

В. Агрба иусумтафы иара убас дазаатгылоит Б. Шынкэба ацсуаа рфолкьлор-етнографиатэ материалқэа ранцафык, ркыпцхьфык иахэсабала иаапцсарақэа ртэггы. Лымкаала иеазтцэылхны бла царыла атоурых-текстологиатэ анализ иахижьюеит апоет ианитцаз, еиуеицшым афольклортэ вариантқэа жэпакы еифыбааны поемак ахэсабала еиқэиршээз атоурых-фырхатцаратэ епикатэ ашэа «Пшькьаф-ица Манча ахатцеи Баалоуцха Мадинеи». Алитературацтааф иафийжуам арака уеизгы-уеизгы ицэырцуа азцаара: арфеиамта ажэлэр ирапцдамтоу, мамзаргы апоет афольклортэ материал аус адуланы ицэыригаз литературатэ фымтоу? Ари азцаара ишаанагара азаатгыларазы, В. Агрба дрызхьацшит Манча ахатца изкны акыпцхь збахьоу ахэамтақэеи ашэақэеи рвариантқэа зеггы. Еиуеицшым уртэ авариантқэа хафа-хафала дырзаатгыло, рсиужетеифэкаашьеи реифартэышьа ачыдарақэеи анализ ктацауа, ишьақэиргылоит доусы изхылтцшьтэроу, рфеиаратэ

дсабарас ырымоу. Анаџсан акыр иџадцаланы итџтаауеит Б. Шьынқџба еиџирцааз арџиамта «Пшькьџџ-иџа Манча ахатџеи Баалоупџа Мадинеи» афольклори иарей реигџыцхџера азџаатџы. Араџа алитератураџтааџ дыззааиуа алкаа – жџлар ражџарџиара иахылџыз арџиамта аварианџџеи Б. Шьынқџба «ирџиаратџ џџбаа» адџаны еиџикааз, еибџтаз апоемеи излеиџшу шыџоу еиџш, излеиџшымџы маџымкџа иџоуп: аџбатџеи иаџа иаџтаауп, инаџзоуп жџлар раџџамџџа рааста. Аусумџа автор иажџақџа ххы иархџаны иаххџозар, «ажџлар ргенира шьала-дала игџнызкылаз, изнырыз апоет иџыбаџ иабзоураны» иаџџахеит «зейџџаџам алитератураџ сахьаркыратџ џымџа шьахџ» (ад. 145). Аймак-аиџџак зхылџиаахџоу, жџлар рџџаџыџтџ рџиамџақџа рыџџаара зџџбаа ду адыџџахџоу аџарауаа Ш. Салаџаиа, А. Аншба зыхџџажџахџоу ари азџаатџы дазаатџылауа, аџыхџџџан В. Агрба иџаитџоит хшыџ-зышџтра зџтаџу анаџстџеи алкааџы: «Асахьаркыратџ џазара ахьынзџаџоу ала хџахџаџшуазар, Баџрат Шьынқџба иаџџамџа «Пшькьџџ-иџа Манча ахатџеи Баалоупџа Мадинеи» Иуа Коџониа ишедевр «Абаџаа Беслани» иреиуоу, џыбаџла ишьџџбахуа, аџсуа сахьаркыратџ литература иахьзырхџаагақџоу, адунеи алитература иаџнаџџахџоу ашедеврқџа ырылаупџхьазаша џымџақџоуп. Дара рыџџбаџы хылџшџтралаџы, еиџџаашьалаџы, џакылаџы зынзџа еизааигџоу, џазарыла иџараку, аџсуа литература ахьз џызџо џымџа дуззџақџоуп» (ад. 146).

Хџарас иаџахи, Б. Шьынқџба ибзоурала иаадыруа, уимоу ашколџтџ программа иалоу «Пшькьџџ-иџа Манча ахатџеи Баалоупџа Мадинеи» иахьа аџаки назаазаны, игџылџџааны иџкаларазы иаџахын агьама хџарак, аблаџары, абаџхатџера зџыда.

В. Агрба имоноџраџиа аџсуа литературатџ бызшџа хыркыла иџуп, иџџоурџџашьа акџзар, цџџа иманшџалоуп, аџхьаџ изаџаразаалак дамыруадаџуа еилыххџ-еилыкка иџоуп. Ас еиџш џакылаџы џышьа бызшџџалаџы еиқџтџа-еиқџџыла иџоу аусумџа зейџџаџам цырааџзоуп аџарауаа-филологџџа рзын еиџш, Аџсуа хџынџқарратџ университет аџудентџџеи ашколқџа рырџаџџеи рзы, иара убас уи хџартара ду рзалоуп аџсуа литература иазџџымхџау аџхьаџџаа зџџы.

АҔСУА ПРОЗА АИРЕИ АҔИАРЕИ ИРЫЗКУ ЗГҔАҔАРАҚҔАК

АҔсуа профессионалтә сахьаркыратә литература, хәҔакахьала аепикатә жәабжьейтаҔәаратә формақәа (ажәабжь, аочерк, апо-вест, ароман ухәа) рышьақәгыларей мҔхакы Ҕбаала рыҔиарей аамҔа Ҕыц ацәыртҔра – асоциалисттә эпоха ааира иақәшәейт, формалей Ҕакылей асовет хәынтқаррей уи асистема аидеологией иузырқәымтҔхо ирыдхәалахейт. Убри аҔнытә, аҔсуа сахьаркыратә проза узалацәажәом, иара злиааз аамҔей уи аҔазшьа хадақәей ухаҔы иаамҔакәа...

Республикак аҔасабала АҔсны 1921 шықәса инаркны 1992 шықәсанза излаз, Асовет Еидгыла ахәынтқарра ашьақәгылазаашьа, ахықәкы хада теориала идырыз, амала адуней аҔны практи-кала иҔышәамыз Ҕыцацшьгаран. Уи ицәырнагоз аидеиақәа азныказ урыдырхалон, аха аҔстазаараҔы ухаҔы иузаамҔо иҔьбарахацәахейт. Есиқалалакгы, «хаала иамур – Ҕамчыла» хәа ахықәкы шыҔыхны ахәынтқарра Ҕыц аргылара, уи аэкономика ашьҔыхра аҔшьызгаз асоциалисттә идеология ахатарнакцәа рыгәҔакы анагзаразы закә гәымбылцьбарароу иаадырцшыз рыжәлар рганахьала, закә уҔәу урт Ҕдархәаз – аҔоурых ибзиан иадыруейт. АҔьамыҔәа цәгьа иҔагылаз анхацәей аусуцәей ры-класс мацарагы ақәмызт (Ҕауади-аамҔтей рлахьынҔа усгы заа идырцәгьахьан), Ҕәархы идырхит еснагь ахара ихәыцуаз, ажәлар доухамчс ирымаз аинтеллигенциагы, ашәҔкәыѠѠцәей егырт арҔиара аусзуѠцәагы убрахь иналатцаны. ЖәпаѠык амилатқәа

рхэинтқарреифекаарақәа (15 еидгылатәи 20 автономтәи республикақәа) цъаракны излаз Асовет Еидгыла ахэинтқарра ду аидеологцәа-анапхгащцәа (В. И. Ленин, Л. Д. Троцки, И. В. Сталин, Н. И. Бухарин ухәа) рыпрограмматә статиақәеи аизара дуқәа рҕы рықәгыларакәеи рҕны иаахтны ирхәон, дцаны арҕиаратә интеллигенциа рҕаҕхәа иқәдыргылон асовет аамтә ауснагзатәқәеи азбатәқәеи: иарбан рҕиамтәқәоу иаҕцдалатәу, ишаҕцдалатәу, иарбан хаҕсахәақәоу ицәыргалатәу... Ас еиҕш иҕаз, еицәкәаҕарыла итәыз аидеологиатә хшыөзцарақәа еизыркәкәан ареволуциа аҕшыгащцәа рхада В.И. Ленин истатиақәа жәпақы рҕы (иаххәап, «Апартиатә еиҕкаареи апартиатә литературеи», «Л. Толстои аурыс револуциа иасаркьоу азә иахасабала» уб. егь.), алитературатә теория аөазаралагыы иаҕшыган аидеиа ҕыцқәеи, аилкаарақәеи, атерминқәеи: «асоциалисттә реализм», «формала имилаттәу, цакыла исоциалисттәу», «итцоуроуи итцоурами афырхацәа», «аконфликтдара атеория» ухәа уб. егь. Ари иахзын алитература аидеологизация азура, ашәкәыөщцәа зых иақәитү ажәа рымпыцхара.

Абасала, Асовет Еидгыла анапхгащцәа (И. В. Сталини уи ицнагащцәеи) асахьаркыратә литература, иаидкылан аҕазара зегьы, мчыла иадыргалеит апролетартә идеология. Уи аидеология аҕқара хадақәа рыцәхьатцра, ма рҕагылара згәаҕьуаз арҕиаөщцәа ирзыцшыи аурыс шәкәыөщцәа азәырөы (Н. С. Гумилиов, О. Е. Мандельштам, И. Е. Бабель, А. А. Ахматова, А. И. Солженицин ухәа уб. егь.) ирлахьынцахаз – акыыҕхь аҕәыцхара, ахыгара, арзра, ашьра. Уи аөыза рҕеиҕшхеит баөхатәрала инагаз аҕсуа рҕиаратә интеллигенциягыы: Ш. Цәыцьба, В. Агрба, Л. Лабахәуа, М. Лакрба, В. Маан уб. егь.

Абри аөыза аҕагылазаашьа аныҕаз аамтәзы ауп ашьаҕеицхара ианалагаз аҕсуа сахьаркыратә литература, лымкаала, зызбахә хамоу апрозагыы.

Аҕсуа литература аира, уи жанр хадақәа – аепикатә рҕиамтәқәа – иаарласны рцәыртцра, машәыршәа иҕамлеит. Хәара аҕахума, усқан иөагылаз Асовет мчра ажәлар мацқәа ирнаҕаз рацәоуп (амилаттә школ, акыыҕхьтә органқәа, атеатр, арҕиаратә коллективқәа ухәа), аамтә ҕыц алитература аиразгыы

ицхыраагзахеит. Алитература аираҕы иалнаршаз раццоуп 1919 шыкэсазы атыттра иалагаз, Д. И. Гэлиа дызхагылаз рацхьатэи ацсуа газет «Ацсныгы». Аха зегь реиҕа ихадаз – ажэлари абышэеи убри аамтазы ашыратэ ажэа, акьыпхь адкылара, уимоу атгэара иазхиан. Ғапыцлатэи асахьяжэа аҕиара атрадициақэа (ажэлари абицарала инеимда-аимдо иааргон Нартааи Абырыскылы ирызку ажэйтэзатэи аепикатэ хэамтақэа, алакэқэа, амифқэеи алегендақэеи, атоурых-фырхатцаратэ жэабжьқэа ухэа жанрлеи тематикалеи акыр еиласаз ғырхэалатэи ажэарҕиара) шыарда идырмазеихьан аҕагылазаашьа.

Рацхьатэи ацсуа прозатэ ҫымтақэа сахьаркыра-стильтэ еиҕкаашьала афольклортэ поетика иашьашэалан. Урт апыцтаз ашэҕэиҫцэа Д. И. Гэлиа, С. И. Ҷанба, И. Ғь. Папасқыры, М. Л. Ахашба ухэа ажэлари рҕапыцтэ традициа иазааиҕэан. Фольклореизгаҫцэақэак рахасабалагы ирылдыршаз мацзам дара.

1919 шыкэсазы икьыпхьын Д. И. Гэлиа иапыцтаз рацхьатэи ацсуа сахьаркыратэ жэабжь «Атэым жэҫан атцаҕа». Хара имгақэа ицэырцит ацсуа проза ацшыгаҫцэа руазэк С. И. Ҷанба иажэабжьқэеи («Ашэт ҕапшь зҕоу атла» (1922), «Агэакашэа» (1927), иочеркқэеи («Адэыҕба № 6» (1924), «Авышкақэа рықалақь» (1928), «Тҕэарчал» (1928), И. Ғь. Папасқыры М. Л. Ахашбеи риепикатэ ҫымта кьаҕэқэеи: «Дали Цабали (аҕахмада иажэабжь)» (1926), «Хаи, дад аписар, закэытэ кампаниоузеи ишаахауҕэара!..» (1928), «Ацуныхэа акгы иацсам схэон, аха...» (1928), «Алло!» (1928). Убас даҕа акык-ҫбак.

Рацхьатэи апрозатэ рҕеиамтақэа рҕны ишытыхуп амхацьырра атема. Атыц ду ааннакылоит Октиабртэи асоциалисттэ ре-волюциа аиааира иаццэыртыз аицкра дукэеи аҕыцаамта ацьанхаҫыжэлари ирзаанагаз абҕеитцыхрей ртематика. Иацшыгоуп аиумори асатиреи рхархэарала аҕатэ пстазаара (асовет аамта) иапырхагоу амчқэеи анхацэа ирылаҕены иҕаз амцхатцарақэеи рықэызбара.

Асовет аамтазтэи ацсуа проза аҕиара ханалацэажэо, хшыҫ-зышьтра ататэуп иаххысыз ашэышықэса 30-тэи ашықэсқэа раан ахэынтцарраҕы имҫапысуаз аполитика. Ускан акыр аҕеиитанакит

аамта аказшыақа: акоммунисттә партия ақәцаралеи анапхгаралеи анхацаа ирыдгалан асоциалисттә (аколлективтә) нхашья. Апартия ақыта иаднагалаз ари ашыза аидеиа ағагылаоцаа калейт. Урт «акулакцаа» хәа ахызышьяра рытаны (аңсуаа рсоциалтә еилазаарафәи «акулак» хәа иалкаау астатус змаз дшыкамызгы), рмал рымпытхреи рахьырхәреи алыршан. Ари – зыцагәеи зыбзиеи еикараз аамтахеит.

Урт ашықәсқәа раан асовет литература зеггы афнеиңш, аңсуа литературафгы, лымкаала апрозафны, ашәкәыооцаа азфлымхара азыруит аколнхарақәа реифкаара (аколлективизация) атема. Абри аамтазы шьярда ацанакуан раңхьатәи ашьяфа ақатар. Арфеиаоцаа рыбжьяра атың аман аифецаара, асовет милаттә литературақәа наф-ааф реинырра, апышәеимдара. Амилаф мацқәа анырра рызтоз, изфыңшуаз, алитературатә традицияқәа рыла акыр инагаз аурыси ақыртүеи литературақәа реиңш иказ ракәын. Асовет мчреи аколлективизация аидеиеи адгылара рзуны, зомытақәа рыла уи зырызгоз аурыс совет шәкәыооцаа (иаххәап, Ф. Панфиоров, М. Шолохов, А. Фадеев, Н. Островски, А. Серафимович ухәа убас азәырофы) раңцамтақәа (зегь раңхьазагы М. Шолохов ироман «Ишьтыху адәаза») фырңшыгахеит. Қәыңшылагак иафызaxeит фыц ашьяфеихгара иалагаз амилаф мацқәа рлитературақәа рзы, аңсуа литературагы убрахь иналатцаны. Убас, ари атемала иаңцахеит раңхьатәи инейтцыху аңсуа епикатә реиамтақәа – аповестқәа: «Хколнхара «Пхьяка» аишья» (В. Агрба), «Амаф зыбга цтәоу» (Ш. Цәыцьба), «Сеидык» (С. Чанба), ароман «Темыр» (И. Папасқыр), «Афыц аиааиуеит» (П. Чкадуа) уб. егь. Арф афеиамтақәа ридеиа-тематикатә хырхарта, рсиужетқәа реифырцаашья – ажәытәи афатәи реифаргылара, аколнхареифкаара иазықәпоз акоммунистцәа рхафсахьяқәа рцәыргашья – ускантәи аамтазы итытцыз аурыс епикатә оымтақәа ирзааигәуоп. Ихәатәуп, аколнхара ипрогрессивтәу цәырцрак ахасабала иадгыланы арфеиамтақәа апызтоз цьюкы-цьюк хашәкәыооцаа (иаххәап, С. Чанба, В. Агрба) гәыла-ңсыла ишкоммунистцәаз, излаз апартия цсыцқьала амаф шазыруаз, ахә анаофан дара рхатақәа уи апартия иаңнатцаз асистема бааңс иахәхеит умхәозар.

Аңсуа литератураҕы ускантәи аамтазы изаңтамхеит убри асовет система идеология иакәызбоз, ма аңстазаараҕы атың змаз ахтыскәа хақла (обиективла) иаазырңшышаз асахьаркыратә рҕиамтақәа. (Ус еипш икоу аҕырңштәқәа маңым аурыс совет литератураҕы.) Ишьақәгылаз аамта ңбара иалтңшәаны ашәкәыџџәа (азәык-џыңыак ракәымзар) заңымцеит ускан али-тература иалаеыз идеологизация, аиҳабыра ражәа аеамадара. Убри арыңхара иахкыаны иахыа Аңсны ашколқәа рҕы аңаџәа ирыдгалуу, асовет аамтазтәи ақыта ңстазаашыа аазырңшуа азәыры аңсуа шәкәыџџәа рыпрозатә рҕиамтақәа (иаххәозар, С. Чанба иповест «Сеидык», В. Агрба иповест «Хколнхара «Ҕхыака» аишыа», С. Қәычбериа иповест «Еиҕеиз» ухәа) рахь азәлымхара акыр илакәуп, артаџәа ракәзаргы, урт ишрыхцәажәара рзым-дыруа, ишырхәо еипш, инапыркәыңуа-ишыапыркәыңуа икәхоит. Изкәызбоу, мап зыңәку ахәынтқаррей уи асистемеи зыргашыас иамои?! Аха уи даеа зтаароуп, арака алаңәажәара иатыңым...

Асовет аамтазы идеология анырра иахынзауаз ала иаңәаз ашәкәыџџәагы кәлеит. Аңсуа жәлар рыңстазаара ганраңәала инартаулары иаазырңшыз аепикатә рҕиамтақәа аңтахеит. Убри аганахыала избахә хәатәуп амилатә литература ашьатаркы Д.И. Гәлиа. Аамта иагыа кымкырра иңнагалазаргы, иагыа дкыднакыазаргы, иара иахынзалашоз иеаңеигеит идеология анырра. Уи азы шахатра руеит ашәкәыџџы иаңтамтақәа: ироман «Камачың», иажәабжықәа «Маци Жыаци Хәат иңылон», «Х-школк», ишәкәы «Ажәабжы кыақәа» (1942) иагәылалаз аңтамтақәа. Арака Д. И. Гәлиа аңсуа нхыи иңстазаара ганкы маңарала, класстә зне-ишыала акәымкәа – аңабырг иазааигәаны аңәыргара илиршеит.

Асовет мчра шыақәгылаанзатәи аңсуа нхыижәлар рыңста-заара реалисттә шәыгала аарңшра алыршоуп бызшәа лың-шаахла иаңтоу хаңсуа шәкәыџџәа анаџстәи ражәабжықәа рҕы: «Ақабла», «Кәнач» (И. Папаскыыр), «Ауашышас», «Хамыжә, уедыр!» (З. Дарсалиа), «Ыы, аллах, аллах!..», «Сабду ихәыштаара ахахә» (С. Чанба), «Абңар» (В. Маан) уб. егы. Акык-џбак ажәабжықәа (И. Папаскыыри С. Қәычбериеи раңтамтақәа) рызбахә хамхәозар, Аңынңытылатә Еибашыра Дузза иаңанакуа 1941–1945-тәи

ашыкәскәа раан аңсуа литератураҕы апроза рацәак аҕиара амоуит.

Аепикатә рҕиамтақәа маңымкәа акыпңхь рбеит аибашьра ашьтахьтәи жәашыкәса (1945–1955) иалагзаны. Аибашьра хьызла-пшала иалцыз ашәкәыџцәа нап адырkit ирызгәакыаз арҕиара ус. Ускантәи апериод азы хадара зуа темақәаны ицәыртцуеит асовет литературақәа зегьы рҕы аибашьраан ажәлар ирхьыргаз аңьамыгәеи афырхатцареи раарпшра, аибашьра ашьтахьтәи ақытанхамџеи ааглыхратә наплакқәеи реиҕашьякәыргылара ирыдхәалоу азцаатәкәа. Ускан итыцыз апрозатә рҕиамтақәа рахьтә идеиатә тематикалеи хәтабзиаралеи реалыркаауеит Қь. Агәмаа иажәабжь «Икамшәаз алағырз», иповест «Абаандаџы», И. Папаскьыр ироман ду «Хьмур лымџа» (ашьтахь «Аңхәыс лыпату» хәа ахьз цсахын). Абри аамта иатцанакуа ашымтақәа рыхцәажәараан, ихәатәуп, аңсуа жәлар рзинқәеи рсоциалтә ҕагылазаашьеи акыр ишылакәыз: аңсуа милацтә школ аркын, ажәлар рхатәы бызшәа – аңсшәа – ахатыңан мчыла ақыртүа бызшәа рыдгалан, аңсуа литератураҕы аҕазареи аҕамзареи раамта иҕагылеит. Имхәакәа узаџсуам иара убас асовет ли-тература зшьяхауаз 30–40-тәи ашыкәскәа раан иаңшыгыз «аконфликтдара атеорияҕы»: асоциалтә еиҕарамра шьаҕас измаз акласстә еиҕагыларақәа шьаҕанкыла иаңыххеит, ицәурам ацәыртцрақәа атып рымам хәа азыпхьазара, ауаажәларратә конфликт мап ацәкра. «Акласстә ҕацәа апырхуп усҕы, уажәшьта аҕазараҕы, алитератураҕы убрахь иналатцаны, лацәажәатәыс ишьтыххароуп анаплакқәа, аколхозтә бригадақәа реицлабра, «абзиени уи атцкыс еиҕыуи реисара...»» – абри ашыза ахыкәкы акәын арҕиаџцәа рҕаңхьа икәыргылаз усқан. Уи ахыкәкы иакәҕызтуаз шымтақәаны аурыс совет литература иаланагалейт, апремия хараққәаҕы ранашьяхеит иахьа уажәшьта аңхьяџцәа ирхаштхьоу ма ирзымдыруа ароманқәа: «Ахьы Ецәа акавалер», «Адгьыл икәлаз алашара» (С. П. Бабаевски), «Гәык-ңсыкала» (Е. И. Мальцев), «Атынчраз ақәцара» (Ф. И. Панфиоров).

Зызбахә хәмоу атеория аңсуа литератураҕы ааха ҕәҕәа анаҕейт. Уи ус шакәу шахатра азыруеит убри аамтаз итыцыз,

апстазааратә аконфликткәа ыказамшәа, мамзарггы ирпсыены иаазырпшуаз аепикатә рфеиамтақәа – аповесткәа: «Маница лы-салам шәкәы» (М. Папаскқыр), «Хацьарат» (А. Лашәриа), «Гәдиса Шларба» (Ч. Цьонуа), ароман «Ерцахә амцан» (И. Папаскқыр) ухәа убас егыртггы.

И. В. Сталин даныңсы, Л. П. Берия данақырхха ашьтахь, ХХ ашәышықәса 50-тәи ашықәскәа рееишамта инаркны Апсны Аңынцътәылатә еибашьра (1992–1993) цысаанза апсуа лите-ратура афеиарафы аетап фыц хақыркхоит. «Хрушьчиов ипсасира» хәа изышьтоу уи аамта псеивгарак иафызахеит апсуаа рзы, хәтакахьала хлитература азыхәанггы. Цоуп, алитературеи аказареи шытанкыла изатцымцит аидеологиатә қәығәғәара, аха уеизггы арығьарахь игьежьюа иалагеит акультуреи атцаралашареи рхәыштаарақәа (итыцуа иалагеит ажурналқәа «Алашара», «Амцабз», «Апсны аказара»), ицәыртцуеит абафхатәра змоу, ажәабжьқәеи, аповестқәеи, ароманқәеи жәпакы иравторцәахаз арфеиаратә интеллигенциаггы: А. Гогәуа, Ць. Ахәба, Ш. Чкадуа, Н. Хашыг, Шь. Аңынцъал, Н. Тарпқа, М. Микаиа, А. Возба, П. Бебиа, Н. Кәытцниа, В. Амаршьан ухәа уб. егь. Ашәкәышәцәа рырфеиамтақәа ркны ихараку асахьаркыратә ажәала ирызнейны, еа блак ала, даеа хәшьарақәак рытоуп ажәлар ирхыргаз, Асовет мчра ааи-ра иадхәалоу аамта хьантақәа, иара убас аибашьраантәи уи ашьтахьтәи ашықәскәа: аповесткәа «Матциса» (Н. Тарпқа), «Аси амацәыси» (А. Гогәуа), «Гәылиза лразкы» (Шь. Басариа), «Амза-ға ангыло» (Шь. Аңынцъал), «Аибашьра еилгахьан» (Ць. Ахәба), ароманқәа «Аеыкәаха» (А. Гогәуа), «Абна амаза» (А. Цьениа) уб. егь. Апроза акыр игьацеит формалеи цакылеи. Асахьаркыра-стильтә хырхарта фыцқәа цәыртцуа иалагеит. Хшыфзышьтра чыда рзухеит асимволтә хафсахьақәа, амифологиатә дунеихәапшышыа, апсихологиатә лагамта, иалкааны А. Гогәуа ирфеиамтақәа – ажәабжьқәа «Асыс-мкаа», «Аеыхәа», аповесткәа «Ашәуа иетцәа», «Азы агьама», ароманқәа «Аеыкәаха», «Асду» ухәа рфы. Апсуа проза фыцымтала иқәнаргыло иалагеит ақалақы ақытәи реи-мадара апроблема, ажәйтәреи афәтә аамтәи реизыказаашьа: аповесткәа «Чанта дааит» (Б. Шьынқәба), «Абду Ажьгьери»

(Н. Хашыг), «Мрагыларахь зѣы хоу акэаскъа» (В. Амаршьан) уб егь.), аџстазаара иацу анегативтэ цэыртцрақэа (ароманқэа «Аџааџэа аабатэи аџштэы» (А. Цьениа), «Апартфел џаџшь» (Шь. Аџьынцьал), «Ашьацџэа» (П. Бебиа).

Ашэџэыџџэа акыр иџахэџэаган ирзыџалеит аџоурыхтэ тема-тика. Аџсны еиуеиџшым аџоурыхтэ аамтақэа рышка ххьазырџшуа рџеиамтақэахеит ароманқэа: «Аџсыртџ» (Б. Тьџэба), «Аџсџа» (В. Амаршьан), «Кьараз» (Гьц Асџа), «Аџэа зыџэну аџьныш» (Шь. Аџьынцьал) уб. егь. Лымкаала Аџсны антытџгы еиџырдыруа иџкалеит, ахэшьара џарак иаџсахаз Б. Шьынқэба иџоурыхтэ роман «Аџынџэарах».

Ихтыс дуны иџкалеит аџэаанырџэтэи аџџаџџэагы раџэаны изауз М. Лакрба ишэџэы «Аџсуа новеллақэа», И. Папаскъыр ироман «Аџџэыс лыпату», Ць. Аџэба иповест «Бзоу», Б. Шьынқэба ироман «Аџаџэ еиџса» уб. егь.

Аџсны Аџьынцьэылатэ еибашьра ааилгазар иахьанза, 23 шықэса рыџнытџкала аџсуа шэџэыџџэа ркалам итџрыџбит аепикатэ рџеиамтақэа маџымкэа. Аџаџэитрџеи ахьыпшымрџеи рымџа ианылаз Аџсны Аџэынџџарра азинқэеи алшарақэеи тџбаахеит. Аџоухатэ культура аганахьала акэзаргы, џыхьа, асовет аамтаз еиџш, хьаџшкэаџшрала акэымкэа, гэаартылеи гэтыџгыџалеи аџэажэара иасакьаџэымтахеит. Ари иаанагазом ашэџэыџџэы изы аџра мариахеит џэа. Изаџаразаалак, мап. Иџкалап, аџра иаџагы иуаџаџхазаргы. Ара хадара злоу, еснагь еиџш зегьы ирыџку – абаџхатэреи аџэатэи аџэашьеи раџэхоит.

Иазгэатэуџп, ашэџэтыџьра «ахьымариахаз» иаџџьаны, ишыраџэахаз зсахьаркыратэ џазара џаракым арџеиамтақэа. Аџа иагьа ус иџазаргы, аиџабыратэ абиџара иатџанакуа ашэџэыџџэа А. Гогэуа, Шь. Аџьынцьал, Н. Хашыг, М. Миџаиа, П. Бебиа, Ць. Аџэба, Н. Кэытџниа уџэа, урт ирышьтэнеиуа абџьаратэи ии аитџбыратэи абиџарақэа ирџеиуоу апрозаикџэа В. Амаршьан, А. Мыџэба, Д. Занџариа, А. Лагэлаа, Д. Наџџьебиа уџэа убас егьыртџгы, уаанзеиџш, уажэгы рнапкымта џашьара аџэым.

Аартрак иаџызахеит аибашьра ашьтахь икьыџџьхаз, аџсуа жэлар знысыз аепохеи ирхыргаз аибашьрџеи ртэы зџэо Б. Шьынқэбеи Т. Аџьбеи рымшынџақэа. Казшьалеи хырџартэлеи

урт ирышьашәалоуп А. Гогәуеи, Ць. Ахәбеи, С. Таркыли рымшын-цақәагы.

Аибашьра анцози уи аамышьтахьи аепикатә рфеиамтақәа рахьтә аңыжәара ааннакылеит апублицистикатә хырхарта змоу ажанр – аочерк. Аңсуа жәлар рфырхатцара, рцеицеа хьзырхәагақәа шьала иааргаз ахақәитреи ахьыпшымреи раарпшра ирызкуп А. Гогәуа, Н. Хашыг, Ць. Ахәба, П. Бебиа, Б. Гәыргәлиа, В. Амаршьан, Б. Барцыцпха, И. Ахашпха, Е. Ажьиба, В. Аңхазоу ухәа азәыршы ашәкәыџәцәа рпублицистикатә очерккәеи рсахьаркыра-документалтә шәыкәкәеи. Ари ахырхартафәи икәтцоу шмацымгы, икәтатәны ишьтоу акырза еиҳауп. Уи азы, хәарас иатахузеи, иатахуп аамта, ахтыскәа реишьалара, ахшыџ хьшәашәеи ахәыцрақәеи ртышәынтәалара.

Аибашьра ашьтахьтәи арфеиамтақәа хрызхьапшуазар, ихәә-тәуп, аус шыруаз, шамахамзар, аепикатә жанрқәа зегьы. Иаңцоу арфеиамтақәа рахьтә икоуп ахәәанырцәтәи аңхьаџ иахь уацәымпқхамшьакәа ицәыругашагы: ажәабжьқәа «Амра аңсы штәз», «Амацәыс агьама» (А. Гогәуа), аповестқәа «Мгәыз Хасан» (А. Мықәба), «Смаил» (Р. Цьапуа), ароманқәа «Ахкә» (М. Миқаиа), «Ақәыцьмакәашара» (Шь. Аңынцьал), адокументалтә романқәа «Ахамштыхә» (Ць. Ахәба), «Уашхәа мақьаңсыс» (В. Амаршьан), урысшәала иџу Д. Зантәриа ироман «Ахьтәы барбал» ухәа убас егыртгы.

Зызбахә хәоу арфеиамтақәа рғырак хәамтазтәи атцаа-радырратә тахрақәа инарықәшәо ахәшьара рмоузацт, инартцау-лоу литературацәаратә обиектны изыкамлацт. Аха хгәыгуеит, алитературацәаџәа рыбзоурала, урт арфеиамтақәа изыпцоу ахәшьара роуп, хлитература атоурых афәи ирыхәтоу атыпгы ааныркылап хәа.

ЗЫЕЦӘАХӘ ЛАШО АПОЕТ

Ашәкәыџџџәә рқыта Кәтол иалтыз арџиәџџәә рхыпџхьа-зараџы ихатә тып ааникылоит, сынтәә, февраль 22 рзы, 85 шықәса иртысуа, 50 шықәса инеиханы асахьаркыратә әжәә иазаапсахьоу иналукааша апоет, апрозаик Мушьни Миқәиа.

Ажәә абчарахџәә доусы лахьынтџак-лахьынтџак рymoуп, рхы зқәыркуеи апџстазаара ахатә рџәпхьа иқәнаргыло ауснагзатәқәеи еипшым. М. Миқәиа апџхьанатә илихыз амџә, дызџдалаз аидара игәәгыуаџәән; иара илахьынтџахьырахеит еиџакра зқәым жәлар ражәә гәыла «изрыжәны» кымкыррала итәыз иаамџа аџахьы алаихәартә анапаџы аагара. Ус иагымариамыз ари ахықәкы ахьышәтхәә, имарианы ипыхьамшәеит арџиәџы. Уи азы иаџаххеит ашықәсқәә, иааипџмыркъязакәә апшаара, ахы аус адулара, афольклортә гьама «ашьалашьынра». Иахьызы хапыџланы иаххәар калоит: аџапыџтә әжәә иаџоу аестетикатә гәәпхара дықәныкәаны, уи еихаџа-еиџаханы, иара иџәыригеит азџлымхара захџаша, иџаулоу исубективтә дунеи хәә. Ари еипш алкаа хдырқатџоит хлитературатә критика (Ш. Инал-ипџа, Гь. Гәыблиа, М. Лашәриа, В. Занџариа, В. Агрба уб. азә.) хәқла иазнеины ахәшьара бзиа зырџахьоу иреигыу иажәеинраалақәеи ипрозатә рџиамџақәеи.

М. Миқәиа далиааит Кәтол ақыџа еиуоу Түр ихәы ахабла иатәу «аџаимбарџәә рлакә дунеи». Абраауп иахьиахаз, иан лкыкахш еипш икыркы зырхәыхәыз, анаџсан иаазаган иагымышхәыбзазан

изыкалаз ашлакәа нцәара зкәым рхәамтәкәеи, рлакәкәеи, ражәаңкәкәеи. «Быжьшықәса анысхытцаз инаркны џажәи хәба шықәсанза, – изгәеицәоит апоет, – абри ахәафы исахаз жәлар рфәапыц хәамтәкәа роуп сара иахьаггы, сажәеинраалакәаггы сарггы цсыс иаххоу, лакә дунеисггы исымоу» (Миқаиа 2008: 10). Ейтасхәахуеит, ацсуаа рфәапыцтә ццамтәкәа рдоухамчи рынархеи роуп ашәкәыџфы ирфәиамтәкәа – ажәеинраалакәа инадыркны инейтцыху иепикатә рфәиамтәкәа «цсыс ирхоу, уасхырс ирымоу».

М. Миқаиа алитературахь ишьафә еихигейт ажәеинраалакәа рыла, ашьтахь мац-мац апрозаггы дазхьацшит. Аха, жәахәарада, иара зегь раңхьа иргыланы дпоетуп, зегь реиҳа аҕьабаа здибала-хьоу апоезиа ауп. Ус анакәха, ихәамзар ауам М. Миқаиа ипоезиа иааидкылан иамоу ацәәеи ахатә чыдаракәеи.

Зегь раңхьа иргылан изгәахтәша, М. Миқаиа – поет-лирик-куп, иажәеинраалакәа жанр рацәала еиласоуп – апейзажтә, аграждантә, афилософиатә, абзиабаратә уб. егь. Аха убарт еиуеиңшым ажанркәа ирыцдаркуа иаңцамтәкәа шамахамзар зеггы рфы игәџарамкәа иубартоуп урт рыҕсы рхазтцо апейзажтә сахьакәа, атҕи амши раамтәкәеи (ашацкыра, аилашәшәымтә) дара зџычо аобиекткәеи – азаза, амза, хәылңшәаңшь, аңсымра ухәа. Аңсабаратә цәыртцракәа гәҕыхахәагатә «мыруганы» дрызхьаңшуеит апоет, илирикатә фырхатца иакәзарггы урт аңсабаратә цәыртцракәа цәгьа дрызгәакьоуп, цәа змам ацәалашәаракәа, ахәыцракәа издыртцысуеит:

Аџызцәа ирылшәан ажәџан ацәахьтә
Ецәак ацыңхь нафышәшәоит.
Зықәра иахьымзас сџыза исахьак
Убаскан сгәатцәф иаалашоит.

Бахча цәакггы, амахә ныжьны,
Иналшәан, амцәф инкашәоит.
Имџасуеит атҕых аеыртҕынчны,
Амахә цәыуеит, адгьыл ччоит.

(Миқаиа 1996: 78)

М. Миқаиа ауафи ақсабареи еікәйтханы дрыхәақшуам, зсахъа тыхуа ақсабарагыы ифаха-дагәаны ма еікәышышыы икам – ақсы тоуп, ихәыцуеит ауф иеипш («Ацәылашамтаз апенцьыр икылпраан, Са сгәы иныкәхәмарт аапынтәи ақша», «Пхьарца рахәыцшәа итәыуоит атла рымахәкәа, Рыцсы тыхуа инарфәысуеит хыцтдас ақша», «Ацәыкәбаркәа атәымағ алартцоит ақауар»...). Уи агана-хьала иара дааугәалаиршәоит XIX ашәышыкәсазтәи аурыс поет лирик ду Ф. Тиутчев. Ақсуа поет илирикатә фырхатца бжеихан ақсабара дагәылагылан ауп дшаабо:

Уахагы сымала сныкәлеит хашта,
Уахагы атых каххаа еилгоуп.
Са схәыцра ацыңхь етәыш гәартак
Ирыцхны ажәван иафақсоуп.

Исгәаларшәо тхы ссир сахьак,
Пша хаак асуеит иқхаза.
Ацәартәипш амза акасы ифахан,
Ашьха инавтит игьагыза.

(Миқаиа 1996: 100)

М. Миқаиа иажәеинраалакәа ркны ахтыскәа мөапысуеит еихарак уажәтәи, насгыы уахынлатәи аамтазы (ажәеинраалакәа «Уахагы сымала сныкәлеит хашта...», «Уажәы-уажә инеікәыпцоит сылацәа...», «Иахьак сеыфнаскит сара суада...» уб. егь.), аха уи «уажәтәи» аамта уеизгыы-уеизгыы ииасхьоу иахьыцшуп, иара убас – икалашагы. Зыуафбжара итәысхьоу, зхы зхәыцыртәо алирикатә фырхатца ицстазаара знигаз амфа данцшылоит, ихьааигоит лацәарзасрак аиҳа зхымткәа ицаз ифара амшкәа. Ақсабара асахъа цыашьахәкәа ииасхьоу амшкәа «изхьадырхәуеит», ари иацуп ахьаа, агәыхытхытра, агәеитдахара. «Зыцсхы злашәаз» уи ауаф дахьцалакгыы гәтыхас имоуп зцаарак: «Уатәтәи сдеицш хәа крыжәдыруама, Сиетәәхә пхарымашь хамтакы?».

Ақсра, абзара иазку афилософиатә хшыфтаккәа рылацәәжәара ақырынтә дазыгьежьюеит апоет. Убри аамтазы илирикатә гәа-

лаҕазаара аарцшразы еиҕарак дзызхьяпшуа аҕых ауп. Уи азхьяпшрала иара ицэыригоит аҕхьяф акыр ицэыхароу, аха усгы ицэтэымым ацэалашэарақәа, дзыргэамтцуа, дзыргэатеиуа ахьяа-баақәа, ахэыцра цаулақәа. Урт ахэыцрақәа рдац-пашэ асовет аамтазы атып змаз ауаатэыфса, хэҕакахыала ацсуаа, ирымаз ақэымчратэ тагылазаашья ашҕа ахы хоит. Ус еицш иҕаз аҕагылазаашья иарфеион агэкаҳара, ишыақәнаргылон ауафы игэафы аҕеицшдара, алахынцадара. Убри аҕнытэ, иқэымшаҳаҕхара удафуп автор ажэеинраала «Сара иахьсыхьяу» афы абас аниифуа:

Сара иахьсыхьяу еилукаарц уҕахызар,
Умыццакзакәа, сфыза, сышыта ухыпшыл.
Са сымфәфы цыаракыр иахьякэым сыбрызар,
Схы сзырхыыз, сгэы сзырхыыз – зегь неидкыл.

(Миқаиа 1986: 78)

Иаҕа интқааны ари азцаара дазаатгылоит апоет иажэеинраала «Уара иабоудыруеи» аҕны:

Уара иабоудыруеи, цым, сара иахьсыхьяу, ишсыхьяу,
Иабоудыруеи заҕа цхы-лашэ смыцэазакәа исыршахьоу.
Уара ицьюшьоит са сцэахэақәа ахэхэыхэа иахьтэыуо,
Уара иумбазеит, шэахэа злымцхаз сымшқәа ицахьоу...
Ауафытэыфса иқыбжбы уазызырф ууафызар,
Сара истэым хэа хырф азумун уфыза игэырфә.
Угэы мбылзозаргы дба дычмазафызар,
Ааигәа ухэыцны, уиафсны умцан зымфә.

(Миқаиа 1996: 78)

Апоет илирикатэ фырхатца илацш итцшэом, шэалкыа мратцас иацхья ицэырҕыацэырасуеит хнырхэышыа змамкәа ииасыз ихэыцра, лассы-лассы рееитныцсахло иҕаауеит афареи ажэреи изынрыжьюа еиуеицшым агэахэара-агэалаҕазаарақәа, хэыцыртас имоуп ицсадгыл иахтнагахьоу агэамтрақәа (амхацыырра, ахцэара-ахызаара, ааскыатэи аибашыра ухэа). Ажэакала,

М. Миқаиа илирикатә поезиа – алахъеикәратә (аелегиатә) цәәа ахоуп. Аха уи иаанагом ирфеиамтақәа ареалтә псҗазаара цатцгәыс ирымам, насгы аоптимизмра ркәыблаауп хәа. Жәахәарада, мап. Иреигу иапцамтақәа рыла апоет даеазәы диламәашыо иааирцшит иабицара рыпсҗазааратә мәа ахтәрырақәа, рхбаа-баа, рыг-рыбза, рыгәтыхақәа.

Агәыҗра лаша, апсҗазаара атыхәапцәарадара, аизхазыҗара ухәа аоптимист дунеикәыпшыларә шыақәдырғәгәоит Апсни апсуарей ирызку М. Миқаиа иажәеинраалақәа жәпакы. Зықәыла аҗар ахъеизаз рфеаҗхәа аеыгәхәа злабашәа арсны икәгылаз ицәажәара ааугәаладыршәоит апсадгыл иазку ажәеинраалақәа: «Сыпсадгыл», «Сбызшәа», «Цабал ашҗаф», «Сара сапсыуоуп» уб. егь.

М. Миқаиа илирика хазыртәаауа рфеиамтақәаны ипхъазатәуп исатиратә жәеинраалақәа («Дамырхит, аха дырзамымхит», «Иахаз ихәеит, иибаз ифеит», «Уатцәашыҗахы ицәырыгаша» уб. егь.), жәлар рфеапыцтә рфеиамтақәа рышьаҗала иәу ибалладақәеи ипоемақәеи («Аҗахмада», «Акасы еикәатцәа», «Аҗыси апсызи» уб. егь.).

М. Миқаиа апоезиа иначыданы, хыхы иазгәахҗахъан еипш, акраатцеит инапы алакуиҗыҗтеи апрозатә рфеиамтақәа рапцарагы. Уи азы шахатра руеит иажәабжықәа еидызкыло аизгақәа «Апслымз шаха» (Миқаиа 1975), «Схәычра атла (Миқаиа 1985)». Арт ашәкәқәа еиднакылаз арфеиамтақәа хадарала афольклортә материал ауп шыаҗас ирымоу (афеапыцтә рфеиамта асиужет псахра дук азымукәа ацәыргара). Уи атәы хазхәом ә-шәкәыкны икоу ироман «Ахка» (Миқаиа 2003) азы. Ари арфеиамта апхъаөцәа ишрылатәәзи акритика ианатәз ахәшыара хараки (Ш. Салакаиа, В. Атнарйа, Р. Лашәриа, У. Аәзба уб. азә.) рнаәсан лкаас икахҗара – еицырдыруа Миқаиа-апоет дааивагылеит абаәхатәра злоу Миқаиа-апрозаик. Арфеиамта иқәнаргыло апроблема акәзааит, амиф ахархәашәа акәзааит, асиужетеи еартәышыеи ахафсахыақәа рцәыргашыеи ракәзааит – абарт зегы ашәкәыөөы иепикатә лшарақәа зырцабыргуа цатцгәуп. Әашыарада, «Ахка» М. Миқаиа ирфеиарафы акрызтцазкуа хтысны икалеит, апсуа литература ааскыа иаланагалаз аөымта шыахәқәа ирхыпхъазалатәуп.

...Ихьантахаашт 80 иакэыгэгэо ашыкэскэа реидара! Ашьтахька иааныжыуп хмыхэхээрла ихыхэхэо иҕамыз ашыкэс хьантэкэа, ашэкэыџџы ахэатэы изтаз, хараза инаскыахыоу аамта хэашькэа, дызлытыз ижэлэр иацтэи рхьаа-баакэа, иахьатэи рымш-лашаракэа. Жэхэхэарада, ашэкэыџџы иаамта иалигаз апышэеи апстэзаара инатаз акэыгареи ирыццэыртцуеит арфеиаратэ тақдхыкэрагы. Еилкаау усуп, уанычкэыназ мариаала укалам апынтэа итцугар зылшоз ажэеи ахшыџџаки ушламтаз угэы иуна-руам, ашлара «уагэра» уғанарххуеит – тақдхыкэра џбанатэуеит, ихпанатэуеит. Уи гэаагзо, зышыкэскэа реидара зкэыгэгэо аказа дмыццакэазаргы, зегьакоуп, ирфеиара ус цкым. Ааигэа итытит иажэеинраала ҕыцкэа еидызкыло аизга жыцэ «Амзатэымта» (Миқаиа 2011). Ажэеинраала ҕыцкэа рыџра иначыданы, инапы алакуп, уимоу акыр ишьакэицалахьеит зыхкэак ажурнал «Ала-шара» адакьакэа ирнылахыоу ироман ҕыц «Ашацэа ртэарта». Ари аџымта ахацыркшы злаабо ала, агэыгра унаџоит даеа дакьак шаанартуа М. Миқаиа ирфеиаратэ биографияҕы. Иахьазы иара дагэыланахалан аус адиулоит – иџымта ҕыц афырхацэа рыпстэзаара акэытэакэа, арахэыц акэаркэашыа ишанытцуа еипш, ахьхьа-хьхьахэа игэы итытцны ақьаад ашкэа ииасуеит...

Апсуа сахьаркыратэ ажэа азыгэбылџцэа, лымкаала Кэтолаа рдоухаибаркыра иацэанакуа ашэкэыџџэа, чыдала иара ишьтанеиуа аитцбацэа хзы, игэадуроуп, иагьхьзуп М. Миқаиа иеипш иҕоу, зхазы, зыжэлэр рзы ажэала абака зыргылаз арфеиаџы иахьагы иажэа ахьхацу, ишэшыра хэхьатэанакуа. Ус анакэха, ишкыдыц ажэџанаҕы икыдзааит Тэыр ихэы иџатцхаз уи иетцэхэ лаша, аринахысгы лыпха амазааит, еихымсыгьааит ирфеиара ус!

2017

К. М. СИМОНОВИ АҘСНИ

Я люблю этот край, люблю вблизи и люблю издали.

К. Симонов

Акраатцеит Аҗсни Урыстәылеи аполитикатә, асоциал-экономикатә еимадарақәа инарчыданы адоухатә-культуратә еиҗаарақәа рыбжьоижьтеи. Аурыс җарауаа, ашәкәыџџәа, асахъаҗыхыџџәа ахаангы Аҗсни иазҗлымхан. Уртҗ рахьтә ирацәаџуп Аҗсни зыҗсы алахаз, аҗсуа жәлар гәык-җсыкала бзиа ибаны, рҗоурыхи имырзкәа иаарго рҗас-қабзқәеи уамашәа ирызҗлымхахаз: П. Каменски, Д. Мордовцев, Г. Гагарин, В. Верешьягин, И. Репин, В. Стражев, К. Паустовски, Н. Асеев, Н. Тихонов, Р. Казакова, Б. Ахмадулина, Е. Евтушенко ухәа убас азәырџы. Дара иаҗырцеит аҗсуаа ирызкны зеиҗьаҗам асахъаркыратә џымҗақәа, аҗыханҗатә җазара еиуоу аусумҗақәа (Кәыҗниа 1982). Аҗсуаа рғанахь џбара зламыз бзиабарала дҗәын, аҗсуа литературей акультуреи иадитҗаз аҗьабааггы рацәоуп еиҗырдыруа аурыс совет шәкәыџџы, ауаажәларратә усзуџы, аџбатәи адунеизегьтәи аибашьра аветеран Константин Михаил-иҗа Симонов.

Раҗхьза акәны аҗсуа дгьыл ишьапы ықәиргылеит К. Симонов 1948 шықәсазы. Убри инаркны инарцәымџа дықәлаанза (1979 ш.) лассы-ласс даауан арахь, Гәылрыҗшь, амшын аҗықәаҗыҗәкәа, ихатә җсшьарҗа җыҗгы еиҗикааит. Абраҗа иџит иара ироманқәа «Бҗьарла еиџызцәоу», «Абзацәеи аҗсцәеи», «Исолдаҗны иизом» рыхқәак, имаҗымкәа апублицистикатә статиақәа (җачулиа 1980: 76). Абраҗа идикылахан уи иџызцәа дуқәа: Константин Федин, Александр Твардовски, Маргарита Алигер, Нодар Думбазе, Пабло

Неруда⁴ ухәа адунеи аҕны еицырдыруа ашәкәыџџәә азәырџы (Бигуаа 2015: 609–610). Ацивилизация иацу аҕыбазыба, аусура еснагтәи аҕыкҕык згәы кыднаргылоз ашәкәыџџы дазхәауан адоухацкәара, иxon амшыни ашьхеибаркырақәеи рахә, зыкәзшьеи зыуаџышьеи аамта иазмыреицакыз ауаа лашақәа рыцстазаара даднахалон, бзиа ибон урт рыцтәара, рыцгылара.

Хамтақ уқәымлар Аҕсныҕа,
Хәыцдас уеицхызуан амшын.
Ғәы-халалла иарггы узыҕан,
Цак иеицш хашьхақәа узыцшын... –

(Шьынкәба 1987: 415)

абас иџеуит иара изикыз ажәеинраала «Иуҕахымхеит убаџ нышәхар...» аҕны иџыза гәакыа, Аҕсны жәлар рпоет Б. Шьынкәба.

К. Симонов Аҕсны ашәкәыџџәеи ацарауааи (Ғь. Гәлиа, И. Ҙарба, Б. Шьынкәба, Ць. Ахәба, Ш. Инал-ица, В. Цачулиа, ухәа уб. егь.) ахәынцқарратәи ауаажәларратәи усзуџәеи (В. Кәабахыа, М. Хәарцкыа, И. Амчба ухәа уб. егь.) дрыцны дыртаахыан Ацандара, Лыхны, Ешыра, Арасазыхь, Ацара, Мыкә, Цлоу, Отац, Кәтол ухәа шамахамзар ацсуа қытақәа зеггы еиуеицшым акультуратә усмџацгәтәкәа рычырылархәразы, иара ус, бла иабо хы иацсоуп хәа, нацшаацшрак ахәсабалаггы. Хаштра зкәым урт аицыларакәа, ацсуаа рысас ана-ара иқәгыларакәа, иажәа кәышқәа иахыаггы изгәалашәо арҕеиаратә интеллигенциеи ақытауааи рацәаџуп. Убри аганахәала чыдала азбахә хәатәуп хәы змам документк ахәсабала 2006–2007 шықәсқәа рзы ажурнал «Алашара» аҕны акыцхь збаз

⁴ П. Неруда Аҕсны дшааз, уаҕа К. Симонов дышисасыз атәы игәаларшәо, иџуан: «Я встретился с величественными Кавказскими горами, где много сосен и диких зверей. Черное море надело к нашему приезду синее платье. Отовсюду доносился сочный запах цветущих апельсиновых деревьев. Мы в Сухуми, главном городе Абхазии, маленькой советской республике. <...> Несколько дней я живу в доме писателя Симонова; с ним мы купаемся в теплых водах Черного моря. Симонов показывает мне свой сад с прекрасными деревьями» (Неруда 1978: 147).

Б. Шынкәба имшынцакәа (Шынкәба 2006; Шынкәба 2007). Хара хзы шьарда атцанакуеит аханатәгы гәыбылрала ишьтибахыз Б. Шынкәба ифьзеи иарей реибадыршьа, ацсуа шәкәыффы исас хәшьарас иитә. 1967 шыкәса, декабр 1 азы имшынцафәи иазгәеитәит иара: «Иацы Константин Симонов атәл дысзасит, амза б рзы Акәаҕа даауеит. Дызбанда, хнейцәажәанда хәа сыҕоуп. Уи уамажә зхызгахыоу, акыргыи инапшы-аапшхыоу уафуп. Ацсуа интеллигенция зтагылоу иагәылапшхыоу уафуп. Хара хазчәеихар, уи Ацсны иацхраауа хатцоуп. Атцыхәтәантәи ашыкәскәа рзы иарей сарей хәизааигәахо халагеит» (Шынкәба 2006: 84). Анафстәи имшынцакәа рфәи Б. Шынкәба итцегыи иеааиртуеит, хра злоу алкаакәагыи кәитцәит: «Иаха-иаха хәизааигәахоит К. Симонови сарей. Иаха-иаха сгәи дахәоит, зегь рапхьазагыи уи нбан кәазла иуфьртә еипш иуафәра харакуп, дуафуп, цьабаабафуп. Ифашьазом уи ауаф ази амцәи дышрылсхыоу. Иара итәалагыи бзиа ибәит Ацсны, имачымкәангыи дацхраахәеит, иапхьаҕагыи, уи агәра згоит, илшо акы агижьшам Ацсны» (Шынкәба 2007а: 153).

Абасала ихацыркхаз фыцья абафхатәрауаа реифызара, анафсан дац-пашәла акыр ачаргәгәеит, еицныкәо, гәатабгата еицтәо, еицгыло икәлеит. Уи дыршахәтәуеит Б. Шынкәба имшынца иану анафстәи ацәахәкәа: «Иахья К. Симонови сарей хәикәшәоит. Дызгоит Кәыдры ацшахәаҕа, Наа шыҕоу. Хәаҕсы хшьап, акгыи хнацхәп, цәыцакәакгыи аанахкылап. Амфә бзиа!» (Иара уа: 18). Дафәацъара хәаҕхәоит: «Иахья Ал. Твардовски, К. Симонов, Гь. Гәлиа хәхәсақәеи дарей хаманы Арасазыхь ақыта хәкан. Ақытафәи хәнней, шьапыла мацк хныкәеит. Араса ашьапаны итәз азыхьгыи хнафыхәеит. Устәи Қәламырка⁵ хәаскәеит. Ламиак ифны хамфәахыргеит. Астол даара ибзианы ирхиан. Ишыстахымыз атәмадара сыкәшәеит. Насыпны исзыкәлаз – арыжәтә цсыуа фыцкьан. Иҕан ашәахәара, акәашара» (Иара уа: 22).

Ас еицш икәз аицныкәарақәа, хәарас иаҕахи, дафә аамтанык, дафә тагылазаашьяк еицшымкәа арфәиарауаа рыгәкәа хна-туан, рыгәытыхақәеи рхәыцрақәеи цәырнагон. Уи анаххәах, хшыфзышьәтра азумзар калом Ацандара ақыта ишаҕаз атәи

⁵ Арасазыхь иатцанакуа хаблоуп, азиасгыи иахьзуп (Кәарчиа 2002: 374).

еиџаџо, Б. Шынкџба имшынџаџы иџаитџо акрызџаџуа зџаџаџ:
«Ауха Аџандара џанейдџаџаџ, К. Симонов иухамышџыртџа аџа
џаышк иџаеит: «Кажџую национальную жизнь может по-настоя-
щему описать только национальный писатель»» (Шынкџба 2007,
№ 1: 163). Убри азакџаџ К. Симонов Аџсни аџсуа жџлари ирызкны
асаџбаркыратџ џымџа аџџара иезазиимкыџ. Уи еипџ аџазышџара
аџакџыџара ду аџны даџаџаџуан иара.

К. Симонови Аџсни аџсуааи реибадырра злалагаз Д. Гџлиа
илоуп. «С первых дней знакомства, а потом и душевной близости
этот край был связан для меня с именем и личностью Дмитрия
Гулиа. Его дом стал для меня дверью в эту страну. В этом доме,
построенном так, что, пожалуй, он был больше удобен для гостей,
чем для хозяев...» – гџыблыла игџалаиршџаџит ашџџаџџы кыр
шыкџса антџы уи ашџџаџь (Чачхалиа 1981: 80). Арт аџаџаџаџа
џбара шрыџам, Д. Гџлиа иџнра, уи ихы-ихшара гџык-џсыкала
дшырзааигџаз дырџабыргуеит К. Симонов Аџсны жџлар рџоет
ишџа акырынџа иааишџџыџаз асалам шџџаџаџа, аџеинраалаџаџ,
ателеграммаџаџ. Урт иреиуоуп Д. Гџлиа иџџа Татиана лымшира
аџены илзикыџ, абраџа иаагоу иааинырсланы иџу алаф-жџеин-
раала⁶ аџыџџаџаџы:

Характеры семейства Гулиа
Срифмую с пчелами из улия,
С вином из рога, с верной пулею,
И как клинком по камню ж-ж-жикая,
Срифмую Гулиа с аджикою!
Срифмую с чачей и с апаџхоу,

⁶ Иааинырсланы аџеинраалаџаџа рыџара К. Симонов дшазџаџаз
артџабыргуеит Б. Шынкџба зызџаџаџ хџаџаџоу имшынџаџкны иаџдыло
абарт аџаџаџаџаџа: «Адырџаџены Д. Гџлиа иџнаџа џаџаџит, Татиана лакџын
усџы џшџаџмара хызууаз. <...> Уаџаџы џаикџшџара маншџалаџеит,
иаџџаша-иааџаша усџы иџан. Константин Михаил-иџџеи сарей
џаисаны аекспромџџаџа рыџара џалагеит. Хџа-хџа жџеинраала ааџит.
Иара – ибызшџала, сарџы – убас. Инаганы џаџаџџыс Т. Гџлиа илаџџеит»
(Шынкџба 2007, № 1: 153).

С горячей дружбою абхазскою.
Стихами не торгую я,
Но в день рожденья Танин,
Собравшись в доме Гулия,
Мы рифм что ль не достанем?
Достаточно достанем,
До ста – точно
Дотянем!

(Чачхалиа 1981: 67)

К. Симонов – адунеи ладеи-ѡадеи иахысны иагѡылацшхъаз, абзиаггы ацѡгъаггы збахъаз, Ацъынцътѡылатѡ еибашьра Дуззаѡы (1941–1945) аазаб зхызгаз, зтѡылаѡы ажѡлари аиѡабыреи рганахъала ѡапыр-пату зкѡыз, зымѡхак тѡааз шѡкѡыѡѡын. СССР Иреиѡазоу Асовет ѡ-аацхъарак дырдепутатын, Асоциалисттѡ Цъа афырѡаца хѡа ахъз ду ихцан, фынтѡ ианашъан Сталин ихъз зху Аѡынцъкърратѡ премиа, ианашъан иара убас Ленин ихъз зху Аѡынцъкърратѡ премиаггы.

Аибашьраан арратѡ корреспондент К. Симонов днанагеит афронткѡа зеггы рѡы, иара убас шыпыла дырхысит Румыниа, Болгариа, Иугославиа, Польша, Германия уѡѡа аѡынцъкърракѡа жѡпакы. Иблала ибеит Берлин агаразы ицоз атцыхѡтѡантѡи аидысларакѡа. Ирѡиамтѡакѡа зеггы, шамаѡазак акѡымзар, аибашьраан ѡаѡала иибаз-иаѡаз, ихтигаз агѡырѡеи агѡѡкреи роуп изызку. Убри азоуп иара «аибашьра ашѡкѡыѡѡы» хѡа изишьѡоу, дагъре-иуоуп Ацъынцътѡылатѡ еибашьра Дузза афронт иалагылаз аурыс иѡѡсахъа аарцшра рацхъазакѡны зѡазызкыз ашѡкѡыѡѡѡѡа (апиеса «Иаурысу ауаа», аповест «Амшкѡеи атцхкѡеи»).

Асовет Еидгылаѡы поетк иаѡасабала ахъз ду изаанагеит ѡажѡи фба шыкѡса ирѡагылаз К. Симонов аибашьра аналага рацхъатѡи амзакѡа рзы иацитѡаз ажѡеинраала ссир «Бысзыцшыз». Уи лызкуп бзиа иибоз, анаѡсан ицшѡмаѡаз, еицырдыруа актриса Валентина Серова. Афронт иалагылаз миллионѡыла аибашьцѡа ныѡѡацхъызны ирзыкѡалеит аѡымтѡ. Ацхъа иара напылашыраны аибашьцѡа ирылатѡеит, анаѡсан рацхъаза акѡны икыпцхъын

агазет «Правда» аҕны (декабр, 1941 шықәсазы)⁷.

К. Симонов кәҕиарала аус иуан еиуеицшым алитературатә жанркәа рҕы, иџуан ажәеинраалакәа, апоемакәа, ароманкәа, апиесақәа, аочерккәа, асценариақәа. Урт рахтә имаҷым, хых ишаххәаз еицш, Ацсны иацитазгы. Ацхьяџцәа ирылатцәеит ироманкәа: «Бцъарла еиџызцәоу» (1952), «Абзацәеи ацсцәеи» (1959), «Исолдатны иизом» (1963). Исценариала итыхуп еи-цырдыруа акинофильмкәа: «Хақалақь аҕтәи арҕыс» (1942), «Амшқәеи ацхкәеи» (1943–1944), «Цсра зқәым агарнизон» (1956), «Абзацәеи ацсцәеи» (1964), «џажәамш еибашьрада» (1976). Икалам итиҷыит имаҷымкәа апублицистикатә шәкәкәа, аибашьраантәи иочерккәеи имшынцәкәеи еидызкыло аизгақәа жәпақы.

К. Симонов уамакала дазҕлымхан Ацсны ажәйтә-аҕәтә, амузеикәеи архитектуратә бақакәеи инарчыданы, лассы-ласс дыртауан иблахкылоу атыц цшзарақәа, дазгәышьуан унеишь-уаишь хәа зархәоз абыргцәа рацәажәара.

Ацсуа имаҷу милацк рахасабала рывағылара еснагь даз-хиан. Ацсуа шәкәыџцәа рхатцғылареи рыбзырзы ахәареи дазыхатцхтон. Инапы итихит 1953 шықәсазы Москва итыцыз И. Царба иажәеинраалақәа реизга «Рацхьатәи амшқәа инадыркны», ашьтахьяжәа ацицеит урысшәала адунеи збаз Д. Гәлиа ироман «Камачыц», ацхьяжәа азиџит Гь. А. Зизариа иусумта «Адекабристцәа Ацсны» (Цачулиа 1980: 76–77). Шака деигәырҕыны гәыблыла дахцәажәазеи иара 1962 шықәсазы Москва итыцыз ашәкәы «Нарт Сасрыкәеи цшыноажәи зеижәџык иара иашьцәеи. Ацсуа жәлар репос»! Акыпцхь аҕы шака ицъашьаны азбахә ихәазеи Лыхны ашкол аҕны еиҕкаау аҕоурых-етнографиацә музей! Уи анын ажурнал «Декоративное искусство» (1977, № 9). Шака илыцшаахузеи, агәцаракра рыццоузеи Д. Гәлиеи, Б. Шьынкәбеи, И. Царбеи ирызкны акыпцхь аҕы иқәғыларақәагы! Иара убас ажәа кәандақәа рхихәаахьан иара ацсуа литература

⁷ Уи ашьтахь ирнылеит агазет «Комсомольская правда» (1942, апрель 9), ажурнал «Новый мир» аҕны (1941. № 11–12) ухәа убас акырцъара (Симонов 1979: 998).

заа иацхаз апоет-қарахымызақәә Л. Кәйтцнииеи А. Лашәрииеи⁸.

Ҷыдала азбахә хәатәуп К. Симонов ацсуа литература иадитцаз даҶеа җабаак: иара дреиуахеит адунеи аҕны еицырдыруа иҕалаз Б. Шынкәба ироман «Ацынтәарах» урысшәала изырцәажәаз аиҕагаҗәә. Аҗымҕа апоезиа ахәта еитеигеит И. Козловски, апроза ахәта – иара. Уи аҗыхәала агазет «Правдаҕы» (май 8, 1968 ш.) ашәҕәыҗәы иҗуан: «Шамахамзар аиҕага ус сәадызгалом сара, аха Б. Шынкәба ироман азҕлымхара сызнарҗысит. Ари аинтерес зҗоу шәҕәуп. Ароман аҗоурых ишазкуҕы, уи ишьтнахуа апролемақәә хәуаажәлар гәйтҗхас ишьтырхша роуп. Араҕа аҗхәаҗәә хшыҗзышьтра ззыруша – жәйтәаахыс Мраҗашәара Кавказ ашьхарҗқәә ирҕанхоз, злахынҗа бааҗс җырқәтәылеи Ааигәатәи Мрагылара ахәынҗқаррақәеи рахь иҗсаҕыаны иаланаҗсаз аубыхқәә рытрагедиа аҗоурых маҗаракәым. Ароман ишьтнахуеит Аҗсадгыли ауаҗи реицәызра апролема, ажәлар рхатәи дгыл анызаара, рхатәи бызшәеи ркультуреи рцәызра апролема, уимоу җхәҕатәи рҗеиҗшара атрагедиа.

Сара сзы, иара убас Иаков Козловски изгы аиҕагара хадзыҗхәалақәә аҗаҗҕәы хазынақәә иреиуоуп – хҗызцәә аҗсаҗәеи хәреи хабжыара уажәы-уажәы наҕ-ааҕ аиҗанеиааира ахьхабжыалаз, автор иҗцәажәара, иажәә азызырҗара қәашьс иахьхауз». Ииашахәҗаны, К. Симонов «Ацынтәарах» азҕлымхара ду шизцәырнагаз арҗабыргуеит Б. Шынкәба имшынтәҕы иҕаитҗо азгәәтаҕы: «Иахьа сшалгара салгеит «Ацынтәарах» актәи ахәҗа. Искыпхит амашынқаҕы. Снатәан, снапала аурыс бызшәахь еиҗазгеит цәәхәанҗала уи ахәҗа. Хымш рышьтәхь К. Симонов истеит.

Иаха дызсасит, хәикәшәарҗ шитәхыз ансеихәоз, усгы иажәә иналеитҗеит:

- Это сильная вещь!
- Как Вы успели прочитать за эти дни?

⁸ Ихақым абраҕа иазгәәтамзар даҶеакгы. 1974 шықәсазы Д. И. Гәлиа диижьҗеи 100 ш. аҗра аиубилеи Москва ианазгәартоз, ари аус амҗаҗгара иахагылаз, қәҕиаралаҕы имҗасыртә иҕазцаз, «аҗбатәи» азҗараҕы иадгылаз К. Симонов иоуп.

– Не оторвешься! Давай встретимся, нам надо поговорить! – ихәеит уи.

Ахәылбычеха К. Симонов идачафы хәикәшәеит» (Шьынқәба 2007, № 4: 148).

К. Симонов згәы тбааз, агәшәтарагы злаз шәкәыффын, амыкәмабара иақәшәаз ауафы изааңсара иазхиаз уажәларратә уззуфын. Хәтгыларак ахәсабала иднагалоз аңьанхафыжәлар, еихарак аибашыра иаргәамтыз аветеранцәа, знымзар-зны ихьа-гәгәа рышьтахька имышьтыцызт рус мызбакәа, ма аихабыра рахь хашшаара рзыкамцәкәа. Хаштшыа амам, ароман «Асасцәа еикәтәәкәа» (1950 ш.) ацтәа аналырх ақыртүа милаҗеилыхцәа, уи автор Гьаргы Гәлиа иңсәзаара ашәартә иантәгыла, К. Симонов икаитаз ахәтгылара ду: Москвака диган, иара дызхагылаз «Литературная газета» аредакциякны аусура далаиргеит. Аихабыреи ажәлари рганахьала авторитет ду змаз К. Симонов ивалара гәагыуацәан, ишәшьыра дацданакит азалымдара иақәшәаз Аңсны аҗеи, Дырмит ду иңа. Убри инаркны аңсуа шәкәыффы иңсәзаара кыкфыкда ишьақәгылт, ирфеиаратә усгыы аизхазыгыра амәа ианылеит.

Б. Шьынқәба иажәеинраалоу ироман «Афәтә-уаа» (1950), ацензуратә мзызкәа ирыхкяны, хаз шәкәны атыжыра удафхеит. Икалаз аҗагылазаашыаф, мәа затәык акәын иказ – афымта аурысшәахь еиҗаганы Москва атыжыра. Уи зәазызкыз автор, ари амәафгы апынгылақәа изеиҗаан. Убасқан иара дахәоит К. Симонов ицхыраара. Азалымра иақәшәаз афызәа ивагылара еснагы иазхиаз, Урыстәыла аихабыреи ашәкәыффыцәа Реидгылеи рфы авторитет ду змаз К. Симонов ари аҗагылазаашыафгы өаңхьа ауафреи апринципреи ааирцшит. Иәазтәылхны «Афәтә-уаа» цәахәанцәлатәи аиҗага даңхьеит, ианигәаңха, ашәкәытыжыртә «Советский писатель» адиректор М. Корнев ашәкәы издәықәитцоит: «Я прочел подстрочник поэмы абхазского поэта Баграта Шинкуба «Новые люди». Как мне думается, подстрочник дает очень отдаленное представление об оригинале, и однако при этом сразу видно, что поэма явление незаурядное, и по ее размаху и по талантности автора...». Абасала избахеит аңсуа поет ифымта

алахынтца – 1953 шықәсазы уи ытыт Москва (Шинкуба 2008: 388).

Ақсуа шәкәыџџәа ирыдыдырхалейт К. Симонов иңбабаа. Б. Шыңқәба, И. Ғарба, Ғ. Ғәыблиа, Н. Кәытния, М. Лашәриа, П. Бебаи ухәа азәырџы хпоетцәа ақсшәахь еиґаргейт апоет ду аурыс классикатә поезиа ирейгьу атрадицияқәа рхырхартала иацитаз, айбашьра иазку иажәеинраалақәа: «Бысыңшыз», «Уара иугәалашәо, Алиоша, Смоленшьчинатәи амџақәа...», «Аџыза», «Виазматәи аџны», «Ичкәын дааигейт алафет даныртәалан...», «Иблыз амардаґ сышьтоуп...» ухәа уб. егь. Урт рахьтә «Бысыңшыз» аиґага мацара х-вариантк ыкоуп.

К. Симонов ақсшәахь еиґагоу иажәеинраалақәа 1977 шықәсазы хаз шәкәны иґыжын «Иалкаау алирика» хәа хьзыс иаманы (Симонов 1977). Уи ашьтахь, 1981 шықәсазы, урыс бызшәала иґытцит Д. Чачхалиа еиқәиршәаз аизга «Константин Симонов Ақсны» (Чачхалиа 1981). Аизга иагәылалейт аурыс шәкәыџџи Ақсни реимадара атәы хазхәо аматериалқәа маґымкәа: астатиакәа, ақәгыларакәа, асалам шәкәқәа, ажәеинраалақәа ухәа.

1979 шықәса, август 28 рзы, 64 шықәса дшыртагылаз назаза илацәа еиқәипсеит К. Симонов. Иара иуасиаґ инақәыршәаны, иґсыбаџ былны, аґыблыха ґсақьаны Могилиов амцан Буиничски адәеиужь аґы икаґсан.

Шықәсыки бжаки рышьтахь зыґцстазаара иалцыз К. Симонов иґшәмақхәыс Лариса Жадова⁹ лыбаџгы ирцыблыханы убри аґыґ ақны иґсақьан. Лара илґаххейт лхатца иааигәара дықазарц. К. Симонов иџхьан: «Сара ссолдаґмызт, скорреспондентын ақароуп, аха сара исымоуп дгылахаан исхамштүа дгыл ґаґақ – Могилиов амцантәи адәеиужь. Уақәа, 1941 шықәсазы, раґхьаза акәны сыла иабейт хара хайбашьцәа мышкы иалагзаны анемеццәа ртанкқәа 39 цыра ґарханы ишырблыз».

Убрақәа, адәеиужь аназараґы, иахьа ишьтоу ахахә ду ианпыкқалоуп ашәкәыџџы инапынцамґа: «Константин Симо-

⁹ К. Симонов акырынтә аґаацәара далалахьан, Лариса Алексеи-иґґа Жадова – аґшьбатәи иґхәыс лакәын.

нов», насгьы данизи данцсызи арыцхэкэа (1915–1979). Ахахэ нактэирахьтэи аганакны ишыақыргылоуп аемемориалтэ гэы, ашыра ацны: «...Всю жизнь он помнил это поле боя 1941 года и завещал развеять здесь свой прах».

К. Симонов ицсра гэалсра дула ирыдыркылеит Ацсны жэлар – иааигэаны дыздыруз аинтеллигенция инадыркны ацъанхаащыжэлар ркынза. Аишызара ицныкэызгоз, гэыла-цсыла изааигээз, еицырдыруза ацсуа поет И. Тарба иацитцеит игэалашэара ахызала иакымкэа-ишбамкэа ажэеинраалакэа: «Узымаагэышьеит уаха Ацсныка», «Агэыла», «Ушызцэа хаизеит», «Ацсуа цхэызба лашэа», «Абас заа», «Ашны», «Ауацакааф» ухэа убас егыртгы. Аграждантэ лирикатэ рфеиамтакэа раццарафы акыбаф чыда злаз И. Тарба гэтыгыгэала ифу арт иажэеинраалакэа рфы ганрацэала ихазхитуеит ишыза иаша, ауаф гэытбаа, ацсадгыл апатриот, иара убри аамтазгы аинтернационалист ду ихафсахыа гэылтэааны. Арт ажэеинраалакэа уанрыцхыо, имшашахуа агэра угоит К. Симонов иахь ихыркыз агэыбылра шрымаз иааигэаны дыздыруз зегы, иаргы уащык иахасабала хафыр-пату ду шикэыз. Ацсны иаиуз ацэыз ажэлар шака хыааи гэырфои рнафаз аныцшуеит И. Тарба иажэеинраала «Узымаагэышьеит уаха Ацсныка» анафстэи ацыццэаха:

Узымаагэышьеит уаха уара Ацсныка,
Акыраамта хгэыгуан, хаузыцшын,
Иадырма, нас, уцсы таны ушыкам –
Ашэы еикэатцэа ашэушэа збоит амшын.
Алахь еикэауп Ацсны ацсабара,
Алахь еикэауп ацсуа ишнафа,
Иацэызырцу Ацсны ублабара,
Иахцэызырцу уаргы, нас, уажэшьта?
Ма Гэылрыпшыка уара уаха умаарцу,
Иумбарцу амшын ацшахэа?
Ха хабжьара уаха убжы мгарцу?
Исцэымзакэан, уара, сшыза, ихэа!..

(Тарба 1991: 106–107)

К. Симонов иңсра мышк шагыз, дахышыштаз ахәышәтәыртәҕы дитааны дибейт Б. Шынкәба. Игәырцшаагоуп аңсуа поет уи ахтыс иазикыз ажәеинраала «Атыхәтәантәи амш». Ари ашымта инашьтарххны Б. Шынкәба иапицеит иахаҕы игәырцшаагоу, иҕыза иңсра изнарцысыз ахәа иацииз даҕа ҕ-жәеинраалакгы – «Иуҕахымхеит убаҕ нышәхар...», «Уаха дыҕкам сҕыза...» (Шынкәба 2003: 23–25). Актәи ашымта аңсуа жәлар зегь рыхызала епитафия хасабла иҕуп ухәар аует:

Иуҕахымхеит убаҕ нышәхар,
Иузытшәахеит адамра...
Аңша иартеит убаҕ ццышәха,
Аңша ныгәнысуеит хара...

Псшьареи усуреи еинраало,
Ғәылрыңшь акәын умца ахьҕхоз.
Уҕәырчахак аңша иалоу
Умҕа шытнахып узлаалоз.

Аңша шааиуа, иаамҕахытны,
Шьхак, зынцәамта харақзоу,
Инадшәылап тәа-еимхәыцны,
Сы ҕәымшәышәны имзытзо.

Нас уи ашьха аңта ахықәчыз,
Ҷпоет иҕаказ хызыла,
Убзиабара иахзынужьыз,
Шәаңшьтас иарқаңшылап шыжьыла!

(Шынкәба 1987: 415)

РАДИОН ЦЭЫЦЬБА: АУАФЫ ЛАША, АПОЕТ

Аилышэшәара иафуп аңсуа рфеиаратә интеллигенция: иа-хәа азәы днаскьяагоит, уацәы – аеазәы. Ргәы иахьынзатаху Аңсынра аматц уыха рмазакәа, рынарцәымфәа иқәлоит ажәлар рфеахәхәафцәа – ацәи хьзырхәагақәа. «Умбо дышфатцхаз, аңсынцтры иоуааит!» – хәа шизырхәо акәымкәа, иаалыркьан, хгәы итамкәа, ххы итамкәа игәытшьаагоу ажәабжь наҳалафәуеит. Итәцәза иаанхоит ибағьаза иҳалагылаз хфәыза-ҳаргьажәфәа итың – дабақоу дзыңсахуа?! Бафхатәрак дәеа бафхатәрак ала иузыңсахуам, азә итың дәеазәы изаанкылом. Уи ауп зегь реиҳа ихьяагатәу...

1995 шықәса тагалантәи амш еихашьшькәа руаказ аңьар рацәа аднагалейт Цәыцьбаа ргәаратә. Атцыхәтәантәи имфәхь днаскьяаргон ари адунеи афәы бзиарамзар цәгьара зымуцыз, аңстазаара уамашәа иалагәырғьоз, аха убриаамтазгьы гәтыхала итәыз, фныцқала абылра иафәыз аңсуа хатца. Ускан Радион (Кәыри хәа акәын хара дшаадыруз) Акәын-иңа Цәыцьба абзиараз хәа иахәо, снеихагылейт саргьы, иқалаз арыцҳара агәра сзымго, схафәы аагара сцәыхьантаны. Иахҳахгаз ашьаартәыратә еибашьраан ауафы иңсра убриақара хашьцылейт – халағьыргь маауа, итәбейт ххәо ақынза. Аха уажәы, иззом, сдақәа пша хьшәашәак нарқалазшәа, саарыхьташьит, сылағьыргьзқәагы ааигәахеит. Издыруз, лымкаала аңсшәа засхәоз ауафы дахьсыңхаз мацара акәмызт сзыгәырфәоз (ари адгьыл афәы хуаароуп: мышкы ииз – мышкы дыңсуейт).

Сара сахьтэуон ашэахэаф зхэаха дахьымзас, ицыңсыз ажэа. Ааи, сара агэра згоит: Радион Цэыңьба – абафхатэра злас, апо-езиа ажэоанаф зыетэахэ жжаза акыдлара иафыз поетын. Уи зырцабыргуа хтысуп 1996 шықэсазы адунеи збаз ирфеиамтақэа рышэкэы «Агэы ахьаа».

«Агэы ахьаа» – цстынхоуп – апоет раңхьатэи ишэкэоуп, иагытхэтэантэиуп. Иара еиднакылоит икалам итцижьыз афымтақэа рағырак. (Абраќа ихэатэуп аибашьра ишалазыз иаңдамтақэа жэпақы. Урт шытан ақыртэуа мпытахалафцаа идыргэытэыиз автор иархив аќны – Очамчыра аќалаќьяфы.)

Р. Цэыңьба Анцаа ицишаз апоезиатэ кыбаф агэатэра уадафын, даартымызт, уимоу, акалам шикыз, ажэеинраалақэа шиифуаз архауаура ицэымғын. Аха иахьа уажэшьта, аизга жыцэ «Агэы ахьаа» антыт, агьама змоу аңхьаф изы еилкаахеит уи ишитынхаз уаха назтафым апоезиатэ рфеиамтақэа.

Р. Цэыңьба иажэеинраалақэа шыахэла ирныңшуеит акыр итаулаз апоет ихатэра, иуафэра. Ари адунеи афы, ус иќагэышьоуп, агэыргэареи аччареи ирыцнаргоит агэырфэа, агэаќра, ахьаа-баа. Апоет игэы, акардиограмма еиңш, зегь аныруеит, уи аисыбжь еснагы еиңшым: зны хэыцрала дтэуп иара, зны гэтыхак дартынчуам, зных амш лашеиңш деихыккоуп. Абар, игэы шытытны даныќоу аамта зныпшуа ацэахэақэа:

Шэааи,
афызцаа,
фык аажэып!
Атыңхацаа лафк нараххэап...¹⁰

(Цэыңьба 1996: 40)

Ацаа иалцит аңсабара,
Амра гылеит ихааза!
Аапын фычоуп бғыы иатэала,
Аапын – ашықэс ахаатца!

(Иара уа: 78)

¹⁰ Астатиафы изызхьаңшу апоет ицэахэақэа аагоуп ишэкэы «Агэы ахьаа» (Аќэа, 1996) аќнытэ.

Абар, игәы анейкарам атәы зхәо ацәахәакәа:

Най исхызгеит җа зынрак,
Чмазарала, аха җсрада.
Урт зеггы сыриааит сара
Хыҗсыралала, аха җрада.

(Иара уа: 86)

Аха иҗоуп игәы шны даныҗоуггы:

Цәгъамыцәгъала арахь иааиз,
Иара абра дҗахоит,
Ифны-игәара дахьынтәааиз,
Уааггы иҗаҗдҗахоит...

(Иара уа: 11)

Абзиабара иҗаан данаргәәҗеиуа апоет, хәарас иаҗахузеи, зынза дәәкалоуп игәы шеисуа, игәҗыхахәашыаггы хазуп:

Сналыхьзеит иаразнакала –
Ассир, аа, аҗыашыатәы!
Избеит сара жәфангәашәҗхьара!
Иҗалеит са сәахәатәы!

(Иара уа: 188)

Апоет иажәеинраалакәа уанрыҗхьо, убас агәаанагара уоуеит – автор аҗсҗазаара изцәырнагоз азҗааракәа зегь дрызфәлымхан, урт изынрыжьюаз еиуеиҗшым агәалаҗазааракәа ажәала рцәыргара дашьтан хәа.

Р.Цәыҗьба иҗсҗазаара җакыла иҗәын, иҗырҗшыган. Ихы рыгир-хомыт иара аҗгәеи абзиеи, пату изрықәын ақәлара, аишызара, ачеиҗыка. Ахаҗарафәы – уи дхатҗан, аишызарафәы ишызцәа ирыцнеигон, ахәымгареи ахәашгашареи ихы рықәитҗон. Аха апоет иҗсҗазаарафәы зегь раҗхьа иргылон, иагьыхәаан Аҗсынреи аҗсуа жәлари рлахьынтәа. Уи рнымҗшырҗ залымшеит игәы иҗигаз

асахьаркыратә җымтақәа, лымкаала абарт иажәеинраалақәа: «Сыңсадгьыл Аңсынтәыла!», «Аңсуаа рыцкәынцәа», «Аиааира», «Изышоит, иҗәжәкуеит Ҳаңсадгьыл...» уб. егь.

Р. Цәыцба дыҕанатц «ашәшьырақәа» дрыцтамызт, Аңсны еилашуаз аңсҗазаара азгьы далагылан; ижәлар дырзааигәан, ибартан урт иахьрыхьуаз, ишрыхьуаз. Абри амҗаҗы уи дзатцәымызт, иман дзыкәгәыгуаз, ицназгоз аҗызцәа. Аха апоет дрыланхон аҗацәагьы, ахәымгақәагьы, амтақьақьаҗцәагьы, аңсахьыҗцәагьы. Ажәеинраалақәа «Еизаракаҗ анкьа зны...», «Аибашьра аҗгычра ахьыпшуп», «Аиҗабыра акәзаарын дзышьтаз!..», «Ацәажәабжьқәа акабинетқәа ирыҗныҗны...» ухәа рыҕны автор җәҗәала дрыкәызбоит ауаҗреи аңсадгьыли знаҗхо ауаа мыцкьақәа. Аңсынара тәыцала изныхәо, хы хьчан акагьы иаңсамхаз ауаҗы, азы дазымызәзәо, исахьа тыхуеит апоет:

Дахьубалак уи дашьны,
Аңсны иныхәон иатцәа нкылан.
Ианыхьчатәха еибашьны,
Иеикәа ҕьашьны, наҗтха дгылан!..

(Иара уа: 19)

Аңсуара, ауаҗра, аламыс аиқәырхара леитмотивны иргәылсуеит Р. Цәыцба иажәеинраалақәа жәпакы. Аңсуара – аазган, хеикәырхаган дахәапшуеит иара.

Ажәеинраала «Лакгьы шыхуеит...» аҕны апоет уамашәа дақәшәан итихуеит ииасхьоу – дзынхьаауа, ма аиасра иаҗу аңсуаа рытрадициатә бзазара аҕынтәи асахьақәа, иаххәап:

Лакгьы шыхуеит
аху-хухәа,
Бжыкгьы гахуеит
акәу-кәухәа.
Зык инырҕьоит
цьюкгьы җыла,
Дрыма тацак.

Рышьта дырзуеит
цхы лашёыла
Ацыкъ! Ацыкъ! –
бжык нхалоит.
Qнатакгы
ачча аашналоит...

(Иара уа: 104)

Апоет илацш цар ицашёоит ацсуара иацётёыму, ишээртоу ацёыртракёагы. «Ақамсара штырхт цёоуки, Ацсыцёгыара – аеацёоуки...», – иёуеит иара «Хакоуп, мыцла хаибажёоит!» захьзу ажёеинраалаёы. Ацсуаразы згёы былуаз, згёы еицхауаз апоет, игётыха абас иаартны ианиамхаёёоз рацёан. Ускан иажёеинраалакёа ирхылцуеит алирик ибжыы ааста апублицист ибжыы. Убри аганахьала иалкаатёуп арёиашы ижёлари иаамтёи шьала-дала дышрыдхёалаз зырцабыргуа ажёеинраалакёа: «Дыпшын ацсуа Анцёа сибап хёа...», «Гёыцжэарак иахылцтын, иткёацит ажёак...» уб. егы.

Р. Цёыцёба уашы аамсташёан, ацсуа қытатё культура иалаазаз, уи аныкёгареи азыргареи иашьтаз аинтеллигенция дреиуан. Ацсуара аныкёгара, Ацсынра ахыпшымыразы ақёцара, ишысхёахёоу еипш, еихау даёа ус цшьак иара изы икёамызт. Ацсуара аныкёгара иара цёгы дазыманшёалан, имиссия хадакёа иреиуан. Уи аганахьала иара акыр дёырцшыган, уимоу дыззеи-лымкаауазгы ыкёан; ацивилизация ицёырнагаз амодатё культура рацёак пату изакёмызт, хаарагы изацёамызт. Аурыс поет Н. Гуми-лиов иеипш («И мне нравится не гитара, а дикарский напев зур-ны»), итёы-ипха икоу Европатёи ацстазаара даёыгёхёаауамызт; иара изгыаман «ибнеику», аха ихалалу, «имёыгу», аха шыстаара злам ақытатё дунеи. Уи арцабыргуеит Урыстёыла ахтнықалакё Москва иёу ажёеинраала «Акрыфартакёа цёхёуп, икёантазуп...». Абар, уантёи цёахёакёак:

Акрыфартакёа цёхёуп, икёантазуп,
Ациртакёа гаруп, еибоуп.

Афацаа рҕацақаа кәазуп!
Афара акуп, иагыџбоуп...
Булионуп, баландоуп... мацара,
Псызуп, хәажьуп, усажьуп...
Угәахәауеит быстақ ацара,
Кәйдки сызбалки ирыхьшыу.

(Иара уа: 185)

Р. Цәыцьба дреиуан аңсуаа ахьыңшымыразы рыкәцара ажәалагыы услугаы иазааңсоз аңеицәа хьзырхәагакәа: шәарак, гәытрысрак изымдырзо, Аңсны жәлар рфорум «Аидгылара» Очамчыратәи аҕәша напхгара азиуан; хаха дырҕагылан Аңсынра ақьяф азы мацара бзиа избоз, Аңсынра шагьырҕас измаз ақыртүа милаҕеилыхыџцәа. Убри аамҕазгыы, ихәатәуп, иара ҕырбашақә, ма аҕың «пҕазы» шакәмыз Қырттәыла ампыҕахаларатә политика дзаҕагылоз. Уи уалңшыан иңхьазон, џныҕқала деилашуан; игәҕыха лассы-лассы ақьяад ахь ииаигон, убриала игәы икычуазар акәхарын. Убри аҕнйтә, еилкаау усуп, иполитикатә жәеинраалақәа цәҕя иҕаруп, «ицхлымует»:

Хшәашьцәоуп,
ихәиңгу уаџ дшәымам хәа ихашьҕаз,
Хчеицьыка иаины еиҕанаҕрагылеит...
Иаххашҕхьаз,
ҕурыхла ихашьцәаз, ихашьҕраз,
Рыда нцәа дхамамкәа
ҕыц хәатагылеит!..
Абас хәрҕь иаххараз акры ыҕоуп,
Иахзымдыруагы ыҕоуп...

(Иара уа: 15)

Зны рҕакы ҕахәхәоуп (ажәеинраала «Ари азынраз...»), зны рҕакы хтуп (ажәеинраала «Ала мхәакәа...») аграждантә, аполитикатә лирика иаҕанакуа Р. Цәыцьба иажәеинраалақәа. Урҕ зегьы, шамахазақ акәымзар, Аңсни аңсуааи ирхыргаз ақәымчра иаз-

куп, аңсуаа рполитикатә псҕазаара иахылкыаҕылыҕыоуп. Ажәлар абжыааҕны ргәы иҕхоз, аха иаахтны зхәара иақәиҕымыс ажәа, апоет жәаҕқаҕаз ахәара илшоит, иаххәап:

Атәым дгыыл «зыпсадгылыу» – ҕыалоуп, ижыоуп...

Атәым дгыылаҕе ибаауа – атәым уаҕ ишыоуп.

(Иара уа: 151)

Р. Цәыҕыба ипоезиа иахыатәи аамта иақәҕәнаҕуеит, иахылтсуа абжыы, аңсуа уамашәа изааигәоуп. Ал. Лашәриа иеиңш, уи игәы иҕыхоз аахтны жәеинраалала ихәоит, иаамта дацәажәоит, иамеикуеит, избанзар иаамта даҕа иашан, гәыкала дазыҕан. Уиқәымшахатхар ауам ашәкәыҕы Р. Цәапуа аизга «Агәы ахыаа» аҕхыаҕаҕы Р. Цәыҕыба абас данихцәажәо: «Ацәа цкыа иалху ацәашыы шыбылуа еиңш, заанат абылра далагеит иара. Заанат ицәа-ижыы ианырит Аҕсны ахыаа. Иҕаулазан аңсуа жәлар ргәата иҕыҕуаз ргәынкыбжыы иахәит дышкәыпшзаз... Игәникылеит тыхәаҕтәара змазамыз, аҕсреи абзареи реиҕаҕылар иацәынхаз Аҕсни аңсуа жәлари ирхыргақәоз зегыы» (Цәапуа 1996: 3).

Абасала, Р. Цәыҕыба ипоезиаҕы иналукааша аҕыҕ ааннакылоит аграждантәи аполитикатәи лирика. Уи мотив хадан иамоуп, ишаабаз еиңш, Аҕсынреи аңсуааи змырҕацо амчкәа рыкәызбара, аңсуара ахызаара, азыргара. Апоет ижәлар ирхыаамыз хәа акгы имхәеит, ргәы иҕихәааз инаҕыдан акгы имхәыцит; ихыааи ижәлар рхыааи акакәын. Аҕсны ақыртүа меншевикцәа ахаҕаны ианыҕаз аамтазы Д. Гәлиа иажәеинраала ссир «Сыпсадгыыл» аҕсҕазааратә ҕабырг ишахылтдыз еиңш, хыхцәажәо ажәеинраалакәаҕы ахынҕаынҕара згымыз аңсуа иҕсҕазаара иахылцит. Ажәакала, апоет илирикатә фырхатца игәҕыа асубиективтә дунеи ахәаакәа инархыхәхәоит, аҕсҕазааратә ҕабырг иақәҕәнаҕуеит.

Абзиа харантәила избоз, ацәҕыамыцәҕыа иаразнак зылаңш иҕдашәоз, иаҕыаҕаҕылоз ауаа цкыақәа дреиуан Р. Цәыҕыба. Иажәеинраалакәа рҕы дырнызбоит аибашыра ашыҕахы Аҕсны аҕыҕ змаз ацәаҕыҕатә цәыртцрақәа – атрофеи азыҕра, атәым мал алачара. «Хыма-псыма, хыма-псыма...» захызу ажәеинраалаҕы хаҕхыоит:

Хыма-ңсыма,
хыма-ңсыма,
Ачан иажәлеит ауааңсыра.
Хыма-ңсыма,
хыма-ңсыма,
Лашә дынхама?
цыркь дынхама?
Зәыр дыбзоума,
зәыр дыңсыма?
Урт ырықәыңцоит аңсымра...

(Иара уа: 148)

Аибашьра ашьтахь Аңсынра иалаңшыз ауафы изы, ари ажәеин-
раала аххәаа азықатцара атахзам, уи зегь ахәоит – иқаз-шықаз.

Аизга «Агәы ахәаа» ағы имаңым ауафы ижәлари иңсадгылы
рәаңхәа иду ауалңшыа иазку аграджантә лирикатә рәиамтақәа.
Атың ңхазы ажәлар рнаңхара, афыза ичархәара, аибашьра ауаа
ирзаанагаз арыңхара ухәа – ираңәоуп апоет илиракатә фырхатца
игәы изырхәуа, дызқәыңбо. Аха иңоуп игәы ңызгогы – иахәа
аңсуаа рыла иабо ахақәитра. Есаaira Аңсны ажәоан аихыққара
ишаңу угәы аздыроит, иаххәап, «Уа мшыбзиа, сышьхақәа!..»
захьзу ажәеинраала ақынтәи иаагоу абарт аңәахәақәа:

Шәгәы шәырдыңч, са сышьхақәа,
Избоит сахьыңшуа:
Шәыбга иқәжьыз анақәоуқәа
Цауеит изытуа!

(Иара уа: 80)

Иқалози, абриақара Аңсынра ахақәитра иазыгәышыуаз
апоет иңегьы ибар уи амш лашара, иңегьы далагәырғьар
аамта лаша! Иахәа дхалагылазтгы уи, агәра ганы сыңоуп,
ңыхәеиңш уажәгы, ажәалагы хатцаулагы хаха дшырәагылоз
асистематә қазшыа зауа иалагаз хәоңыңқатәи ахынтаоңыңтарақәа,
аңәгәмыцәгьарақәа, хәиңымкаарақәа.

Зызбахә сымоу ашәкәаҕы имаҕым жәлар р философия амотивкәа рыла иоу ажәеинраалакәа. Апоезиа абызшәахы ииаганы, афоризм хасабла автор ицәыригоит ацәҕа-абзиа, ахатцара-ашәаргәындара, ауафара-ауафымра ухәа ирызку ацсуаа рытрадициатә дунеихәапшышьақәа.

Р. Цәыцьба иажәеинраалакәа формала жәлар ражәарҕиара иазааигәоуп: ицқьоуп, еилыххоуп, ицқаццоуп. Эпоезиатә гьама хараку ацхьаф имбарц ауам, иреиҕу иажәеинраалакәа ирыццоу ацқьара, аестетикатә гәацхара. Апоеит ирҕиараҕы цсабарала еилазфоит ибафхатәра амчхареи афольклортә лагамҕеи. Иал-каан ақыртүа-ацсуа еибашьра иазку иажәеинраалакәа рызбахә атәы ххәозар, меижьарада, еиҕартәашьала урт ахьзыртәрақәа ирзааигәоуп.

Р. Цәыцьба дрызҕылымхан, хаҕала иаргы ианитцон ажәлар идырҕиаз адоухатә беиара – аҕаҕыцтә рҕиамтақәа: ажәацқақәа, ашәақәа, ажәабжькәа. Аизгаҕы дара еизакуп «Жәлар рхәамтақәа ркынтә» хәа хыс измоу акәшаҕы. Апоеит афольклор дахьазхьапшуа, игәыбылра ахьаду машәырни икамлеит. Уи диит, даҕьаазеит ацсуа қыҕатә культура ахра ахьауаз, ажәабжьхәафцәеи ацәажәафцәеи рыла ибеиаз Члоу ақыҕа, Ақыдра ахаблан. Р. Цәыцьба далаазоуп иабацәа, урт рабацәа ҕырхәала, инеимда-аимдо иааргоз афольклор акәыҕара. Иаб Цәыць Акәын иакәзар – ақыҕаҕы унеишь-уааишь хәа зархәоз уаф хатәран: еизарауафын, ажәабжьхәафын, ашәахәафын. Аб илаз аҕа иламлар ауазма! «Агәы ахьаа» иагәылоу аҕаҕыцтә рҕиамтақәа (урт антцоуп Члоу ақытан еицш, уи антыцгы) шахатра руеит апоеит шака дазааигәаз, шака хатыр изақәыз ажәлар рсахьаркыратә ажәа кәыш, рлаф, шака иныруз ижәлар рыцпсихология, рсахьаркыратә хәыцшьа ачыдарақәа. Амала ихәатәуп, апоеит афольклор иазнеишьа ахатә кәаматцамақәа шамоу: нцамтақәак цәыргоуп, шамахамзар, изхәаз ишырхәаз еицш – ак ацымца, ак агмырха; ара иаабоит афольклор аизгаф-аентузиаст инапкымта. Егырт антцамтақәа ракәзар (иаххәап: «Дарбан хәа уцаауама?», «Алаф», «Ахьзыртәра», «Хәи, шыри!..» уб. еҕь.) – рцәафа хазуп, астилизация рызууп: апоеит ажәлар рырҕиамта рифмала ихирчоит, «ишьалашьынуеит», афольклортә

традиция ахэаакэа иеыртагзаны. (Амала, иазгэататэуп, ашэкэы айкэыршэаоцэа цыара-цыара ишырцэеилацсаз афольклортэ тексткэеи автор афольклор ихы иархэаны иапитцаз арфеиамтакэеи. Урт хаз-хазы иарбатэын ашэкэафэы.)

Ицэырымтыр калом азцаара: иахыа уажэраанза ацхыаф ишка изнагамхазеи Р. Цэыцьба иажэеинраалакэа?

Уи зыхкыаз амзыз, сгэанала, иакым, ифбам. Зегь рацхыа иргылан иазгэататэу – Р. Цэыцьба иажэеинраалакэа ихазы ифуан, ацхыаф идгалара дахыццакуамызт: «дыфуан, дымфыр ада цсыхэа анимамыз» – гэтыхак данаргэатеиуаз, цэалашэарак анизааиуаз. Убри азакэхап ирфеиамтакэа, шэкэык афэы иша-абац еицш, хшыфцакык ала еишьтаргыланы изаанимыжыыз. Иагыцьашыатэым, «Агэы ахыаа» афэы иахыацпыло альбомтэ жэеинраалакэа рахаракыра изахымыхэхэо ацтамтакэагы. Уи азы едныхэа дук узрытом зхы ацыка ыкэызхыз ашэкэы айкэыршэаоцэа – апоет С. Таркылы апоет иашыа, асахыатыхы В. Цэыцьбеи. Ихақым хэа ирыцхыазазар акэхап апоет итынхаз афымтакэа еигу-еицоу хэа реилыршэшэара. Апоет акыпцх ахь ицэырымтра амзыз ханалацэажэо, ихэатэуп уи алзмыр-шоз аполитикатэ мзызгы шыказ: Р. Цэыцьба ацсуаа рмилатэ хакеитратэ цысра ахатарнакцэа дызлареиуаз ала, ускантэи Асо-вет хэынцқарра асистемафэы лахэ-лахэы ишыклацшуан – имфэа афакаара иашытан...

Шакараантэ ихахахыоузеи – ауафы адунеи дыкэнатц хара дхазгэатом, дзыцсоу ала хизныкэом, хихзызауам, данхацхалак ауп ацэыз ду шхауз анеилахкаауа хэа. Ари ахшыфцак Р. Цэыцьба иажэеинраалак афэы дазаатгылоит:

Уаха ифэыцэааит хэышцаарак,
Хланцы итэлит ецэак кыдшэан,
Цака илеит махэык кыджэан,
Ашэы ршэылеит таацэарак.

«Ааи, рыцха!» – ххэеит зегь хахытэаз.
Уажэоуп дышуафыз ангэахтаз,

Ицъабаагъ цышьара анахътаз,
Хъа ианаадыр ицсы шътаз!...

(Иара уа: 138)

Ихъааугартэ икоуп ари ажэеинраала ахшыџтақ хада – уи аңызтаз идкылан иахъэартэ атагылазаашъа ахыыкалаз. Абриакара иахъааигэаз ауаџы – дахъынзатцаулаз, дахъынзахаракыз хъазгэамтеит, ихэ хъымшьеит идунеи ицсахаанза. «Ааигэа сызбо изы, а́хара стэахуп...» хъа апоет иажэеинраалак аџы иихэаз зынза ииашахеит, ус акэхеит.

Ааи, ашэкаы «Агэы ахъаа» аңызтаз, ацсынцры ду змауз атцеи лаша Р. Цэыцъба дхъазгэаџомызт, а́хара дцэахын, иажэагыи фэахцэаны иаанхагэышьеит, аха хгэаџы дуаџылашаны ишьта аанижыт, еицакра зқэым асахъаркыратэ џымтақэагыи итынхеит.

2016

АГЭИ АПСИ ИРХЫЛЦЫЗ АПОЕЗИА

Иван Миқаиа иажэинраалақәа ирызкны

Асахьаркыратә рфеиамтақәа рацтаоцәа ахаангыи ҕазшьалеи хәыцшьалеи еицшымызт, уимоу, рыцстазаареи рырфеиарамөеи цъашьахәрак ианалашо рацәоуп, иаабац-ихахац инахыхәхәоит. Иахьазы ацсуа пхьяоцәа инартбааны ирзымдыруа, аха апоезиатә шәкәқәа хәба тзыжхьоу Иван Миқаиа хизхьацшуазар, ирфеиаратә нысымөа уаднахалоит, иажэинраалақәа сеитарзыхынхәындаз хәа ацәалашәара узынрыжьюеит. Рацхьатәи иажэинраалақәа, иара убас иажәабжь «Ус иҕаларгыи ауан...» акьыпхь рбеит иаххысыз ашәышықәса 60–70-тәи ашықәсқәа раан, ирнылеит ажурналқәа «Амцабз», «Алашара», агазет «Ацсны ҕацшь». Анаөсан, изыхҕьазаалакгыи, рацхьатәи ашьафақәа ҕазтаз апоет изы такәаамта фахафымтрахеит: иара имтаны өымта зхылахеоу өажә шықәса инареиханы ацхьяө имоуит. Иаахтны аиаша ххәарами, И. Миқаиа поетк иахасабала ацхьяоцәа дырдыраанза, абри абри иоуп хәа рхафьы дааргаанза, акьыпхь аанижьит. Аха аамта ишахнарбаз ала, мацк арфеиаратә ҕыбаө злоу ауаөы дахьцалакгыи, дзықәшәалакгыи, мышк ахы мышк атдыхәа Анцәа илеитцаз агәыртҕәыл аецөырнамгар ҕалазом, адгьыл иамадоу арыцжәла цөыгьан иштәгәырцсо еицш. Ус ауп акөымзар, даеакала еилкаашья амам иахья иаабо ахтыс: зызбахә хәмоу апоет ирфеиара «аөбатәи» ацстазаара хацыркхеит. Хнахыкәша-аахыкәшо акөымкәа иаахтәаны иаххәозар, ааскья, быжьба-ааба шықәса рыөнытҕкала еилкаахеит И. Миқаиа асахьаркыратә литерату-

ра, лымкаала ажэеинраалақәа раццарафы илиршара шмачым, уназыгәтамсша арфеиамтақәагы шапцтахыоу. Шықәсырацәалатәи ифымтра ашьақәцалара дафуп иара «дмыццакыкәа – ирласуа»: еикәырццакны, ус ухәар ауазар, итижыит анаоштәи апоезиатә аизгақәа: «Агәыгґра» (2008), «Атцх шкәакәа» (2010), «Амш асаркәа» (2012), «Алахьынцда ацша» (2014), «Алакәқәа рышта» (2016). Иусушьа шыкоу ала, агәра угартә икоуп, арт ашәкәқәа рыфгы даагыларц игәы иштәм зыуафыбжара итысхыоу (67 шықәса ихыцдуеит) апоет. Д. И. Гәлиа ихәашьала, «ари мариам, зегы ирызуам». Амала, имзакәа иаразнак иазгәастоит мацк сгәы еихьызшьуа акы: И. Миқәаиа иеизгақәа ирзыпцәоу ахьзқәа апоезиа ишатәышьтроугы, урт азәырфы апоетцәеи апрозаикцәеи идырххашыоу роуп (ақыпцхәа схәфы иааиуеит Борис Тьжәба иажэеинраалақәа рышәкәы «Агәыгґра», америкатәи ашәкәыофы Джим Батчер ироман «Атцх шкәакәа», аґацык поетесса Гулрухсор Сафиева лажэеинраалақәа рышәкәы «Амш асаркәа», аурыс шәкәыофы Анатоли Григоренко иповест «Алахьынцда ацша» ухәа уб. егы). Аиаша ххәарами, арфеиара ус акны «имацсачу», хырфы ззуша хәа акгы ыказам. Ари ахшыоццак инадхәаланы иугәаламшәарц залшом А. П. Чехов ихәахьагы: «Театр начинается с вешалки». Уи иначыданы, апоезиафы ажәа аифартәышьа, аритм аилыххашьа, арифма аифкаашьа, ажэеинраала композициала архиашьа ухәа – зегы-зегь цакык-цакык рымоуп, рхеибартәара аофымта агәылыршәара иазхәахароуп. Мап анакәха, «ахатә бжы» зыкалом, автор игәтыха ахәашьа дақәымшәар ауеит, ацхьаофгы автор игәыбылра шьтимхыр алшоит...

Ишысхәаз еицш, И. Миқәаиа, еиуеицшыам амзызқәа ирыхкьаны (ачымазарей, ацстазаара аґагәтасрақәеи), такәаамта еицкьаз ирфеиара ус дазыхынхәит иуафыбжара дантыс ашьтахь. Ус еицш афырпштәкәа мачымакәа иадыруеит адунеитә литература. Убас, америкатәи апоет Роберт Фрост ихьшәаны иезикит арфеиара, иажэеинраалақәа рацхьатәи ашәкәы антыцзуаз оынәажәа шықәса дазааигәан. Аха апоет ирфеиаратә лахьынцда уамашәа ицныкәеит, аамта кьафк иалагзаны амилат рпоет хәа ихьз хәахоит, дырфеиао дуны дшьақәгылоит.

Алитератураҕы арҕиаратә еиҕҕыра азбахә анысхәах, иазгәастоит абаҕхатәра иаша ақәра иахыҕшны ишыҕам, уи аус ау-еит укәыпшраамта уантагылоу еипш, ууаҕыбжара утысны акыр уанынаскыахыоугы. Амала, ус иҕалалоит, абаҕхатәра алтшәа чыдала уаҕықарак ағы иаха лымкаала изыдыаха анецәырнаго. Адунеитә литература атоурых ағы имаҕым егырт ағырпштәкәагы – заа зсахьаркыратә ажәа хацзыркыз арҕиаҕы, аатгылара ду ҕатаны, ҕаҕхыа қәҕиарала уи даналанахало, уимоу, уаҕ дызқәымгәыҕуа алтшәақәагы анааирпшуа. Хара хамцап ағырпштәкәа рзы. Аурыс философиятә лирика ахатарнак Фиодор Тиутчев изы ҕахаҕымтран 1840 шықәса инаркны 1850 шықәсанза, ахәанырцәка ицара иахҕыа, еакы иахҕыа – жәашықәса ажәеинраала аҕра ааниж-ит, акритикцәагы ипоезия алацәажәара иаҕытцит. Аха апоет деитазыхынхәуеит алитература, аамта-аамтала дкыпхыуеит, анаҕсан инеиужыны арҕиара ус иеалеихалоит (Кузина, Пигарев 1988: 11–12).

Убри аҕыза ихтысит аурыс лирик ҕаимаҕ Афанаси Фетгы. Аҕстазаара дшыхәычызнатә иҕнагалаз амыҕмабара иахҕыаны, иара гәнахарыла даҕытхәхеит апоезия. Җажәа шықәса акгы мыҕзақәа дшааиуаз, 63 шықәса ирҕагылаз А. Фет ҕаҕхыа ака-лам шытхит, имуза аатит ҕыцымтала ақәыпшратә мчхара ду аманы (Благои 1983: 21). Абри зегы абас еипш инартбааны изысхәо, адунеитә литератураҕы иахҕылало аишьашәаларақәа хлитератураҕы атып шамоу атәы азгәатауа, зырҕиаратә еиҕҕыра 20–30 шықәса ирҕазо аҕсуа поет И. Микаиа жәеинраала-пцаҕык иахасабала дызлашоу, иахьанатә илиршахыоу, насгы ирҕиаратә «аалыт», инарцауланы акәымзаргы, иагу-иабзоу критикатә блала сазнеирц. Убри аамтазы лымкаала сыхшыҕ азысышытыр стахуп иаха иқәҕеит хәа сгәы иззаанаго – ааскыа итытыз ишәҕәы «Алакәқәа рышта».

Лацәажәартас ишьтихуазеи апоет? Изеипшроузеи иажәеин-раалақәа иааидкыланы ридеиа-тематикатә хырхарта? Иарбан лирикатә жанрқәоу хадарала аус здиуло автор? Урт рахьтә иаха иқәҕеозеи? Рҕиаратә гәыхәтәыхызгагас, мамзаргы сахьаркыра-стильтә цыраагзас дзызхыаҕшуазеи апоет? Абарт азцаарақәа ракәхоит астатиаҕы хадарала сыззатгыло.

Адхъанатәгъы иҳәатәны исыңхъазо убриоуп, И. Миқаиа ипсҭазаара ахықәкы хада – арҕиара ус – иацу аҭакпхықәреи ауадафракәеи ибзианы еиликаауеит. Уи атәы иазышаҳаҭуп апрограмматә ҕазшьа змоу иажәеинраалақәа «Ажәа сахьарк ашәа ахылтцуеит», «Сажәеинраала», «Исахәытхәытун ажәеинраалак...», «Ашәа зацәык иадамзаргъы...», «Сцәахәа сашьталан сцалап...». Араҕа хлитература ауасхыршьтатцаф Д. И. Гәлиеи уи имѡа ианылаз егьырт арҕиаѡцәа И. Коҕониа, Б. Шьынқәба, А. Лашәриа ухәа азәырѡы реицш, апоет зегъы ирыцкны ибоит иажәеинраалақәа рҕы гәаартыла аҕхьаѡ иацәажәара, «Аиаша шиашоу ахәара». «Сажәеинраала» хәа хыс изитәз иѡымтәҕы апоет ирҕиаратә гәҕакы аахтны иҳәоит:

Сажәеинраала, ееи узхәозар,
Уеихымсыгъын, иҳәала.
Иухәо аҕхьаѡ игәаҕхозар,
Уаанымгьлан, ушәахәала!

(Миқаиа 2014: 68)

И. Миқаиа дпоет лирикуп, аханатә фәхәхәагас ишьтихит зышәагаа дуум, еиҳарак хҭа-пшьба строфа иртәзо ажәеинраалақәа. Дыѡуеит аклассикатә поезиа аформеи атрадициақәеи инарықәыршәаны, дануп Б. Шьынқәба, Т. Аҕьба, Р. Смыр ухәа аҕсуа поезиа «абчарахцәа» рхьымѡахәаста. Ари аҕагылазаашьа аҭакпхықәра идызцо акоюп, избанзар зызбахә ххәаз арҕиаѡцәа раамышьтәхь ари ахырхарҭаҕы поетк иаҳасабала ачышьақәыргәҕәара, ахатә бжыы аргара ус иагьымариам.

Алирика ажанрқәа рахьтә И. Миқаиа иаҳа аус адиулоит, иагьықәҕиоит апеизажтә, абзиабаратә, уарлашәарла дазхьапшуеит аграждантәгъы. Аха саҕыѡланы иазгәасташа – абри арҕиаратә хырхарҭаҕы уамашәа ицааиуеит иара сахьаркыратә ажәала аҕсабара асахьа аҕыхра. Уи аганахьала иалыскаауеит апеизажтә жәеинраалақәа: «Асы шлеиуаз, амра цәыртцын...», «Абҕы рҕәссит амахәқәа...», «Иқьып-шәыпуа амш неихәласын...», «Ажәѡан лыхәҭа сы-гәзак ахәуеит...», «Ишапшапуа амра игылаз...», «Аҕан

ырзны, азиас хытцэан...» уб. егь. Абарт афымтақәеи цәафала дара ирышьашәалоу аинтимтә жәеинраалақәеи (иаххәап, «Хынтә беиҗашәоит мышкы азыхәан...», «Шана цхызтдас зхала инеиуаз», «Зеицш ахаан исмаҳацыз...», «Амза асахьа амшын ихыршәлаз...», «Дунеи ссирзак дара ирытоуп...» ухәа уб. егь.) ридеиа хада – аҗсабарей абзиабарей реигәыцхәра ашьақәыргәғәара, абзиабара иацу ацәанырра лашақәа рзышәахәара ауп. Ухырхуеит цәаныррала ифычоу, агәы арахәыцтәга иахылтцуа, «Шепот, робкое дыханье...» хәа А. Фет дызфәу, иумбо аҗшалас ахәытхәытрейцш, апоет изааиуа ахәыцрақәеи ацәалашәарақәеи. Уи зырцәбыргуа фырцштәык аҳасабала иаазгоит цшь-строфак рыла ишьақәгылоу ажәеинраала «Асы шлеиуаз, амра цәыртцын...»:

Асы шлеиуаз амра цәыртцын,
Адуней шкәакәа инахаҗхейт.
Амахә иқәтәаз ашәыб нықәтцын,
Абық-чықхәа инкаҗсейт.

Цытрак ашьтахь рыҗсы рхалан,
Афәр хәыцқәа рышьта ргеит.
Аси амрей сашта иҗалан,
Еивагъежьны икәашейт.

Урт еинаалон, даара иссирын,
Рыкәашашьагы сгәаҗхейт.
Аеыцәахны мазак рыцын,
Дара рхала ирымбазейт.

Иҗстатҗагаз ааҗын акәын,
Ахәытхәытбыжь рмаҳазейт.
Аҗша гызмал нараҗысын,
Агәыргәафхәаша аанагейт!

(Миқаиа 2016: 9)

Ажәеинраала пейзажтә лирикатә рҗеиамтақ аҳасабала афәхәы ахәоит еилыхха иҗоу аритми, строфацыпхьаза ицәыртцуа зейгәтаҗам аметафоратә хафсахьақәеи рыбзоурала. Урт ахафсахьақәа

хэашьала реипш зейпшу, апоет егырт иажэеинраалакэа рфгы уажэы-уажэ иахдылоит, иаххэап: «Адэы иахытэоит акакацкэа, Ацарцалыккэа нархацсоит...», «Ашэа еицырхэоит атцаракэа, Мшы хаак аблакэа хнатит...», «Ажэофан каххаа иатцэала ишэтэуеит, Цшаласк нықэсуеит игэыкуа...», «Икыып-шэыпуа амш неихэласын, Лагырыз гэартак канацсон...», «Сыцэагы ыкам, сыпхыз ыкам, Атх слапшыкэнатцеит уха...», «Икацсоз акэицкэа еицралон, Аеҳэаф рыбла тыцьыбауан...» уб. егы. Амала, иҳакым абрака иазгэасымтар даеакгы. Зны-зынла апоет иажэеинраалакэак ирылаабоит егырт апоетцэа иапырцахыоу асахьакэа угэалазыршэо ацэахэакэагы. Убас, ажэеинраала «Апхынтэи ақэа» (аизга «Алакэка рышта», ад. 80) актэи астрофа ишытнахуа аметафоратэ хэфсахыеи арифмеи («Илеиуан апхынтэи ақэа// Аваркэа ртахэмарт адакэа») иааугэаланаршэоит Т. Ацэба заатэи иапцамтакэа иреиуоу ажэеинраала «Апхынтэи ақэа» ацэахэакэа:

Тынч илеиуан ихааза
 Аапынтэи ақэа,
 Шьаны ирталоит ипхаза
 Адгыл адакэа.

(Ацэба 1999: 28)

Апеизажтэ лирика иатцанакуа ажэеинраалакэак (иаххэап, «Ахьхьа-хьхьахэа азыхькэа фыхон», «Қыта мшала сгэыргыо снеиуеит», «Ашьац былуан амра аплакьяф...», «Иаха цхызла сгара збон», «Кэтол анысхэо, сыбла ихгылоит...», «Ибыбышза сапхьа игэылшэан...» уб. егы.) ркны И. Миқаиа каиматла дакэшэаны еидибалоит апсабара асахьа атыхрей хараза инаскьахыоу ихэыцра, икэыпшра аамта ахьихигаз – изгэакыоу Кэтол ақыта (Тур ихэы ахабла) ахалалрей дызлаазоу апсуарей рызхьаара иадхэалоу ахэыцра хьантакэеи ацэанырра кэандакэеи. Романтикала итэу убарт алирикатэ рфеамтакэа иреиуоуп ажэеинраала «Ашьац былуан амра аплакьяф...». Арака апоет апсабара асахьа атыхра иалагзаны шьахэла хэгэылаирпшуеит ақыта иузакэымтхо иадхэалоу апсуа этнографиатэ дуней акэырчаха:

Ашыац былуан амра аглакьяф,
Адгьыл фажэкуан, ейкэышьшьон.
Ақәа ыцәан пта-шьашьалкаф,
Пхызла ашәтқәа ирхьыкәкәон.

Хәыцгьы-дугьы ара иныхәон,
Ацуныхәара кәртон.
Зыпхыз иалтцыз ақәа фыхон,
Амәа иқәларц аеархион.

Амш антәамтаз ахыр-хырхәа,
Ипстацаган шытыбжьык гон.
Ақәа зхьымзаз ашәтыц нытәаа,
Игәырцшааган икақсон...

(Миқаиа 2016: 43)

И. Миқаиа иаахгаз ацәахәақәа ирышьашәалоу, ацәанырра цқьақәеи агәырфыхагатә хәыцрақәеи ацәалашәарақәеи зыкәнышьшьыла икоу аромантикатә жәеинраалақәа санрыпхьо, иаасгәалашәоит уаанза зызбахә схәахьоу А. Фет ипстазаара иалтра мацк шагыз, иара иахь ихы нарханы, дцъашьяуа, ихаантәи апоеит И. Полонски ииәуаз: «Что ты за существо – не понимаю, ... откуда у тебя берутся такие елейно-чистые, такие возвышенно-идеальные, такие юношественно-благоевнейные стихотворения?..» (Благои 1983: 17). Убасоуп акәымзар, даеак сзаххәауам, иаххәап, ажәеинраала «Ишапшапуа амра игылаз...»:

Ишапшапуа амра игылаз,
Ахьы шәахәа ахышәшәон.
Уи иаңылаз, иара зңылаз,
Гәаңха-гәырғьан еибарпхон.
Ашьха еархақәа зхагылаз,
Адгьыл ашәтқәа иқәыртон.
Сқәыпцшахазшәа уажә сахьгылаз,
Мчык сышьтыхны хыхь сагон.

ажэинраалақоуп «Ақсышәала ханцәажәо...», «Ақхызқәа...», «Барей сарей – амши атци...», «Амш хлаҳәада» уб. егь. Арт ашымтақәа ртаки рформей реифыбаара аус аҕны иаҳа ақыжәара атоу цыышьоит ашбатәи аган. Нацънатәаахыс игәатоуп: ажэинраала иагьа форма хкыла (ритмла, рифмала, аллитерациала уҳәа) ихуркыргы, уи ақыжәара анага, ихысхамхарц залшом апоезиатә рфеиамта...

Уаанза ишазгәастахыоу еипш, И. Миқаиа ирфеиарафы ипеизажтә лирикатә шымтақәа инарываргыланы, атыц ду ааннакылоит цәаныррала ирцхоу абзиабаратә жәеинраалақәа. Убри аамтазы, ихәатәу убриоуп – автор рацәак иеадицалом игәтыха лаша ззынархоу ақхәыс адәахьтәи лыцшзара ацәыргара. Апоет илирикатә фырхатца ихы-игәы тқәаны дызмоу ақхәыс илзынархоу ирфеиамтақәа рахьтә иалыскаар стахуп еиқәтәа-еиқәгыла иҕоу, шамахамзар хца-хца строфа рыла ишьақәгылоу анаштәи иажәеинраала хьыршәыгәқәа: «Хамтақ соуит бара бҕынтәи...», «Адуней шкашырраз хастон...», «Зынза итынчуп быцсыц ашьтыбжь...», «Ба бысцәызгоз адәыгба дәықәлеит...», «Бысалам шәкәы сгәалашәоит...», «Ба бызхәыцра сара шсалаз...» уб. егь. Арт ажәеинраалақәа рғьы автор абзиабара иахьцшу ихьаабаақәеи илахфыхра-пейпейрақәеи рцәыргаразы игәтыхақәага хаданы дазхьацшуеит шәыга хкылеи шьтыбжьы рацәалеи ихырку апейзажтә сахьақәа. Хазхьацшып уи шьақәзырғәгәо ажәеинраала «Ба бызхәыцра сара шсалаз...»:

Ба бызхәыцра сара шсалаз,
Уаха инықәха атцхгы цейт.
Бзырхынхәыша амша сшашьтаз,
Ашьыжь шарагь насыхьзеит.

Уажә саркаран, ацәа исыгхаз,
Амра ангылаз сымбазеит.
Хьаа змамыз, ахьаа исыбтаз,
Исылашышкын исзынхеит.

Бара фыбтзом, бымтазырсыз
Шәазызарак базынхеит.

Аха бгәеисыбжь, бымчкәа зкәымхаз,
Сара сгәатцанза иаазейт.

(Миқаиа 2016: 42)

Апоет ирфеиарафы ишиашоу апеизажтә, ма абзиабаратә жанркәа ирыцдарымкуа, абжъааңнытәи игәалакәзаарей игәейкарамрей аазырцшуа, иаха аграждантә лирикахь ихъаңшуа иажәеинраалакәа (иаххәап, «Ашәт зфьсхыз ашәт гәырфозшәа», «Сыцәагы ыкам, сыпхыз ыкам...», «Сгәы итыцо, атх аркароит...» уб. егь.) рфгы уажәы-уажәы ацсабара асахъакәа рызхъаңшра идыруейт. Аракагы уи хыкәкы хадас имоу – ихшыфцак хада алааирцшырц ауп. «Абжъааңны уаф иимбо абара, аламала зышьткаара амуа ашьткаара» – абарт ацәафакәа дрылакоуп згәи зыблакәеи еицеицшны избо апоет. Ацсы ахеитцоит ацсабара, цәаныррала далазфоиит уи ацшзара гәазырхага. И. Миқаиа икәфеиет хәа иалскааз иажәеинраалакәа, агәра згоит, игәи ицси ишырхылтцыз, «Ца змам хәыцрак акәа дантаршәыыз» ишизааиз. Уи аҫагылазаашъа иарцабыргуейт иажәеинраалакәа апоезиа иаша цкәа ишеиуоу, анцыра дугыы шырзыцшу. Абрака иазгәатәтәуп хәа исыцхъазоиит, И. Миқаиа ирфеиамтәкәа инеизакны изыцсоу ала ахәшъара бзиа шрыртахъоу алитературацәаф Вл. Агрбеи (Агрба 2014) апоет, ажурналист В. Кәакәаскыри (Кәакәаскыри 2016).

Ауафы дызлытцыз ижәлари икыҫеи реикәырхара, иабацәа рхәышҫаарамца амырцәара, Ацсны иашъагәыту атәылауаф иҫакцхыкәра – абарт атемакәа сахъаркыратә ажәала ххы-хгәа-кынза анагара иеанишәоиит апоет аграждантә лирика иацанакуа иажәеинраалакәа «Иаха цхызла сгара збон...», «Харантә иаафуа абыжкәа», «Схәыцра сеастан, сымхъахә-хъачо...», «Ицстацгаоуп, иснышәнап гәакьоуп» ухәа ркны. Араагы апоет «амац» ала «аду» ахәара илиршоит, иаххәап, ф-строфак икоу, «Гәыргъафәхәашак сгәы кәзцаша...» захъзу абри ажәеинраалакны ишаабо еицш:

Гәыргъафәшәашак сгәы кәзцаша,
Сазыцшгәышьоуп шыжъаахыс.
Анцәа иишаз, бзиа збаша,
Амра ныкәыцхеит сышәхымс.

Мышьта бзиа, – амра шаша,
Иахьягь сьжәәдан унахыс.
Иуеигьу дсымам зыгәра згаша,
Хынәәжәә шықәса сыртыст!

(Миқаиа 2014: 115)

Апоет иеңишәоит апрозағьгы. Уажәазы аңхьяә иидыруа аизга «Алакәәа рышта» иагәылалаз х-ажәабжьк роуп: «Ус иҕаларгы ауан», «Азхыцтра», «Ала шәарыца». Арт ажәабжькәа агәра хдыргоит апрозағьгы И. Миқаиа ахәатәы шимоу, ахәашьягьгы дшақәшәо.

И. Миқаиа ирҕеиамтақәа иаха излағәғәоу аганқәа аналыскаа ашьтахь, хыхь исхәахьоу инаңшыны, иазгәастар стахуп уи ипоезиа наҕ-наҕтәи аизхазыгьаразы автор хшыәдышьтра зиташа, ихәап хәа сгәы иззанаго хшыәзцарақәаки зейгьашьярақәаки.

Цәанырра лашала ишычоу И. Миқаиа ипоезиатә дуней уажә излақоу ааста итегь мехакы тбаала ишьтнахроуп аграждантә мотивқәа, ҳауаажәлар ааскья ирхыргаз атрагедиятә хтысқәа, урт рыхкьяңкьяқәа, иахья ицарны иқәгылоу ауаатәыәсатә проблемақәа. Убрахь ххьадырпшуеит сгәахәуеит ауаажәларра-политикатә цәцгәы змоу акык-әбак иажәеинраалақәа, иаххәап, «Ацәа ҳагхан, ххырсасиуа...», «Млак сакызар, хьтак сакызар...», «Азыблара иналашәан...», «Слакәакуеит, гәтынчрак сымазам...», «Зиасқәак цәхны ифәхәоуп...», «Аамта ашта» ухәа уб. егь. Дарбан поетзаалак, сара стәала, иажәеинраалақәа инартбааны ирныңшуазароуп иаамта «ахыхь-гәыхь», ауаатәыәса рыцстазаара иахылкья-фылкьяуа адрама. Ари ахшыәцәк ауп сгәахәуеит поезиатә бызшәала аурыс ҕанхьяәжәлар рыгәтыхахәәә Н.А. Некрасов иажәеинраала «Апоети атәылауаши» аҕны ихәаакәйтцауа абас:

Будь гражданин! Служа искусству,
Для блага ближнего живи,
Свой гений подчиняя чувству
Всеобнимающей Любви.

(Некрасов 1987: 104)

Ажәакала, И. Миқаиа илиршароуп хәа сгәы иаанагоит ицегь темала аеыртбаара, алирика еиуеицшым ажандрқәа – аграждантә, афилософиатә ухәа рызхьяцшра. Апоет, еиҫасхәахуеит, дазҫылымхәхароуп хкы рацәала еиласоу ацстазаара аганқәа, насгы урт ирыцу аҫыбазыба хыхь-хыхьла акәымкәа, инартцаулары раарцшра.

Аҫада иаасхәаз зегьы ааизыркәкәаны, иҫатцазар ауеит ихадоу лкаакәак:

1. И. Миқаиа иажәеинраалақәа – «агәи» «ацси» ирхылтцау поезиоуп, «ахшы» иарҫиаз апоезиа ааста. Иааидкылары урт аромантикатә лирика иатәышьтроуп.

2. Апоет иажәеинраалақәа зегьы, шамахазақ акәымзар, иаку сахьаркыра-стильтә еиҫкаашьяк рымоуп: иажәа разоуп, иаҫсахьяқәа зда царта амам аҫынза еилацалоуп. Еиҫарак иара дазгәакьоуп, иагыкәҫиоит аметафора шыҫас измоу, аоптимизмра згәылыжжуа ахаҫсахьяқәа. Сахьаркыратә напкымтала, хәыцшьала иара дызлаиеицшу ааста дызлаиеицшым иаҫа ирацәоуп иашьеиҫаб, еицырдыруа апоет, апрозаик Мушьни Миқаиа.

3. Апоет ирҫиамтақәа, аҫеиспыхә иахаҫсоу ақаруақәа реицш, шәагаалагы, еиҫкаашьяалагы, гәылыршәашьяалагы еигәыцхәуп. Ари аҫагылазаашья И. Миқаиа ирҫиаратә поетика аҫазшыа хадақәа иреиуоуп.

2016

АКӘИЦҚӘА РҒИАРАТӘ ХӘЫШТААРАМЦАНЫ ИКАЛАРЦ

Хаамтазтәи апоет ғарацаа рақдамтақаа ирызкны

Адуanei аҕны имѡапысуа атехникатә еизхазығьарақәа – аком-пиутер, Аинтернет ухәа аңстазаара аганқәа зегьы ирыхәтакны иҕалеит.

Хаамтазы ауаа,еиҳарак ағар,шәкәыс ишьтырхыз,иагыҕабыргны рцарей рҕьауси рҕны изырманшәало Аинтернет акәхеит. Ари аҕагылазаашьа иацуп абзиара дуқәа реицш, игәкажьгоу ахҕьа-пҕьақәагы. Игәыгәтахеит идырра рхаганы, иаазаганы иҕаз акьыпхь (агазет, ажурнал, ашәкәы ухәа), уи ахатыр лаҕәуа иа-лагеит. Аамта ғыц ицәырнагаз «ахәынгарақәа» хәа иахцәажәо иалагеит Аинтернет. Ус зырхәогьы еилкаауп. Ирацәахеит уаҕа итубаауа ахәашгашра цәа зхоу «аблахкыгақәа». Хәарас иаҕахуи, урт аблахкыгақәа аҕазара, акультура, иалкаан аңсуа сахьаркыратә литература, алшарақәа «дырхьысхауеит». Хара хазцои, 25 шықәса рапхьа аңсуа қытақәа зегьы рҕы ағьармацахәа аус руан акультуратә хәыштаарақәа – акиноclubқәа, абиблиотекақәа. Иа-хьа иабаҕоу? Хә-кинотеатрк аус руан ахтнықалақь Аҕәа мацара, иахьа акгыы ыҕазам. Амшын ацәқәырпеицш иаауа атехнология ғыцқәа, урт «рынаскьапхьара» иағуп. Шәазхәыц, трикоlor хәа изышьтоу ателехәапшра ахархәарала фышықәса зхытцау бармышьтәи аңсуа тыңха Еланда Аиба аиталиан бызшәа лҕеит. Ари ахтыс иҳанахәо рацәоуп.

Ағыц технология зегь реиҗа ааханы изау акомпииутер аҗсы зхамлаз, компииутерла макьяна ишахәтоу изымцәажәаз амилаҗ маҗқәа рбызшәәқәа роуп, аҗсшәаггы убрахь иналаҗаны. Иахья уажәраанза Аинтернет ағы аҗсуа шәкәыџџцәа рџымҗақәа иахьынзахәтоу аҗхьяџцәа ирылаҗәаны иҗам.

Уи иначыданы, ихәатәуп, даҗе аамҗанык еиҗшымкәа, хәамҗазы ашәкәтыжьра амџақәа шыраҗәахаз. Ицәырҗуа асахьаркыратә рҗеиамҗақәа ишақәнагоу анализ рзуразы алитературатә критика аҗсы җаҗатәуп, қәнагала амџа аҗатәуп. Ашәкәыџџггы аҗхьяџггы мџақәҗатәуп, изыргатәуп иреиҗу асахьаркыратә џымҗақәа.

Хәзҗагылоу аамҗазы акыпҗхь аҗны ицәырҗуеит аҗәаҗпыхәара зманы арҗеиара ус иаҗу ахьз җыҗқәа: Абзаҗә Аҗалҗьба, Альбина Анқәабҗа, Бадрә Аџзба, Каролина Быҗәҗа, Дмитри Габелиа, Адгәыр Гәынба, Алина Жьиҗа, җьамбул Инҗыҗиа, Аҗтамыр Кәарҗиа, Саид Кәыҗниа, Есма җодуаҗа, Алхас Чхамалиа, Хәтуна Шьоууаҗа, Роман җьапуа ухәа убас азәырџы. Ари дырга бзиоуп, аҗсуа литература аизхәзыҗьарей аинҗәыларей ирызхәоуп. Еиқәахәаҗхьазаз реиҗараџык рҗахьпьршәо апоезиаҗы ауп, урҗ рахьтә иҗоуп ашәкәқәа җзыжьхьоу.

Хәрзаатгылап аҗар ражәеинраалақәа, хәлаҗәажәап урҗ ридеиа-сахьаркыратә җакы аџазара, ахәшьара аҗтап формала рышьақәгылазаашья. Еиҗарак хшыџзышьҗра раҗтап ашәкәқәа иравтарҗәахәхьоу апоетҗәа.

Гәҗыхас ирымоузей иџуа аҗар? Рыгәҗыха сахьаркыратә ажәала аҗәырҗашья иақәшәома? Лаҗәажәарҗас ишьҗырхуа атемақәа хәамҗа иашьяшәалоума, рыгәҗыха ахәома? Изейпшроузей ражәеинраалақәа рышьҗыбжьгашья, рритмика-интонаҗиаҗә еиҗқаашья, рыстрофикатә шыақәгылазаашья? Асахьаркыратә џымҗа аҗҗаразы иахьынзахәтоу рхы аус адырулома?

Аҗсуа поет җараҗәа рыбжьара Алхас Чхамалиа еиҗа аҗышәа змоу дреиуоуп. Иахьатәи амш азы иара иҗижьхьейт иажәеинраалақәа еидызкыло аизҗақәа җшьба: «Ахьызәҗә иаҗу аҗәахәақәа» (Чхамалиа 2003), «Сашәа схәоит» (Чхамалиа 2006), «Адгьыл аҗымҗра» (Чхамалиа 2008), «Аҗсны аҗей уахь» (Чхамалиа 2014). Апоет иеҗишәоит еиҗарак зшәагаа

шиқәманшәалахоз асахьаркыратә ажәа азқазә И. Тарба. Иахгәа-лахаршәап иажәеинраалақәа: «Изнышәынтрада?», «Издыруа-да?», «Бара быда сцом Ақәақә», «Дарбан иушызоу?» ухәа уб. итд. Иаахгәп урт рахьтә ақсуа лирикатә поезиа атоурых афәы иреигьу ажәеинраалақәа ируакны ишьатәу «Бара быда сцом Ақәақә» ақынтәи ацыпцәаха:

Са сандәықәла Ақәақә,
Агәтацәыра згома, нас?
Сыламысгыы сақәкап –
Бара бныжьны сцома, нас?!

Амшын хықәаф сымала,
Агәфыгь саго стәома, нас?
Бсахьа сыбла ихгылалап,
Тынч ақсшьара збома, нас?..

(Тарба 1991: 40)

Ажәеинраалафәы акырынтә иахпыло азцаарақәеи епифора хасабла ицәыртцау ажәа «нас»-и сахьаркыра-стильтә цыхыраагзак ахасабала ашымта иазыманшәалахеит, ақхьафгыы игәы цнацәазом.

Акырза атцанакуеит арфеиафы изы атема ашьтыхра, уи атема гәыла-цсыла датәнәтәны дахьынзамоу. Ақсны Ацьынцътәылатә еибашьраан (1992–1993) ихәыцқәаз, ма уи ашьтахь ииз роуп зшымтақәа еилхарго афәр. Аибашьра атема хәамтазы арфеиаратә усзуфцәа рыбжьара хшыфзышьтра змоу азцаатәқәа иреиуоуп. Лымкаала уи дазхьацшуеит А. Чхамалиагы. Аибашьра ажәлар рлахьында ишаныцшыз атәы хархәоит анафстәи иажәеинраалақәа: «Ицеит еитәх цәқәырпак нахьхысны...», «Зыпцқәа ашәра иахьымзәз», «Ақшьәтып дгьыл хнырхәуп» уб. егь.

А. Чхамалиа иажәеинраалақәа хазну аамта афәхәы дирхәарц икаитцә аеазышәарақәа имарехәатәуп. Автор қәыпш иеазикуюеит ақсадгьыл ахьчара, уи иахтәнагахьоу амықәмабарақәа рылацәажәара, зны-зынла иаарту публицистикатә ажәала

(ажәеинраалақәа «Ех, изцәажәондаз ашьхақәа!..», «Ицәғәыхаа сьдгьыл гәакья...», «Заҕантә анацәа рылабжыш катәахьоузеи?...», «Хьаа шәкы ахтысуеит хадгьыл...» ухәа убас ирацәаны), цьара-цьара ихырку лирикатә нотала (ажәеинраалақәа «Иаацәылашон еицш...», «Ицеит еитәх цәқәырпак наххысны...», «Итацәыз амҕа», «Атх лашә афымтра» ухәа уб. егь.).

Дьпшаауеит А. Чхамалиа, дрышьтоуп еиуеицшым апоезиатә формақәа, инапафы иааигоит иаха иҕахәхәаган иибо астрофикатә еиҕекаашьақәа. Убри зырцабыргуа афьырпштәқәа иреиуоуп, иаххәап, ажәеинраала «Мацәысеимкьароуп» астрофатә шьақәгылазаашьа:

Мацәысеимкьаран амшқәа анцо,
Мацәысеимкьароуп са сзышьто,
Ашәымтак ала сгәы иҕоу схәарц,
Ашәымтак иалцыз сашәа схәарц.
Мацәысеимкьароуп зегь сзырхәо.

(Чхамалиа 2008: 14)

Хәба-хәба строфала ишьақәгылоу ари ажәеинраалафы хәтакахьала рифмара рзеибауеит актәии, аҕбатәии, ахәбатәии ацәахәақәа (абд), даҕеа хәтакахьала – ахцатәии ацшьбатәии ацәахәақәа (вг). Ацсуа поезиафы рацәак ахархәара змам ари асахьаркыратә форма, апоет қәыицш иқәҕеиет азухәар алшоит.

А. Чхамалиа поетк иахәсабалә иеизхара иазхәоуп 2014 шықәсазы итыцыз иажәеинраала фьыцқәа реизга «Ацсны аҕеи уахь». Уи ианылаз ажәеинраалақәа тематикала иаха иҕбаауп, сахьаркыраләгы рыҕазара иаха еихуп. Убас, апоет ҕа иқәҕеиас лирикатә жәеинраалангы икоуп «Абзиабара ашьтақәа» (аформа аганахьала иагу шыкоугьы). Ара итыху ацсабара асахьақәа убла ихгылартә итыхуп, ацсуа идоуха иатәышьтроуп.

А. Чхамалиа ишәкәқәа шахәтра зларуа ала, иаажәеинраалақәа ритмлеи рифмалеи рхыркара рацәак дашьтам. Уи арцабыргуеит афымта «Абзиабара ашьтақәа». Ажәеинраала аханатә иазышьтыху аметрикатә шәага-зага маншәалоуп:

Ацырақәа рхыцхьазара

А́тх еикә́ара шә́тйт иаха́,	- U - U - U -	7
Суа́да а́пéнцъыркәа́гь лашо́уп.	- U - U - U -	7(8)
Цшъа́ала иф́ыхеит а́мзырха́,	- U - U - U -	7(8)
Сы́-бымбы́лла и́хкьазо́уп.	- U - U - U -	7
На́к, ана́џска, а́хәаф́ы,	- U - U - U -	7
А́цхә ла́кәкә́а убóит цәашы́тцас.	- U - U - U -	7
Ишәа́кь а́маа н́тáрс икны́,	U - - U - U -	7
Цкәы́нак днэ́иуеит хатца́тцас...	- U - U U U -	7
А́рахә та́гьежьуеит а́хка́ара,	- U - U U U - U	8
Ма́чк и́тáлазшәа́гьы ркя́ф.	- U - U U U -	7
А́рцýс ца́гьа иха́ара	- U - U U U - U	8
Лә́фцхьа и́цәы́ригоит а́лаф.	- U - U - U -	7(8)
Рба́гьк ах́тцы́стаф а́хәда т́ыхны,	- U - U - U - U	8
Ф́ааихак а́мазам, ф́нату́еит.	- U - U U U -	7
Аграпа́раф б́ышы́та шы́тыхны,	U U - U - U - U	8
Маза́ схы́ланы сца́уеит...	U - - U - U -	7
А́тх еикә́ара шә́тйт иаха́,	- U - U - U -	7
Суа́да а́пéнцъыркәа́гь лашо́уп.	- U - U U U -	7(8)
Цшъа́ала иф́ыхеит а́мзырха́,	- U - U U U -	7(8)
Сы́-бымбы́лла и́хкьазо́уп.	- U - U - U -	7
Ахы́ еи́фáскит схә́ыш́таарам́ца,	U - U - U - U - U	9
Адәны́ка илэ́иуеит асырхә́ы...	U - U - U U U -	8
Сы́тцагы́лоуп скә́аскьа абáртца,	U U - U - U - U	8(9)
Ѡ-шы́тáк т́ыхуп а́саф́ы.	U - - U U U -	7

(Чхамалиа 2014: 5–6)

Актәии (уи еи́тацәыртцуеит ахә́батәи акуплет а́фы) аџ́батәии астрофа́кәа рметри́катә шы́кәгы́лазашы́а маншә́алоуп. Ара́ка

иҳамоуп ассилабо-тонтә жәеинраалеиҗартәышыа асистема, чыдала – х-шыықәырск рыла ишыақәгылоу ахореи, абжыы-қәығәгәара змам цырак ацны. Ақсуа поезиаҗы ахореи – зегь реиҗа инартбааны атық змоу шәага-загоуп (Ақнариа 1987: 184; Ақнариа 1991: 215). Аха уи ашәага-зага анаџстәи астрофақәа (3–5-тәии) ркны еилахәахеит. Арифмақәа иаха // амзырха; ах-каара // ихаара; рқяф // алаф; тыхны // шытыхны ирҗырқшны, иқсыҗеқәаны исыпхъазоит дара ирывагылоу егырт арифмақәа: лашбуп // ихкыазбуп; ахәаҗы // икны; асырхәы // асаҗы.

Иазгәатәтәуп, иарбан поезиатә рҗиамтазаалак формала ишахәтоу еиҗаамзар, уи хысҳараны ианымқшырц залшом. Уи аганахәала иҗырқшыган икоуп ақсуаа рҗапыцтә рҗиамтақәеи иналукааша апоетцәа рақтамтақәеи ркны ицәыргоу ашәага-загақәа, аритмикатә шытыбжықәа, арифмақәа:

Жәлар рпоезиа акынтә

1. Атаҳмада қабада,
Ала дырфеит лабада.
2. Ампыр, ампыр шыапы зцоу,
Адығача тәыџа зхоу.
3. Ата лбәти Бата ибәти
Лбаақа, архан алтар илан.

Д. Гәлиа икынтә

Хароуп бымхәан,
Сызцом бымхәан,
Сара бызгоит,
Бара бмыхәхәан!

М. Лакрба икынтә

Ушнеиуа унеи!.. Уус гәырџагаз,
Уақәымтың, уашытаз, инагза!

Иуцәыһыантоугы – мчыла уацаз,
Узхымызо – цасхәа уеахыгза!

Қы. Агәмаа иһынтә

Уасла, уасла, угәы утасла,
Уасла амаца мазала.
Уаҕа уҕацха – уагәа, уацха –
Иаҕуп хланты ацара!

Б. Шыынқәба иһкытә

Иһазам бхабар,
Цыаргы игом быбжы.
Аатраҕ ацәыкәбар
Ишәахәоит шыжы.

Поетк иихәахыоу ахшыоцдак, хаҕсахыак оацхыа аитахәара афымта аоригиналра ацәнарзуеит. Абри зхысхәаауа, ахатәы бызшәа – ацсшәа, иара убас ажәа иазкны азәырөы ацсуа поетцәа (Д. Гәлиа, Б. Шыынқәба, И. Тарба, А. Цыонуа, Б. Гәыргәлиа ухәа уб. азә.) афымтақәа апырцахеит. Убарт ируакуп В. Атцнариа иажәеинраала «Ацсшәа»:

Ацсшәа! Исыцыршаз сажәа,
Гәыцхәыхштдас изырхәыхәы сқырқы,
Цсра-зра зқәым жәлар ражәа,
Уара сыблагә, схы, са сыцсы...
Ацсшәа! Уаныһкам сыгәнахауп,
Сҕахәы сзархәазом адунеи,
Узқәиааз адгыл ссир цсраха,
Уцзсом! Урхыола геи-шьхеи!..

(Лашәриа 2009: 595)

Зцыцтәаха аагоу ажәеинраала иаҕхарцшуазар, темала уи

иашьашәалоу А. Чхамалиа ифымта «Саңсшәа» еиҫа ишхьысҫау убартоуп:

Аханатә иҫан мчы змоу Ажәа, –
Ашәа зхылцыз уи, ахьҫытшәа.
Анцәа имтан иҫамоу абзажәа,
Ҳмал, ҫа ҫхьаа, ҫахьҫәыршәа.

Доуха ссируп сажәа нага,
Саңсшәа иҫазо сабзажәа.
Атәым бызшәа рашәа еиҫага,
Аҫҫаҫәа иуазҫәо са сҫьяжәа.

Зегь зылшо, зегь зымчу – Ажәа, –
Аҫсуа ибз иахнаҫаз.
Саңсшәа, сажәа, сҫьяжәа,
Наунагза усаҫәаз!

(Чхамалиа 2008: 16)

А. Чхамалиа ишәҫәкәә рҫы иахҫылоит сахьаркыратә фымтақәак раҫасабала зыфазара лаҫәу ажәеинраалақәа: «Иахҫа-роу лаҫшуп», «Мцабзк наҫалт снапсыргәыҫа...», «Аҫсуа фыҫҫыа», «Аҫсуа қыҫа» уб. иҫ. Урт згәылоу ашәҫәкәә ианаамтаз афныҫҫатәи аретензиа иахьжыызтҫы, аизгақәа рҫы аҫыҫ рмоур алшон.

Имаҫым А. Чхамалиа иеизгақәа рҫны сахьаркыралә еинаалоу арифмақәа: *урт // аурт; ҫҫас // цас; ҫышәоуп // ҫсышәоуп; ҫасны // иасны* уб. иҫ. Имаҫым ихьысҫау арифмақәагьы: *слышьҫа // сыҫшза; мфакы // иаахтны; ианкәабоу // лахьынҫоуп; абан // Чагьам*. Иҫоуп бжьықәыгәғәаралә еиқәымшәо ажәәқәа, ус анакәха – рифмара ззеибамуа ацәахәәқәа: *банҫо // кәрҫәо; ашәәк // уажәшьҫа; аҫҫа // иааилаҫшуа; мрәи-мзәи // иҫахьзеи*. Иалашәоит атавтологиатә рифмақәагьы: *акыргьы // кыргьы; уафҫык // ҫык; дуқәа // адуқәагь; араҫа // абраҫа; ҫхала // схала; сазхәыцуеит // сҫахәыцуеит...*

А. Чхамалиа иажәеинраалақәа рҫы иахҫылоит хәашьала аҫсуа изы иҫсабаратәым ажәәқәеи ажәеицаирақәеи: «Ахаа-

цәа *бхьыкәкәа-кәкәо*», «Аанҕасшыа амам са сдунеи, Аанҕасра ақәлазом *сгәаттеи*», «Доуха ссируп са сажәа нага, Саҕсшәа иҕазо *сабзажәа*», «Имәахиган нас азә иаштахь, Цәыцақәакгы *рхәеит*».

Ажәа аҕыпаҕе артәара, ацәахәақәа реилазаашыа хшыҕышыштра азуны астрофақәа реиҕкаара, ухәа апоезиатә рҕеиамта асахьаркыра-стильтә еиҕкаашыа азцаатәы ханалацәажәо, ухаҕы имааирц залшом Б. Шьынқәба еицырдыруа ицәахәақәа: «Ажәа ртәамзар, ипшзахашам...».

А. Чхамалиа иажәеинраалақәа еидызыкыло аизгақәа, егырт апоетцәа ҕарацәа рышәкәқәа реицш, аредатор инапы рыгуп.

Дарбан шәкәыҕәаалак иҕижьуа ашәкәы иазҕицәо ахьз акратанакуеит, уи иагәылоу аҕақы аҕхьаҕ иеилыркаара аганахьала. Убри аамтаз, жәахәарада, иманшәалам уаанза иҕыҕхьоу шәкәык ахьз аиҕахархәара. Убас, Аҕсны жәлар рпоет М. Лашәриа ааскьатәи иеизгақәа руак иахьзуп «Аҕеи уахь». 2014 шықәсазы адунеи збаз А. Чхамалиа иажәеинраалақәа рышәкәы хьзыс иаиуит «Аҕсны аҕеи уахь». Уи азы еҕныхәа дук кататәым, аха аиҕахәара алыршамзар еиҕа ипшзахон.

Ажәларқәа еизааигәазтәуа аказара хкқәа иреиуоуп асахьаркыратә литература. Иагьа аамта царгы иаанхоит хәжәлар идырҕеиаз аҕапыцтә рҕеиамтақәеи (Нартаа рхәамтақәа, Абрыс-кьыл изку аепос, алакәқәа ухәа) хәшәкыҕәацәа рсахьаркыратә ҕымтақәеи. Урт аҕсуаа хзы мацара акәым, амилатқәа зегьы рзы малра руа иҕоуп. Абри арҕеиамтақәа реиҕагара азцаара зегьы ирыцкуп. Аиҕагара – аҕсуа сахьаркыратә ҕымтақәа атәым бышәақәа рахь реиҕагара мацара акәым иаанаго, адунеизегьтәи аклассикатә рҕеиамтақәа аҕсышәала рырцәажәарагы уахь иатцанакуеит. Уи зылшо ичыдоу азыҕатцара змоу алитератор иоуп. Убри аҕнытә, хәарада, аиҕагаҕцәа (иаххәап, аҕсшәа аҕынтәи аурысшәахь, аурысшәа аҕынтәи аҕсшәахь) азыҕатцатәуп.

А. Чхамалиа аиҕагараҕы зыҕеҕызшәо поетуп. Идыруп, асахьаркыратә ҕымта аиҕагара аус арҕеиаҕцәа азыманшәалам. Иаххәозар, аурыс литература аклассик Сергей Есенин ажәеинраалақәа еиҕеигон, абарт аҕымтақәа иқәманшәалахеит хәа хаздыруам. Убас ауп аҕсуа сахьаркыратә литература аҕоурых

аҕы дшаанхаз уи аклассикцәа руазәк Иуа Коҕониагы. А. Чхамалиа иеазишәеит А. Пушкин, М. Лермонтов, А. Фет, Р. Биорнс, К. Чуковски ухәа азәырөы апоетцәа раҕдамтақәа аҕсшәахь реиҕагара. Урт ашымтақәа, чыдала аҕеинраалақәа «Абаандашы» (А. Пушкин), «Уара са сынужьит, Цьеми...» (Р. Биорнс) реиҕагара аҕбабаа адырбалахьеит аҕсуа аҕеинраала иналукааша азҕазацәа Ч. Цьонуа, В. Ацнариа, П. Бебиа, иара убас аиҕагараҕы ицәҕамкәа зхы аазырҕшхьоу Г. Адлеиба. Урт аиҕагамтақәаи А. Чхамалиа ҕыц иҕадигалази иаҕа еиҕу-еицәоу хәа реиҕырҕшра халагарым, до-усы ирымоуп рхатә ҕыжәарақәа. Араҕа иҕадоу даеакоуп – аҕсуа бызшәа алшамтақәа узырбо авариаит ҕыц хауит. Апоет қәыҕш иеиҕагамтақәа рахьтә цакылагы метрикатә шәага-загалагы еиҕа иқәҕиақәаз иреиуоуп Р. Биорнс иажәеинраала (иара еиҕагоуп ан-глыз бызшәа аҕынтәи ақәымкәа, С. Маршак иеиҕага ахархәарала). Уи аршахатразы иаахҕап урысшәала иҕамоу авариаити аиҕагеи:

Ты меня оставил,
 Ты меня оставил,
 Навсегда оставил, Джеми,
 Навсегда оставил.
 Ты шутил со мною, милый,
 Ты со мной лукавил –
 Клялся помнить до могилы,
 А потом оставил, Джеми,
 А потом оставил!
 Нам не быть с тобою, Джеми,
 Нам не быть с тобою.
 Никогда на свете, Джеми,
 Нам не быть с тобою.
 Пусть скорей настанет время
 Вечного покоя.
 Я глаза свои закрою,
 Навсегда закрою, Джеми,
 Навсегда закрою!

(Биорнс 1976: 37)

Уара са сынужьит, Цьеми,
 Уара са сынужьит.
 Наунаҕза сынужьит, Цьеми,
 Наунаҕза сынужьит!
 Уа усыхлафаауан, сыҕстыҕара,
 Зынҕы уа сужьахуан –
 Уқәуан сухамштырц цсраҕеынзә,
 Аха нас сынужьит, Цьеми,
 Аха нас сынужьит!
 Хаицынхарц хаизшам, са с-Цьеми,
 Хаицынхарц хаизшам, ааи!
 Адунеихаан, мап, о Цьеми,
 Хаицынхарц хаизшам, ааи!
 Иааиааит убри еиҕш аамтақгы,
 Адгьыл ахь санцахуа...
 Ускан сыблақәа неихызвоит,
 Наунаҕза еихызвоит, Цьеми,
 Наунаҕза еихызвоит!

(Чхамалиа 2006: 55)

Иаабо А. Чхамалиа иеиҕагамҕа зейҕашыарак аҕасабала иахысхэаауа – ацэахэақэа «Вечно́го покоя» аҕсышэала арцэа-жэараан, иҕалап, еиҕа еиҕызар «Адгьыл» атыҕан «Анышэ» ма «Нарцэыҕа» хархэара азузар. Хэашыала мацзак сгэы еихынашыу-еит «сыблақэа *неихызџоит*», «наунагза *еихызџоит*», еиҕхарын «неихызџоит» ҕсахзар «еиқэысҕсоит» ала.

Ажэақэак аххэаатэны избоит А. Чхамалиа аҕсышэала ирцэажэаз иналукааша аурыс хэыцтэы поет К. Чуковски ипоема «Аҕел». Ахэыцтэы поезиа аиҕагара, ишдыру еиҕш, џбангы-хцангы иуадаџуп. «Аҕел» аҕақы аҕсышэала еиҕахэоуп, аду изы еилкаауп, аха иаххамыштып: аџымҕа ззынархоу ахэыц иоуп, убри аҕкнытэ, ари аџымҕа аҕсшэахь аиҕагараан, еиқэырхатэын ахэычы идунеи аҕсабара.

Аҕсуа поет ҕарацэа рахьтэ аиҕагара даманшэаланы лхы аалырҕшхьеит Алина Жьиҕҕа. Лара еиҕалгоит х-бызшэак рҕкынтэи: аурысшэа аҕкынтэ аҕсшэахь, аҕсшэа аҕкынтэ аурысшэахь, анҕлыз бызшэа аҕкынтэ аҕсшэахь. Аҕсшэахь еиҕалгеит М. Лермонтови М. Цветаевеи ражэеинраалақэа, аурысшэахь – Т. Аҕьбеи, Г. Сақаниаҕҕаи, Гэ. Кэытциаҕҕаи раҕцдамҕақэа. Урт зегьы еидкыланы хазшэҕэны иахьтымҕыц иахҕьаны, уажэазы иахзалыршом аиҕагамҕақэа анализ рыдулара.

Иџуа аҕарацэа иаарылукааша дреиуоуп, журналистк иаҕасабала еиҕа збаџхатэра аазырҕшхьеоу Адгэыр Гэынба. Иџымҕақэа рнылахьеит ажурналқэеи агазетқэеи, аизга «Ашацкыра», итытхьеит иажэеинраалақэа рышэҕэы «Ахраҕа» (Гэынба 2014). (Аизга атыжьратэ хылаҕшра агуп. Уи зырҕабыргуа ак аҕэны иҕхьазатэуп итытца ашэҕэқэа зегьы қэнагала ирзыцтэоу адокумент (ББК) иара иахьамам, иантытыз ашықэсгы арбам. Ус анакэха, ашэҕэы абиблиотекақэа рҕы иҕагалазам.)

А. Гэынба апоезиатэ ҕыбаџ злоу азэ иакэны дыҕоуп. Ишэҕэы иану 48 жэеинраала рахьтэ, аус рыдулазар, сахьаркыратэ џымҕақэатэҕэоуп хэа рзухэартэ ишьақэгылоит жэаба рҕынза.

Апоет қэыҕш апоезиа игэы шазцауа, сахьаркыра ахэыцшыа дшақэшэо дырҕабыргуеит анаџстэи иажэеинраалақэа: «Дунеик салоуп», «Схэыцрақэа ирылтыз», «Зегь ирзымхэаз», «Ацандара»,

«Аңсуа» уб. егь. Ө-куплетк роуп икоу, иаххэап, ажэеинраала «Схэыцрақәа ирылцыз», аха шақа ргәы аартузеи, урыдырхалартә шақа рышьтыбжыгашыа маншэалоузеи!

Амца неикәыстцеит,
Афархь еизганы.
Аңтақәа ирфызгеит,
Мѡак хараны.
Аццышә иахылцыз,
Ажәѡан иазцеит.
Схэыцрақәа ирылцыз,
Ақьаад иазынхеит.

(Гэынба 2014: 10)

А. Гэынба қытқак ицалцыз, заа зыжәлар ирыңхаз апоет Т. Аңьба игәалашәара иазикуа «Таиф Аңьба ибақа» хәа хыс измоу ажэеинраала ақазара аганахьала иагқәоу ықазаргы, апоезиа зда имағәам ақазшыақәа амоуп: иазышьтыхуп ишьағамырзгоу ахшыѡтқак – ауаѡы дызлытцыз иқыта иамоу абеиара пату ақәцара, азгәдура, уи иалиааз абаѡхатәра злоу ауаа рхышьтра амырзра. Апоет қәыңш Т.Аңьба иеиңш иқаз арфеиаѡы иажәа дшазыхатцхатцо дырцабыргуеит абарт ацәахәақәа: «Сара сқытоуп Ацандара», «Аиҳаб кәышқәа рхәыштаара», «Инцәазом ара алашара». Абри атемала иѡуп цакылагы сахьаркыралагы еиҳа игәылшәоу ажэеинраалақәа: «Ацандара», «Сѡызцәа шәиетцә», «Аңсуа», «Ғыстып».

А. Гэынба иажэеинраалақәа ркны имѡашыахуа иубоит апоезиатә кәиц. Уи дырцабыргуеит ацәахәақәа: «Ацых амца еиғанакит», «Аетцә сышқа иаалацәкәит», «Ахреи ахреи ак еибырхәоит», «Ацых цкыс ибышәцаны», «Абацә ашыац ианылашәа, Амахә ахьаа хытц», «Тәтынцас иузымрыңхуа мышқәак қалалоит» уб. егь. Абарт иаабо «акәицқәа» рфеиаратә хәыштаарамцаны иқаларц азы зегы знапы иаку апоет қәыңш ихатә иоуп. Ус зысхәо убриоуп, икоуп иахьазы итцхәрааны иаиуа иара ипоезиа азыхь «зырхәашыуа» ағәғәтсрақәа, «ашәытарақәа». Иарбақәан урт? Апо-

езиа аџурых ибзиан иадыруа поетикатә цәыртцроуп ахшыџтаққәа реиџаргыларала ажәеинраала акомпозициа аиџкаара, иара убри-алагы аџымта аидеиа агәылыршәара. Уи апоетика дазхьапшуеит А. Гәынбагы иажәеинраалак аҕны:

Амра игыло,
Адгыл акәзам.
Амза иахҕыло,
Аетцә акәзам.
Аҕта ихыло,
Уи ақәа акәзам.
Аџар ижәыло,
Ацәыкәбар акәзам...

(Иара уа: 11)

Ари аџымта ахы инаркны ацыхәанза абас мацара ицоит, аихшьалатә ҕазшьа змоу хшыџтақкык ала ихмыркәшазакәа. Ус анакәха, уажәазы инагзазам. Иаартцәоуп, алогикадара рытцубаауеит «Шәсыҕхья» хәа хыс измоу ажәеинраала ацәахәақәагы:

Шәсыҕхья сышәкәушәа,
Схәыцрақәа жәба.

Сажәагы, ушәтүшәа,
Мацк уаачырба.

Сдакьақәа рашта,
Агәашә аашәырты.
Сыхкаарақәа гәашәта,
Срашьгы пшәырты.

Шәсыҕхья сырџаанза,
Автор дызмам.
Зџыгақәа аапсаанза,
Сџымтәоуп хәа ишьам!

(Иара уа: 23)

Ас еиңш иҕоу аҕырцштәкәа ирызрыцтарзуам А. Ғәынба ипоезиатә гәағь. Иаңхьяҕа ишьтоуп ирееитәу, ицегьы аҕьабаа зыдбалатәу ацәахәақәа. Уи атәы ихәоит ашәкәы «Ахраҕа» аңхьяжәа зөыз, Ацсны жәлар рпоет Р. Смыр: «...исхәо иаанагазом Адгәыр Ғәынба ипоезиа зегь рыла einшәылахьеит, ихатәаахьеит, итышәынтәалахьеит хәа. Ус ахәыцратцкәа шәартоуп ҕыц аора иалого рзы акәым, еиха аңышәа змоу хзынгьы. Апоет ҕа иаңхьяҕа шаҕа утәы, шаҕа хәатәы, шаҕа аеыртцаулар, шаҕа уадаора цшузеи!» Абраҕа асахьаркыратә ажәа «абчарах» иҕаитцо азгәатаракәа, арҕиара ус иацу иахья-уахеитәи аҕьамыгәа автор қәыпш идырны ишимоу, насгьы уи азаацсара дшазхиоу хәилнаркаауеит анашәстәи иажәеинраала:

Ахәыцрақәа рынаатә сагәылсны,
Каламла шәарыцара сцоит.
Ахра маҕамәа саҕысны,
Шәарахцас цәахәа ссирк сахьзоит.
Абахә аҕкәара неитыхны,
Қьаадушәа цәкьарак сырхиоит.
Итымкәац бцъарк ала схысны,
Имәашьязо схымта еикәсырхоит.

(Иара уа: 12)

Арҕиарамәа – шьхацамәоуп, уи зхы-зыцсы адцаны зәазыкыз илихроуп имәа, ус анакәымха, ахатә рҕиаратә хаҕра зыҕалазом. Абри ахшыөцдак автор ихатә дшаззааихьоу хәилнаркаауеит иажәеинраала кьаҕ:

Дасу иахзылху амәахәаста,
Хә ханылаанза ианын.
Са сызнылаз цқьа иангәаста,
Мәасөык ишьтала итәын.

Истахым уи са сыхгылар,
Тыцкаҕ аанхарагь стахзам.

Сара истәу тынч санылар,
Сышьта ахгылара атахзам.

(Гәынба 2014: 26)

Акьыпхь афы лассы-лассы ицәыртцау афарацәа дреиуоуп 2014 шықәсазы алирикатә жәеинраалақәа реизга «Афцырҕьа» (Аҕалҕьба 2014) автор Абзагә Аҕалҕьба. Ари апоет хафсахьала ахәыцшья зылшо, зажәеинраалақәа ахшыџтаққәа реидара иатцазтарц зәанышшәо афарацәа дреиуоуп. Лымкаала аус адиулоит абзиабаратә лирика жанр. А. Аҕалҕьба исахьаркыратә ажәа еиха игәылшәоит уи аконкреттә ҕазшья анамоу, ацстазаарафәы иидыруа азәы ианизикуа. Убри аганахьала иаха рыпсы рылоуп хәа иалкаатәуп иажәеинраалақәа: «Ахьаца», «Ахьычпапыр», «Ацых..», «Итцәыуоз атыпха бахь», «Апхыз бшалаз...», «Ахафәы лаша», «Ашьыжь қәыпш», «Иахьатәи аҕаца». Фырпштәыс иаахгозар, х-куплетк иҕоу ажәеинраала «Ахьычпапыр» ала автор игәҕакы апхьаџ иҕынза анагара илшеит:

Ахьычпапыр каршәын ипсны,
Ианышәтуаз аапынра агәҕакы...
Ашәтқәа азымхоу уи адәәҕны,
Ма иахьымзоу усгыы акы?
Апша ацсыхаара акәушәа,
Уи амтәыжәәқәа арцысуан...
Излаһаз, пхыз лакәушәа,
Иџытцпраауашәа сазыпшуан...

Хьяан хәыцрас исызцәыртцыз,
Адәәҕны ашәтқәа ирызхауан...
Уаҕа изхьымзас, ма изпыртцыз,
Шәтыцк ацәыуабжь сахауан.

(Аҕалҕьба 2013: 88)

Асахьаркыратә фантазия тбааҕыцә шыҕас ирымоуп апоет қәыпш ицәаныррақәа злааирпшуа иметафоратә хафсахьақәеи

иеиҗырҗшрақәеи, чыдала игәы иалнахыз и-«Беатриче» илзынар-хоу ацәахәақәа: «Быцымшь қәаны снахыкәкәалоит, Ашьшьыхәа былахь снагәзны», «Хыцны ашьыжь еитцисхуеит, Амш схәымпалла итганы», «Адыд амтәыжәақәа кьаны, Аееизганы икшеит», «Ацыс еицш аеаршәшәан, Бгыцк акәара аетанаршәт», «Ацшакәаша наршәылеит атцлақәа рыбгыы» ухәа уб. ир.

А. Ақалғба иажәеинраалақәа ркны зны-зынла ахәоуқәа еилахәоуп (ацсуа бызшәа цсабарала иамоу аиҗартәышьа, ахархәаша ачыдарақәа). Ускан апоет иихәарц ииҗаху аилкаара уадафхоит, иара ида уафы изеилымкаакәа иаанхоит. Издыруада, ахәынтқарра аидеология рацәак иаднамкыло, аполитикатә хара удызцо цатцгәык рытцауцазар уцәахәақәа? Уи агәрагара уадафуп.

А. Ақалғба иажәеинраалақәа ркны ацәахәақәа рсин-таксистә шыақәгылазааша ақырцъара еикәшәазом. Иаахгап уи зыршахәтуа җырҗштәык:

Снацшы-аацшуа амфа схала,
Амра сацлашо сануп.

(Иара уа: 19)

Аизга «Афцыркьа» акны абас еицш икоу ацәахәақәа иреиуоуп:

Ацых снагъежьуа руада,
Афымтра ашьтыбжь захауада?
Рқышә мцақәа, рыхцә ацхәахәара,
Уаха изауада рыгәшәа агәахәара?

(Иара уа: 13)

Ажәеинраала шытыбжьгашьалеи цакылеи еибакпануа иказароуп.

А. Ақалғба иеиҗырҗшрақәак рыгәра уго акынза апоезиатә мцабз ргәылкьом. Уи зырцабыргуа даеа жәеинраала кьафк:

Быбжьы шхәйтхәытуа
сахауеит,

арѡаш еиѡш
бгѡатѡа иѡакнаѡау.
Ускан саѡара
Сызѡауеит,
Аѡѡашѡѡ еиѡш
Быблаѡ
Быбжы анеихаѡау.

(Иара уа: 28)

Еилкаамкѡа иаанхоит ажѡеинраала астрофикатѡ еиѡкаара
иаѡоу алогикаггы.

А.Аѡалгьба ихы аус адиулароуп апоезиатѡ сахьаркыратѡ ажѡ
аѡыѡ азыѡшаара аус аѡы, ритмикалеи интонациалеи ишаанагара
ааиѡкаараѡы.

ѡаамѡазы аѡар рыѡныѡѡа иѡоуп итрадициатѡым, зхы иаѡѡиѡу
ажѡеинраала аформала аѡра зѡезызшѡо. Убарт иреиуоуп Дмитри
Габелиа (ѡ-шѡѡѡык иравтору), Альбина Анѡѡабѡѡа, Алина Жьѡѡѡа,
Хатуна Шьѡоууаѡѡа уѡѡа уб. егь. Зеиѡшыѡам ауп аѡар аныѡшаауа,
рыгѡѡыхажѡа еиуеиѡшым аѡѡашьаѡѡа аназырѡшаауа. Ани иакѡыз,
ари иакѡыз апоет ѡа, иара илихыз амѡа ахырхарѡа еилкааны, уи
дахьынзарманшѡало дырны, аѡхьаѡ дыхнахуа апоезиатѡ форма
изеиѡкаауазар. Акалам зку зегь ѡышьала еиѡшны изыѡкалом,
иѡалазарггы – игѡыѡѡѡагахоит. Уи аганахьала иѡѡымшаѡѡѡа
уаѡоуп апоет-ѡѡахьымза Алыѡьса Лашѡриа, акритикѡѡа рышѡа
ихы нарханы, жѡеинраалала абас аѡѡныхѡа анриѡо:

Издыруеит шѡшыѡоу ахьажьбжы еиѡшнызшьало сара сыбжы,
Сѡышьа аформазггы поетс зынзас сзымѡѡѡазо.

Ишѡѡахызарггы шѡыѡѡѡѡа, «уахь акѡым, арахь угьѡѡы!»

Аха сышѡаѡ ауп сара сышѡо,

Уаѡоу ѡаибает зегь хаѡыла ѡаиѡшны,

ѡышьала, бжыла зегь ѡаиѡшны акала,

Нас азѡ ѡѡагылан, аѡѡы наѡахьшьны,

Иагьзихѡап: «Арт зегь азѡ роуп» ѡѡа ѡнеихшьала...

(Аѡнариа 1997: 2)

Итрадициатэым ахырхартала иаңцоу ажэеинраалақәа чыдара хадас ирымоу – аҥақы аганахьала ишьтырхуа аидара (еиҳарак афилософиатә хшыџҥак) хьантоуп. Уи аформала иаңцоуп афилософиатә хырхартә змоу алирикатә жэеинраалақәа (ус ауп ишаҳбо, иаххәап, Д. Гәлиа, Г. Аламиа, А. Кәарциа, С. Делҥҥа ухәа аҥсуа поетцәа раҥҥамҥақәа). Аҥсуа литература ахы аныҥнахыз аахижҥҥеи иахьанза изнысхьоу амџаҥы зхы иақәитү ажэеинраала (ажэеинраала шкәакәа, аверлибр) ахатә ҥоурых амоуп. Зхы иақәитү аформала, инеиҥынкыланы акәымзаргьы, иџуан апоетцәа еиуеиҥшым алитературақәа рҥы – А. Пушкин («Вновь я посетил...»), М. Лермонтов («Слышу ли голос твой...»), А. Блок («О смерти»), Лонгфелло (апоема «Ҧаиавата иххәаау ашәа») ухәа.

Ажэеинраала шкәакәа аҥсуа поезиаҥы иаңшьыызгаз Д. Гәлиа иоуп. Хдоухатә гәадурә ду, аҥсуа сахьаркыратә литература ахацыркџы зызбахә хәмоу аформа даназхьаҥшуаз, ирҥиараус ахыркәшарахь ахы анархоз аамҥазоуп. Ари машәырны иҥалеит узхәом. Имашәырума, Д. Гәлиа ипоема «Сара схәышҥаареи» (1954) Б. Шьынқәба идраматә поема «Ахра иаҥахази» (1964) уи аформала иахьаҥцоу? Жәахәарада, мап! Араҥа апоетцәа рзы хадара злаз – рсахьаркыратә гәҥақы убри амџала иаҳа инҥкааны ирхәартә иҥан.

Ажэеинраала «Абри соуп сара» Д. Гәлиа иџит 1957 шықәсазы. Уи аамҥа Сталини Бериеи ананызаа ашьҥахь акәын, аха, аиа-ша ххәатәҥкьозар, аҥсуаа хаз жәларык раҳасабала рызбахә ахәара макьанагьы игәаҥыуацәан. Убри азоуп, хымҥада, усқан иҥыҥуаз ашәкәқәа, хәҥакахьала аҥсуаа рдоухатә культура иазкыз аҥҥаамҥақәа, уи рныҥшыртә изыҥкалаз: Г. Ф. Чурсин «Материалы по этнографии Абхазии» (1957), Н. С. Джанашиа «Статьи по этнографии Абхазии» (1960), И. А. Аджинджал «Из этнографии Абхазии» (1969)... Еиқәыҥхьазоу аусумҥақәа рҥы «Абхазии» аҥыҥан иргылатәыҥҥыоу «абхазов» ауп. Аха уи алдыршагәышьоомызт усқан Аҥсны автономиақәа аҳасабала излаз Қырҥтәыла аполитикатә напхгара. Абас еиҥш аҥагылазаашьа аныҥаз аамҥазы, иааҥырҥьаны иҳәатәын аҥсуа иҥсадгьыл Аҥсны шакәыз, згәы ҥаҥаҥан иҥаз хажәлар ргәы ҥыгатәын. Уи илиршеит Д. Гәлиа иажэеинраала

«Абри соуп сара»¹¹ ала. Иара ѡуп зхы иакэиту аформала, амала, еилыхха иҕоу, хэыҗи-дуи ргэакынза иназгаша ажэлар рбызшэала:

Харантэ иааз сасра,
Икарандаш кны дсазцааит сара:
– Сухэоит исоухэаразы, узустада уара?..
– Сара адунеи ду аҗа соуп,
Иара убри алагы сара сыехэаѡуп.
Еилырганы иуасхэап: сара саҗсыуоуп!..

(Лашэриа 2009: 23)

Аѡымта ритмлеи рифмалеи уеизгы-уеизгы ихыркым, аха уи азын едныхэа узамто хлитература аҗоурых аҗы иаанхоит. Избанзар аѡымта доухатэ мчеизгаганы ианаамтаз иѡын, аҗахэгы зеиҗыҗам ала иахэоит, азеиҗшуаатэыѡсатэ цаҗгы амоуп. Ус еиҗш зылшоз, аҗара иҗшуаз, баѡхатэралагы иалаҗаз арҗиаѡ иакэын. Ихэатэуп, Д. Гэлиа иреиҗы, иаҗа иҗаулоу ифилософиатэ жэеинраалаҗаагы («Сара зегь сылшоит», «Изтэыда урт», «Апоезиа азы ажэеинраалаҗаа» ухэа) аҗцоуп зхы иакэиту аформала.

Инатцшыны иазгэататэуп, хыхь зызбахэ ххэаз арҗиаѡцаа дуҗаа реихараѡык (А. Пушкин, М. Лермонтов, А. Блок, Д. Гэлиа, Б. Шынкэба ухэа), адунеитэ литература аҗоурых аҗы рыхьз шынхаз, жэеинраала шкэакэала ирѡыз раҗтамтаҗаа рыла акэзам (урт шыкэнахамшыгы), аклассикатэ формала иаҗырцаз арҗиамтаҗаа рылоуп.

Аҗсышэала ажэеинраала шкэакэаҗа аҗцара зэазызкуа аҗар, хымҗада, хшыѡзышьтра рзыруроуп амилаттэ фольклори (иахгэалахаршэап аныхэаҗаҗаа, амыткэмаҗаа, атэхэаҗаа ухэа аҗсуаа рҗабзтэ поезиа ажанр иаҗанакуа арҗиамтаҗаа реиҗартэышыа аҗыдараҗаа) апрофессионалтэ поезиени абри ахырхартаҗы иҗанатахыоу алшараҗаа гэааҗамзар. Ус еиҗш иазнеиуан еснаҗ арҗиара ус иреиҗы хпоетцаа, убрахь иналацаны

¹¹ Ари ажэеинраала аҗра мзызс иамоу атэы инартбааны дазаатгылоит С. Л. Зыхэба (Зыхэба 2014).

Д. Гәлиа, Б. Шынкәба, И. Тәрба, Т. Аңба ухәа уб. егь. Ахатә дац змам аформа, ахатәы бызшәа аарбра еснагь иуадаууп. Еихарак уи рцәыхьантоуп макьаназ зпышәа дуум афар.

Хыхь иаагоу А. Лашәриа иажәеинраала ахшыџтақ хада сшазыразугьы, ихәатәуп: цьоукы-цьоук афарацәа, изцааиуагы изцымааиуагы, ихтаркит зызбахә хамоу аформала ажәеинраала аџра, ус иаха имариоуп, ма иаха ихәқәфиоит хәа азыпхьазаны. Асахьаркыратә џымта, чыдала ажәеинраала злаџу аформа аума атцанакуеит. Ари амџафьы апышәа змам ақәыпш, кьыбаџла иага далаказаргы, дџашьар ма дыблакьар илшоит. Убри акнытә, џақхьа инатшьны иазгәастоит: ус аџра мариазаап хәа гәылапсыла аџадгалара, сахьаркыратә хафсахьақәак (метафоразааит, еифырпшразааит, еакы-еакы) рхархәара мацара азырханы, иназаазоу, ихатәау аџымта апысдеит хәа ахәыцра – пейпш дук амоур алшоит. Аурыс поезиа ХХ ашәышықәса аџоурых хазхьапшуазар, ус еипш иаабо фырпштәуп урыстәылатәи авангард иналукааша ахатарнак, урыстәылатәи аџутуризм ашьатаркџцәа руазәк, ажәарџиарафьы аексперименткацәа ду Велимир Хлебников ирџиара. Азәырџы апоетцәа иеилахан ишьтырххьейт ари апоет иажәеинраала аџцашьа аформа. Аха хәқла иаххәатәкьозар, иара ипоезиа експериментны иаанхейт акәымзар, аурыс доухатә культура иахәтаку малны изыкамлагәышьейт.

Еихарак итрадициатәым ажәеинраалаџцара аформала иџуа дреиуоуп иахьазы џ-шәкәык тзыжхьоу, Аџсны ашәкәыџџцәа Реидгыла иалоу Дмитри Габелиа. Аџхьатәи ишәкәы иахьзуп «Сымџа, сышьта...» (Габелиа 2010), аџбатәи – «Цәқәырпамџак» (Габелиа 2014). Д. Габелиа Аџсны антыцгыы имџапысуа алитературатә семинаркәа зхы рылазырхәхьоу, зџымтақәагы аурысшәахь еитаргахьоу поетуп. Ари атагылазаашьа, хымпада, акырза атцанакуеит автор илаџшхәаа артбааразы, ихатә гьама, инапкымта ашьақәгыларазы. Иара убри аамтазгыы, жәахәарада, уи атагылазаашьа иара атакпхькәра идызтцо цатцгәуп. Иахьазы иаххәар халшоит – зхы иакәитү ажәеинраала ихадоу форманы ишьтихит автор. Уи агәра хнаргоит хыхь зызбахә ххәаз аџбатәи ишәкәы «Цәқәырпамџак».

Д. Габелиа иажэеинраалақәа ирныцшуеит иара ихатара, ихэыцшыа ачыдарақәа, ирыцубаауеит агәтынчымреи ахьааи змоу арпыск шиакәу. Иеазишәоит иажәақәа мроуцәакәа ихшыөцтак еилацаланы аарцшра. Иаццамтақәа уанрыцхьо, «Словам тесно, а мыслям просторно» хәа А. П. Чехов ихәамтәу арфеиаратә цқара ааугәалашәоит. Хәрзаатгылап цшыба-цшыба цәахәа рыла ишыақәгылоу ө-жәеинраалак:

Ацшза лыцшзара хәшәыркуп,
Цәацшыла, сақәла еибаркуп.
Ақәа анлыс, уи дыблуп,
Дцыркыуп, дкьахәуп, длашәуп.

(Габелиа 2010: 22)

Хабациәа раамта ханнажыит цьара,
Атәымцьяра, иахьықам аамта агәбылра.
Хабациәа раамта нҳажыит цьара,
Харт иахьхацим аамта агәрагара.

(Иара уа)

Ажәеинраалақәа өуп итрадициатәу ажәеинраалаццара ахыр-хартала. Формала урт ирышьашәалоу афымтақәа атыц рымоуп Д. Габелиа ааскьатәи ишәкәафгы («Цәкәырцамөак»). Убарт зшәагазага хәаакәцоу, зажәақәа еилацалоу ажәеинраалақәа, поезиатә рфеиамтақәак рахасабала иудукилартә иқоуп. Уи арцабыргуеит ө-куплетк рыла ишыақәгылоу, «Хрыцхашья анцәа» захьзу ажәеинраала:

Узтиуа – хара,
Узыхәхауа – хара,
Згәы былуагы – хара, –
Сыцсадгьыл Ацсына!

Хрыцхазшьо – уара,
Хахьзырхәуа – уара,

Зґы җашшуагы – ура, –
Сыҗсадгыл Аҗсынра!

(Габелиа 2014: 299)

Аклассикатә форма ацәәвала иаҗцоуп «Амреиҗш Аҗсны» җәа
хыс измоу ажәеинраалагы:

Алашара збар, издыруеит,
Аҗәеит атх, еилашьшы.
Ашацкыра ґыц аныруеит,
Анцәа иишахьюу Аҗсны.

Асаркьал агәы хытхытуеит,
Җара җґымтра иазыҗшны.
Алашара-шәа җахнахуеит –
Анцәа иишахьюу жәлары.

Ашамтазы анаҗә хытуеит,
Амра цәырцуазар шыжы.
Еиҗа җышәарак җахысуеит,
Амреиҗш җалаҗхарц Аҗсны.

(Иара уа: 301)

Абарҗ классикатә форма иатәышьтроуД. Габелиа иаҗцамтақәа
хыҗхьазарала ираҗырго иҗоуп зхы иақәитү иажәеинраалақәа.
Дара-дара еиґырҗшуа, асахьаркыра аганахьала зыґазара еиҗа
илаҗәузеи җәа азцаара ықәҗаргылозар, ґашьарада, аґбатәиқәа
рақәхоит. Иааҗгап уи зырҗабыргуа ґырҗштәқәак:

Абзиабара
збеит,
сақәшәеит,
иззеит.
Знык иззеит,
ґынтә иззеит,
нас сраҗатҗеит,

сгәы лашеит.
Нас, сцыба
сыртәит,
сыкәа сыртәит,
Сгәы еикәысхәалт,
Иззахит...

(Габелиа 2010: 22)

Ажәеинраала аформа аганахьала мацара акәым ахақәитра ахьамоу, уи ахақәитра амоуп ацакы аганахьалагы. Иаазгоит иара иашьашәалоу даҕа ҕырцштәыкгы:

Сытцх баҕаа,
сыцхызқәа
брышнала,
урт ргәамцуа
сыкәа бынтала,
схы бынтала,
сгәы бынтала,
шьапымшла
сашта бынтала!

(Иара уа: 20)

Иаагоу ацдамтақәа поезиатә рҕеиамтақәак раҳасабала рыдкылара удашуп. Уи иначыданы, атекстқәа цәахәа-цәахәала ма ажәа-ажәала рөышыагы логигатә цатцгәыс иамоу аилкаара удашуп. Ажәеинраала строфала аихшара еснагь иатцазар ауп уи ацакы агәылыртәаара иазхәоу ахатә логика.

Д. Габелиа ишәкәқәа «Сымға, сышты...», «Цәкәырцамоак» иргәылоуп альбомтә жәеинраалақәа рыөазара изахымыхәхәо ацдамтақәагы: «Сымға хықәкуп...», «Аамта збоит ицхызушәа...», «Амшын амч гәғәазаргы...», «Сдыраацсом снашанақәа...», «Сразкы ацапха сцәызит...», «Иахьа...», «Сбықәзуеит» уб. итц.

Зхы иақәитү ажәеинраала пьжәарас иамоу – хәаа змам, изеицшырку ахаҕсахьақәеи ацәалашәарақәеи рышьаҕала

итдаулоу идеиатә цакык аарпшра алнаршоит. Аха уи аформа иамоуп ахысхарагы – ауафы абжыаапнытәи идунеидкылашыа ачааҕытхара, цәанырра зтам ауафытәыџса ихшыџзарақәа мыцхәы рыерыдхалара. Убри иахкыаны, ус еицш икоу апоезиатә рҕеиамтақәа апхьяџцәа рацәак иаднапхьалом. Ари атәы азгәеиҕоит Д. Габелиа ишәкәы «Цәқәырҕамџак» ааскыа акыыпхь аҕы критикатә лапшыла иазнеиз еицырдыруа алитератураҕцааџ, акритик Р. Қапба (Қапба 2015: 4).

Д. Габелиа исахьаркыратә хәыцшыеи иџшышыа аформеи рҕыдарақәа еиҕа игәылтәаан иаапшит аџбатәи ашәкәы «Цәқәырҕамџак» аҕны. Араҕа автор идунеихәапшышыа иамоу ахақәиҕра иахаҕы иҕыоушыап, иажәеинраалақәа рсахьаркыра-стильтә «ҕыцапшыҕарақәа» ракәзаргы, уаанза ааста итбаахеит. Аџымтақәа раҕырак (зынза аизга иагәылоуп џышә жәеинраала иреиханы) истрофадатәқәоуп. Иахдлыоит зсинтаксистә еилазаара еилахәоу, поезиатә хшыџцак зцәыбаргу ажәеинраалақәа. Иаахҕап уи зыршахәтша аҕырпштәы:

...изаапшылом рхәеит
асаркыа
изаазбалар хәа ишәаны
нас
иказааит
ишыҕаз анкыа
ала ишзаапшыло
мазаны

(Габелиа 2014: 78)

Ажәеинраала аџшышыа асхема цыдоуп, мардуан хасабла иҕаҕоуп, насгы апунктуациатә дырҕақәа ахархәара рымазам. Абри аказшьала еиҕкаау ажәеинраалақәа маҕым аизгаҕы, убри аҕнытә, иқәымгылар ауам азцаара: абас аџра апоезиатә рҕеиамта аидеиа-тематикатә цакы агәылтәаара иахәома? Сара стәала, мап.

Апоет қәыпш дацәхьатроуп хшыџцак дук шытызымхуа,

абызшәа асинтаксистә логикала зееиңдызымшыуа, ацәәжәара-
прозатә интонациякәа. Иаххәап, абас еиңш иҕоу:

Ахы акәзам

агәоуп

уи злоу

ахы

иҕоугалоит

иагьузтгом –

абзиабара

агәы

иузартцазом

(Иара уа: 301)

Зхы иақәитү ажәеинраала ххәеит хәа, уи ахақәитрагы
хәаак амамкәа иҕазам. Уи аганахьала знапкымта уаднахало
апоетцәа иреиуоуп: Г. Аламиа, Гә. Кәыцниаңха, Г. Сақаниаңха.
Иреиҕу рырҕеиамтақәа ркны қәеиарала еиларгзоит атрадициатә
жәеинраалеиҕартәышьатә формақәеи (арифма, еиуеиңшым
ашьтыбжъеиҕыңшрақәа, еилыххоу аритмқәа, аиҕахәақәа,
зхышәара-цышәара хәаакәтцоу асинтаксистә еиҕекаарақәа ухәа)
зхы иақәитү аформақәеи.

Абрака исымхәар игәнаалам, жәеинраала шкәакәала аора уа-
макала дшазыманшәалаз Ғыркәтәыла инхоз хцьынцьюаф, здунеи
зыңсаххьоу апоет Цьамал Абыгба (Абыгба 2002). Имыцхәхарым,
насыгы иҕақуп сгәахәуеит игәаларшәара аҕаңхьа, ишәкәы
«Сыңсы сыңроу Аңсны» ақынтәи ҕырцштәык ахасабала иаазгар
«Саршақьоит» захьзу жәеинраалак:

Атәымуаа хрылаз хәҕуп ацара,

Реиқәатцәара иалазуеит хашкәакәара,

Аеадақәа ирылахәхаз аееиңш,

Хазлақаз хәицәартәит.

Хатцанацалоит хазлоу ахәынтцәа.

Иахцэыхъантоуп ашьтыхра хазцоу аидара,
Есааира хлазыркэуа мацэа-мацэа.
Саршакоит иахызуа ажьрацэара, ашьацкыара,
Сшьара сыкэнаркоит хазну аамта саназхэыцуа.
Саршакоит сашьцэа ирытцатэаз азмыжь ахырымбо.
Саршакоит рылашэра, рдагэара, ргэатынчра...

(Абыгба 2002: 138)

Зхы аицкэырхара иазхэыцуа амилат мацкэа, апсуаагы убра-
хь иналатцаны, хаамтазтэи рыпроблемакэа угэатцанза инеиртэ
ихэоуп.

Абзиабаратэ жанр иатцанакуа Ць. Абыгба илирикатэ жэеин-
раала «Бара была» акэзар, ѳба-хцэ хэоу рыла зейгыкэм ала
зыбзиабара хычэо арпыс игэтыха цэырнагоит:

Бара была
иѳнапхауан схышэ акынтэ амра,
Бара была
икакачуан сүтрафы ашэткэа.
Бара была ибыбышха
иисуан аапынра.
Уажэгы срылагылоуп убарт зегь,
Аха
Ацэа хаа рхазам,
Бара баныказ акара.

(Иара уа: 209)

Аха хаиасып хазлацэажэоз азцаара хадахы. XIX ашэышыкэса
антэамтэи XX ашэышыкэса алагамтэи рзы аимпрессионизми
асимволизми ирхатарнакцэаз Мрацашэаратэи апоетцэа гэыпцык
(Поль Верлен, Гиом Аполлинер, Поль Ельиуар, Велимир Хлебни-
ков ухэа) рырфьара иагэашьамххейт зхы иакэйту ажэеинраала.
Уи зыхкыазеи? Атрадициатэ жэеинраала амч капсеит хэа
ирыпхызама? Мамзаргы уи ашьатала апстэзааратэ еифыхаракэа
рцэыргара иаха ихъантоуп хэа иршьоу? Атак акатцара уадаоуп.

Амала, уажэы ҳара ҳзы иҳадароу, ҳзызхэыцуа даҕеакоуп: эхақәйтра тбаатыцәу аформала изалыршару Д. Габелиа адинамикатә ҕазшыа змоу, ҕыкҕык згым, уамакала иуадауу ҳаамтазтәи ауауытәыуа са ицстазаара инарцауланы аарцшра? Атақ «ааи» ма «мап» ҳәа ахәарá гәағәыуацәоуп. Зегь зразо, абыртқалғыы икылызхуа аамтоуп, уи иахнарбап.

Ацсуа литература аҕеипш бзиа аиуразы, иахьанатә раазара нап арктәуп бауатәралла ихәыдам ағарацәа. Атақпхықәра зцу абри аус ағы акратцанакуеит урт акыпцхь ашқа амға рзылхра, ажурналқәеи агазетқәеи инарчыданы, иреигьу рфымтақәа знылаша аизгақәа рзеиғкаара. Убри аганахьала Ацсны ашәкәыуоцәа Ридгыла анапхгара шықәсқәак рацхьа ихацдыркыз аус – есшышықәса, есшышықәса (асахьаркыратә материал шықало еипш) иуауа ағарацәа рацтамтақәа знылаша аизга чыда «Ашацкыра» атыжьра. Иахьазы итыцхьейт у-шәкәык, иахьа-уацәы аду-ней абараны икоуп ахцатәигы. Урт реикәыршәара гәык-цсыкала дафуп апоетесса Заира Тҕаитцкәпцха.

Поетк иахасабала аизҳара амға иану ахыбҕар дреиуоуп Цьамбул Инцъгыя. Иара илапцшхәаа есааира атбаахара иафуп, уи азы иааицдырҕьазақәа ихы аус адиулоит. Ари атагылазаашьа анымцшырц залымшеит «Ашацкыра» афтыжьымтақғыы ирнылаз иажәеинраалақәа. Ць. Инцъгыя иажәеинраалақәа тематика хаданы ирымоуп цштәык мацарала ишьақәгылам ауауытәыуа са ицстазаара. Уи ацстазаара сахьаркыралла аарцшразы ихы иаирхәоит иахьа-уаха дызгәылагылоу ацсабара изнарцысуа асубиективтә хәыцрақәеи ацәалашәарақәеи. Иажәеинраалақәа асахьаркыратә цхыраагзақәа (еихарак аметафора, аиҕырцшра) рыла ихыркуп. Иаахҕап аажәеинраала «Цьанат цхызшәа» аҕынтәи цәахәақәак: «Цьанат цхызшәа хәыцрак схалон...», «Слымҳа итауан уа ҕарматцыс шәахәабжьык, Ацсабара иахазтцоз ацсы», «Амрагь халон, иеырбо хьтәышәахәала...», «Иблахкыгоу ажәван иатцәара, Иаласыршәуан сгәыҕра ашәахәа». Афилософиатә жанр иатцанакуа ари алирикатә жәеинраалағы автор, аурыс поет ду Ф. Тиутчеви И. Коҕониеи рпоезиа аҕазшыала (ацсабара сахьаркыратә объектны адкыларә) ицәыргоуп адиалектикатә

тацгэы змоу, хкы рацэала еиласоу ауафытэыфса ицстазаара
иацу агэеизхарақэеи агэеикарамрақэеи. Иманшэалоуп афымта
злахыркэшоу ацэахэақэагы:

Нас сыпхыз хаа ааныжны уа пшыаала,
Адуinei сықэлон, изцыз агэырфэа.

(Ғхайыкәлқа 2009: 29)

Апеизажтэ лирика еиуоу ажэеинраалақэа «Рақхыатэи асы»,
«Атцх» рфгы Ць. Инцгыиа аметафорақэеи аифырдшрақэеи
рхархэарала игэахэтэи иеахыгзоит: «Ирфышэшэаны апцтхэақэа
илеиуеит асы, Аамтала иаршлоит адунеи уи уажэы», «Адэкаршэра
уархалны ихнафэит хтырпацас», «Иахэмаруеит, саркыоушэа, амра
ашэахэа, Бырфын цшқан иахышыштоу асы еилпхаауа». Амала,
апоеит фэа ифымтақэа ркны иахдылоит зажэа ртэашыа хэычык
иманшэалам цэахэақэак:

Иладыркэит ашэапыцпап
Ипхашыазшэа рыхқэа,
Аамтала иршэырцеит
Ас-харцқэа шлаза.

(Иара уа: 30)

Абри афыз аинверсия иахкыаноуп анафстэи ацэахэақэагы
рцакы аилкаара зыуадафэу:

Иаласо ауархал еикэа
Абырлашқэа аапшит.
Зфызз азтыпца цшза –
Амза ахафэы хтит.

(Иара уа: 30)

Автор кэыпц цыара-цыара иажэеинраалақэа рфэ ахархэара
иррацэоушэа збоит атыпрбагатэ хызыцынхэра «уа»: «Слымца
ицафэуан уа кармацдыс шэахэабжык», «Ибырлаш ссоушэа ицкыон

уа цәкәырпак», «Нас сыңхыз хаа ааныжьны уа цшыаала», «Цхыз хаан хамға ханыз уа».

Ць. Инцъгья илшоит иажәа мыррацәакәа, зны-зынла цшыба-цшыба цәахәа иртагзаны, ихшыөцәк аарпшра. Иаххәап:

Сбызшәа – зыхьуп зеггы рзыхәа,
Доуха мчык узто илашаза,
Аха есаaira са сгәы итцхоит,
Иафыхәо ахьмачыөхаз иахьа.

(Иара уа: 33)

Егъа аамта царггы цсык еицырхоуп –
Еицшымзарггы цәаөалеи кәазшьалеи.
Урт еицырзеипшу гәык рызтоуп –
Изныруа ахьааи агәыргьафәхәашеи.

(Иара уа: 33)

Ць. Инцъгья ипоезиатә цәахәакәа цакылаггы формалаггы еиха итышәынтәаланы избоит 2011 шыкәсазы итыцыз «Ашацкыра» иагәылалаз апеизажтә лирика иатцанакуа иажәеинраала фыцкәа. Автор сахьаркыратә мыругакәас ихы иаирхәоит ацсхатцара, аметафоратә хафсахьакәа, аифырцшракәа, аепитеткәа. Урт рхархәара иабзоураны, убла ихгылартә иааирпшуеит ихазгәакьоу Ацсны ацсабара гәазырхага, еиуеицшым ашыкәс аамтакәа (еихарак иара дрыфәхәароуп азын, тагалан) рцәаөа чыдаракәа. Инацшьны ихәатәуп, апоет игәтакты ацәыргаразы ацсабара асахьа атыхра цхыраагза хаданы ишимоу. Убри ага-нахьала акыр икәазшьарбагоуп ажәеинраала «Фымт хнаскьоит»:

Ацта еикәаракәа аахылеит,
Итибахәазшәа маза абкәыл.
Агәы цыржәазшәа, игәаан,
Ажәөан иасит адаул.

Амацәысггы алакта ырцәгьан,
Ацта иргәылкьан илашеит.

Ажәџан хьаагьы, аҕыртлан,
Иқәа рыцны икаҕсеит.

О ишпашоу аҕсабара?!
Уи ахьаа хнарбалоит.
Сзамџа иахьысыз ақәа рыцқәа,
Истааз хәыцрак сеимнадоит:

Ажәџан хьаакәак азцәыртдыргь,
Иқәа рыцны иканаҕсоит.
Хьаа-шәк игәатца иахьыршазаргь,
Ауаџы – ус ҕымт днаскьоит.

(Ҙхайцыкәпҕа 2011: 23)

Апоег,рыҕсы ҕоушәа,иааирҕшуа асахьа блахкыгақәа зхиҕәаауа ахшыџтақ хада цәыргоуп аџымтә атцыхәтәантәи џ-цәәхәак рҕны: «Хьаа-шәк игәатца иахьыршазаргь, Ауаџы – ус ҕымт днаскьоит».

Аҕсабара асахьақәа ауаџытәыџса иҕстазаара иацыртәны рызхьапшра, урт реиҕыртшрала ахшыџтақ агәылыршәара – автор ихықәкы хадақәа иреиуоуп егьырт иажәеинраалақәа рҕгы: «Иҕоу еикәшароуп», «Хьаак иатдан», «Ишанхоит аҕсра», «ҕымтроуп исдыртцаз». Урт рахьтә «Ишанхоит аҕсра» иугәаланаршәоит Ф. Тиутчев ифилософиатә жәеинраала «Абгьыцқәа». Арт аџымтқак рҕы еиҕыртшуп амахә иҕоу, акаҕсара зҕеицшу, абгьыцқәеи мышкызны наунагза адгьыл ааныжьра зҕеицшу ауаџы илахьынтҕеи. Амала Ць. Инцьгьиа иџымтә злахиркәшо анаџстәи ацәәхәқәа ртқакы аилкаара удаџуп:

Аха инхар хшәәхәа – бзарзны хзырҕеиуа,
Аҕсроуп – убыскан ишанхо.

(Иара уа: 25)

Ць. Инцьгьиа ипоезиатә хшыџтақ зейгьыҕкам ала иаарҕшуп аметафоратә хаҕсахьа шьахәқәа рыла иџычоу иажәеинраала «ҕымтроуп исдыртцаз» аҕны:

Сындәйлтцуан сымала адәахы,
Азаза рыцқәа тынч игаран.
Сылапш еитцысхуан ахәахы,
Амза игартцхъаз ажәџан иалан.

Адуinei ду агәы еисуан,
Тынч ишеисыц, аказшьала.
Аетцә ракәзар, илацәкәуан,
Рхы-рәғгы тәымзи уажә мазала.

Урт срызхәапшуеижытәи кыр цуеит,
Аха исмазеит ргәы итцхо адырра.
Акызатцәык, сара исдыртцеит –
Ишыхәшәу зынгы афымтра.

(Иара уа: 25–26)

Иажәа меитцыхцәакәа, ацсабара асахәкәа рызхәапшрала, ацәалашәара зырфыхо обиектқәак рахәсабала урт ихы иархәо, игәтыха цәғьамкәа сахьаркыратә бызшәала ицәыригоит, Ць. Инцъгыиа иеицш, апоет җа Бадраф Аәзбағгы. Убас, иажәеинраала «Бзиа бызбоит хәа анбасхәа...» аҗны ажәџан ацта ахчылары сахьаркыратә цхыраагзаны ишытихуеит апоет, иара убриалағгы атыпцха лахь имоу ацәаныррақәа ааирпшуеит:

Бзиа бызбоит хәа анбасхәа,
Бара ибмаҳазазшәа кәбцеит.
Нас бнахәхәын, ус цасхәа,
Даеацъара бхы набырхеит.

Ажәџан ихчыланы ацта,
Мраҗашәарахь еишьталан ицоит.
Ишнеиуа иаатгыланы хамтақ,
Бхы-бҗы лаша уа исдырбоит.

Аха урт аанкылашьа рымам,
Итырхт даеа сахьак сшыпшуаз.

Убас ауп аңтақәа ирыма,
Сгәығрақәа шцоз, ишзытуаз.

(Тхайцыкәңха 2009: 33–34)

Алитератураҕы шьарда ацанакуеит амаң ала акрызтазкуа апоезиатә хшыџтақ аарпшра. Ашәкәы ашәт канза агәыланы иазәым-иџыцям избахьоу, аха уи ахтыс хәыч апоезиатә цәалашәара зызнарцысыз А. С. Пушкин иоуп, иагьаңицеит абзи-абара иатцанакуа алирикатә жәеинраала ссир «Ашәт». Иагьараан амџан хлықәшәахьейт ашәы зхьыссы икоу аңхәызба. Гәырџас илзыкалазеи анаңьалбеит хәа хәзнархәыцхьейт, аха уи ахтыс иазкны ажәеинраала аџра зылшахьоу рацәаџым. Убарт дреи-уоуп аңсуа поезиа алирикатә хьыршәыгәкәа руак «Уи дзымбо длашәуп...» аңызтаз Б. Шьыңкәба.

Убри асахьаркыратә стиль ахархәара амоуп Б. Аџзба иџымтақәа рҕы: «Амџа сықалан снейуеит...», «Ажәџан, абна, атц ашәшыра...», «Сашьтоуп исымпытшәаз ба бцәаара...». Амала апо-ет қәыпш иалиршароуп тематикала аеыртбаара, иеаңицхьчароуп ашьтрақәлара, абжьеизадара, апоезиаҕы ихахахьоу аңәахәакәеи ахаҕсахьақәеи џаңхьа рызхьаңшра (иаххәап, абас еиңш икоу аңәахәакәа: «Бара боуми сара сымра, Сгәтаца италан изырпхаз»). Аңьабаа ибароуп ажәеинраалақәа рифмала рхьиркра аус аҕғы. Уажәазы идубалоит ихьысхау арифмақәа: «*ңшуп // ицәашьуп*», «*хтуп // аҕачуп*», «*азы // ахазы*», «*сара сзы // уажәазы*» ухәа убас итеҕы. Иахьынзауала иеырцәицхьчалароуп ақатарбатә рифмақәаҕы: «*сауеит // лашауеит*», «*снейуеит // кәеицеиуеит*», «*кабҕеит // набырхеит*», «*ицоит // исдырбоит*».

Аңсуа бызшәа иазказоу, тцарадыррала уи тызтаауа, сахьаркыратә ажәалаҕы аус адызуло аҕарацәа дреиуоуп Альбина Анкәабңха. Дкьыңхьуеит ажурналқәа «Алашара», «Амцабз», «Сани сарей» ркны. Арҕиараҕы раңхьатәи зшьаҕақәа еихызго поетк ишиказшьоу еиңш, лара, дыңшаа-ңшаауа, лымџа алхра даҕуп (дрызхьаңшуеит иклассикатәу ажәеинраалаңцаратә формиңш, иклассикатәымҕы), лажәеинраалақәа шәагаала идуум, лажәаҕы лыррацәом. Автор қәыпш лпоезиа агәтынчымреи ақакпхьқәреи аңубаауеит:

Сыңсадгыл агәеисыбжь
Лассы-лассы исаҳауеит.
Зыдуinei зыңсаххью
Рыңсқәа гәынқыеит.
Урт рыңсқәа кьалан,
Сыңсадгыл ианхалазшәа збоит.
Ажәәан ахь рымәә
Аартымзар хәә сшәоит.

(Анқәабқха 2014: 116–117)

А. Анқәабқха лыңсадгыл аизҳазығыаразы, лыжәлар рдеиңш
лашазы лхы-лыңсы дшәмеигзо агәра хнаргоит «Ашәә схәоит...»
захьзу лажәеинраала кьаф:

Ашәә схәоит, исхәоит сара,
Сыбжьы иарғыхоит Аңсынра.
Сшьа-сда зеггы-зегь ашәәны,
Жәлар ирысҗоит изаны.

Сашәабжь ааргоит сыга, сышьха,
Цәахышьа амазам сыгәтыха...
Аңша ишьтырпраан иаанагоит,
Ижәтыс ңшқоушәә абжьы гоит.

(Анқәабқха 2012: 84-90)

А. Анқәабқха дазхьаңшуеит сахьаркыратә мыругак аҳасабала
жәлар рпоезиа аиғартәышьа ачыдарақәа. Убас, аңсуа жәлар
рлирикатә ашәәқәа («Арңызбеи аңхәызбеи рыхьзибартәра»
хәә иҗоу) ркомпозициатә еиғкаашьақәа (адиалог, ахазырха,
ахьзибартәра ухәә) рхархәарала иәуп лажәеинраалақәа «Ажәә
мыцхә ахәара сҗахым...», «Сыәнра бгәараҗан иббар...». Иаахҗап
цәәхәәқәак актәи ажәеинраала аҗынтә:

– Ажәә мыцхә ахәара сҗахым,
Ажәәкала усҗахым.
Иҗалозар наҗ усҗырц,
Сымәахәәсҗагы уаныц!

– Ус бымхэан, сгэы ныбмырхан,
Атцх еиқэара схабмыртэан,
Сгэы ахызатэ табыршэан,
Бнапала бышэтыц ғыбыршэан!

(Иара уа: 84–90)

Хэарас иаҥахуи, аҥсуа профессионалтэ поезиа аҥазара ахынзаҥоу ала, шыта иаҥсам ас ишиашоу, иҥыцу хаҥсахыақэак, сахыаркыратэ еиҥыбаашыақэак адымгалакэа, жэлар рпоезиа аеадпхыалара. Иахгэалахаршэап, уи апоетика амҥахэастала Д. Гэлиа ҥазарала ишапцыз рапхыатэи ипоема «Арпызбеи апхэызбеи рысалам шэҥы».

А.Анқэабпха ааигэатэи лажэеинраалақэа излахдырбо ала, лара дазхыапшуеит зхы иақэитү аформала алирикатэ жэеинраалақэа рапцара. Урт гэтыхак, гэеисыбжык иахылцит ухэаратэи рхы цэырыгоит. Убри аҥнытэ, уажэазы дара жэеинраалак иацыпцэахақэаны избоит, насгы хэоук, ҥ-хэоук рыҥтарызгоит. Амала, иазгэатэны исыпхыазо – ажэеинраалақэа лексикала аиқэҥытра рацэаны ирымоуп (акырынтэ иахдыло ажэақэа ире-иуоуп, иаххэап: атцх, амшын, ацэқэырп, амза, цхагэазы, ирыпхны, сылацэа, ажэҥан убас егыртгы). Убри аамтазгы, ихэатэуп, лажэеинраалақэа рҥы ишахпыхыашэо илыкэҥеиет хэа ззаххэара метафорақэак: «Сыцэа ҥылан атцх ианылеит», «Атцх хеылаххэан, хналазит», «Цхагэазы амза агэта хтақэашон». А. Анқэабпха илыртбаароуп лҥымтақэа ридеиа-тематикатэ хырхарта, леазылкроуп лажэеинраалақэа ржанртэ еилазаашыа инамаданы, ирышыашэалахаша аритмикатэ еиҥкаарақэа рзыпшаара.

Хэамтазы ажэеинраалақэа зыҥуа, зҥымтақэа еилхарго аҥар рызынтэык рапхыаҥа ипоетцэаханы иаақэгылоит хэа ақэгэыгра уадаоуп. (Ус еипш иалцуа Анцэа ихэааит!) Хымпдада, урт рхыпхыазараҥы ҥыцыа-хыы ашэҥыҥора дара ирыпцтазаарамхарц залшом. Уи иаанагом егырт баша аамта ргоит, азы итахысуеит хэа. Жэахэарада, мап. Каламла аҥҥышэара – уаҥ дзаазо рҥиароуп. Сара агэра ганы сыҥоуп, иааипмырҥыазакэа акыпхы зхы-зыпсы амаданы аус зуа аҥар, уатэы ижурналистцэа хатэрақэаны (А. Чха-

малиеи А. Гэынбеи реипш), ма икритикцэа заманақэаны, мамзаргыи зеиғьыкам ртаџцэаны, итцарауаа нагақэаны ишышыақэгыло. Уажэнатэгыи иубартуоп: ажэеинраалақэа рыџрафы заишыа угэи иахэаратэи икоу Ы. Инцьгыи – тцарадырратэ усзуџык иахасабалагыи ихы заманала иааирцшуеит, А. Анқэабцха, Е. Тодуацха, Д. Габелиа ракэзаргыи – убас, ацсуатцара рнапы џышэала иалакуп. А. Жыицха илџыз астатиа «Даур Нацкьебиа ироман ««Берег ноци» ачыдарақэак» (Тхаитцыкэ 2014: 155 – 168) агэра хнаргоит лара литературатцааџык, критикк лахасабалагыи дшыақэгылар шлылшо. Ажэакала, афарацэа акыицхь акны идырхауа апышэа, ацслымзра иналабо ацэыкэбар еипш, мџадашытада ицом.

Жэахэарада, хазтагылоу аамтазы акыицъ ахь амџақэа анаату, ухатэ харцъ ала ашэкэи атыжьра азин аныкоу, ртакпхыкэра акыр ишытыцуеит ахэынцкарратэ кыицхыиртақэа. Избанзар урт роуп еиха ацхьаџцэа зхыицшу, ргымагыи шыақэзыргыло. Арака иахынзауала иалыршамхалароуп ибаџхатэрадоу, зынцыра мачу аџымтақэа ркыицхьра. Уи аганахьала, асовет аамтазтэи «Алашара» акыр ифырцшыгоуп. Ажурнал ускантэи аномеркэа анеиххарцхьо, иахпылоит иазэымкэа-иџыцямкэа авторцэа иахьа иахзымдыруа, хлитература атоурых афы зырфеиара меизхазыгыиз, зпоезиатэ мцабз заа икьатаз. Амала, аредакция аусзуџцэа ирымаурехэаша – ус иагырацэам уака зынза иатэоумбаша аџымтақэа, чыдала ажэеинраалақэа. Избанзар, урт рымџа апынгыла аман – зылацш царыз ацензура аганахьалагыи зтакпхыкэра харакыз аредактор иганахьалагыи. Сыззааиуа, насгыи лкаас икахццара убриоуп – гэшацара кататэым, аус иазнеитэуп қэнагала: «аџеи азеи» еилыхтэуп, авторцэа ихақу апынгыла рзаццатэуп, акыицхь зырбатэу – иалакоу арфеиамтақэа роуп...

Икоуп афар рхыицхьазарафы апоезиеи апрозеи еилазыгзо, иаххэап, А. Чхамалиа, Д. Габелиа. Убас, «Сымџа, сышыта...» хэа хьзыс измоу Д. Габелиа рацхьатэи ишэкэи ахэтак прозатэ жэеинраалақэоуп, автор ихаца урт аминиатиурақэа хэа иа-ликаауеит. Абрака исымџатэшэа иазгэастоит: арфеиаџы изы иргьацагахоит, заа дазааир иара дызмароу, иаха ицааиуа

алитературатә жанр. Иаххәозар, А. Анқәабцқа иаха илықәфионы избоит ахәыцтәы жәеинраалақәа (шәрыхәацш: Анқәабцқа 2012б; Анқәабцқа 2013а; Анқәабцқа 2013б), Д. Габелиа иакәзар, – апрозатә жәеинраалақәа, А. Жыцқа – аитагара аус.

Арәиафы, еихарак ааигәа алитература амхурстә иаатагылаз, изацсам ахзыргара, «сыжәбома...» хәа мыцхәы ацхьяфцәа рыбла ахгылара. Иахырҕыоу ахырдырра – абафхатәрадара ма абафхатәра азымхара иазхәоуп. Иалаҕоу афымта ацхьяф иахь амфәа ылнамхырц залшом, адгьыл аҕынтәи анышәгәал цыххаа ажәла шаауа еицш. Ашәҕәыфцәа еихабацәа ани иоума ари иоума апоет қәыцш дзыцсам ала азыргара анизыҕахцто мацым. Аамталатәи ахыз, амаца иалху афнеицш, харá имгакәа имеилахар аузом. Еиуеицшым алитературақәа ртоурых афы иахцдылоит ус еицш иҕоу афырцштәқәа. Убас, ХХ ашәышықәса актәи азбжасы иаацьюушяртә афыхара изыҕатцан, апоетцәа рацхьягыла хәа дшьян (зынгыы «апоетцәа Рыкрал» хәаггы далкаан) аурыс поезиа «Аразнытәи ашәышықәса» еиуаз апоет Игор Северианин (ижәлатәҕкәа – И. В. Лотарев). Иара ианиааз имаз ахыз-ацша С. Есенингыы имамызт, А. Блокгыы имамызт. (Аамта доусы дзыцсоу аҕны днанамгар аузом!) И. Северианин иехәацхьыз убриақара дарфашьит, ихазы адифирамбқәа ифуа аҕынза. Абар, уи зырцабыргуа иажәеинраала «Аепилог» ацыццәаха:

Я, гений Игорь Северянин,
Своей победой упоен:
Я повсегрдно озкранен!
Я повсесердно утвержден!

От Баязета к Порт-Артуру
Черту упорную провел.
Я покорил литературу!
Взорлил, гремящий, на престол!

(Северианин 1990: 65)

Цьюуки-цьюук афәр иазрыцхауп ажәеинраалеифартәышьяа атехника аганахьяла аелементартә дыррақәа, иагрыжьюеит ажәа

ацкларша, уи сахьаркыратә ажәаны иҗалартә еиңш аус адулара, насгы ацәахәаҗы иахьахәтоу атың аҗы артәара. Жәахәарада, ари ус иагьумариам, иузалыршом ааңсарада. Иага баҗхатәрала далаҗазаргы акалам шытызхыз, ихы аҗьабаа анадимбала, алтшәа бзиа зыҗалом. Аҗьамыгәа зцу арҗиаратә процесс акәу җьысшьоит изызхәоу Б. Шьынқәба анадстәи еицырдыруа ицәахәақәа:

Сыңсы цәгьахеит уажә саазқәылаз,
Сгәаҗуеит, ажәақәа сызхом.

(Лашәриа 2009: 169)

Ажә «ашьалашьынырта» иахьеи уахеи иәноу арҗиаҗы изы еилкаауп сгәахәуеит Т. Аҗьба абарт ицәахәақәагы:

Иңсны ибзамхаз илшазом
Ажәеинраала аәра.

(Аҗьба 1989: 5)

Аҗар акьыңхь ахь рымәа аартуп иахьа, апериодикатә кьыңхь хадақәа – агәзетқәа «Аңсны», «Етәаҗьаа», «Аамта», ажурналқәа «Алашара», «Аҗәа» рҗны ртың еснагь йлхуп, телехәаңшралагы азыргара рыгзам – җыдала дара ирызкуп адырратара «Ажәа». Аха ус шақәугьы, ихәамзар ауам, шәҗәыәәцәа Реидгылеи ашәҗәыәәцәа Рассоциациеи рганахьала ицегьы агәцаракра рзура атахны ишыҗоу. «Агәцаракра» анысхәо, сара сызҗу – ахылаңшроуп, рәымтақәа реилыргароуп. Ибзиан, иәуа аҗар, рнапы зларкыз алитературатә жанр инамаданы, ахылаңшра рзеиҗәазар, аңшәа змоу апоетцәеи апрозаикцәеи радҗьарала. Урт наҗ-ааҗ реиҗәаара асистематә җазшьа атаны иҗататәуп. Уи адагьы, аҗар ирзеиҗәаалатәуп, есышықәса акәымзаргы, асеминарқәа, рәымтақәа реилыргара иазку аиқәшәарақәа. Ари җьабаа дук зтаху усзам.

Хаз шәыҗәқәаны аҗар рәымтақәа ртыжьраан, уеизгы-уеизгы иалыршатәуп рнапәымтақәа аһныцҗатәи арәцензия рахыжьра, имоу иаарту ахцәажәара рзеиҗәаара, уаҗа ироуз ахәшьара җасаб

азуны, акыпцхь ашқа рнагара. Ианрааз убас еицш икоу амѡа
иахысызтгы, иахья сыззаатгылаз жѡеинраалақѡак, шѡыкѡқѡак,
агѡра ганы сыкоуп, итѡегь еигьу ахѡшьара шроуаз.

Исцѡоуцѡахаз сажѡа хсыркѡшар стѡхуп азѡырѡы ацсуа
литераторцѡа еицѡазазахьоу аурыс совет поет Лев Озеров
иахьягы, уатѡгы, уатѡашьтѡхьгы азѡлымѡара зманы иаанхо
ипоезиатѡ цѡахѡақѡа рыла:

Пренебрегая словесами
Жизнь убеждает нас опять:
Талантам надо помогать,
Бездарности пробьются сами.

(Озеров 1974: 138)

2015

АИХЪЗАРА ДУҚӘА РЫМҚАЛА

Академик Ш. Хь. Салакаиа 80 шықәса ихыџра иазкны

Ацсуа тцаарадырра аџоурых аџы иџоуп аума зымчезазкуа, мыцхәы хзыхзызо, цсра-зра зқәым ахъз чыдақәа – Гь. А. Зизариа, З. В. Анчабазе, Ш. Д. Инал-ица, Хә. С. Бҕажәба... Зажәеи зуси рыла хьтәы нбанла Ацсны аџоурых иану абарт ауаа лашақәа ирышьтәнеиуа, баџхатәралеи, зыҕатцаралеи, злагалеи рыла дара ирываҕәыло кавказтцааџцәа дреиуоуп 2013 шықәса, ииуль 18 рзы 80 шықәса иртысуа афольклортцааџ, академик Шоҕа Хыч-ица Салакаиа. Ирацәоуп, ирацәазоуп ари ахъз, ари ажәла иахәо, ишьтнахуа, иамеханакуа иахьатәи ацсуа царауаа рдоухаибаркыраџы: раҕхьатәи ацсуа профессионалтә фольклортцааџ, Ацсны атцаарадыррақәа ракадемиа апрезидиум атцаруаџ-мазаныҕәгаџ хада, афилологиа тә тцаарадыррақәа рдоктор, Ацснитәи ахәынтқарратә университет апрофессор, Ацснитәи атцаарадыррақәа ракадемиеи Адыгатәи Жәларбжьаратәи атцаарадыррақәа ракадемиеи рлахәыла иаша (академик)... Ицегь еиқәахцхьазар ҕалоит, аха уи еиқәыпцхьазоугьы мачума?!

Зегь рыла иџырпшыгоуп, уаднахалоит Ш. Хь. Салакаиа дзынысыз арџиаратә мџа. Уи инеипынкыланы 19 шықәса атцара ицон, цараиуртәк аҕынтәи еиҕау даеа цараиуртәк ашҕа диасуан, иреиҕызоу ақәџирақәа иманы. Ицьоумшьарц залшом –Тхьына ақытан ииз, иаазаз анхаџы ица, алакә фырхатца иеипш, аамтә кьаџк иалагзаны деизханы, ихатәроу филологны дшьақәгылт. Икандидаттә диссертация ашьатала 1966 шықәсазы итыжьыз

имонография «Ацсуа жэлэр рфырхатцаратэ епос» (Салаќаиа 1966). Кавкази уи антытци азэыршы амилацќаа репостцаащцаа рзы имщакэцагахеит, қэыпшылагахеит. Атцарауащ қэыпш иццарадырратэ тема аќазшыа, ахырхартэ Кавказ азы ифыцын, аартрак иащызан. Абри аусумта антытц инаркны Ш. Салаќаиа атцарауаа реилазаарафы изырхэо иалагеит «апрофессор», «академик» хэа.

1959 шыќэсазы Қарт аспирантура қэфиарала ианхиркэша ашытахь, Ш. Салаќаиа аусура далагеит Д. И. Гэлиа ихьз зху абызшэеи, алитературеи, атоурыхи Ацснйтэи ринститут (1994 шыќэса раахыс – Ацсны атцарадырраќаа ракадемиа иатэу, Д. И. Гэлиа ихьз зху Ацсуатцаратэ институт) афы. Иахья уажэраанзагы, шыта 50 шыќэса инеиханы, абраќа ышшэала аус иуеит: зны тцаащы еитцбыс, нас – еихабыс, 10 шыќэса инарыцны – царауащ-мазаныќэгащыс, иахья – тцарадырратэ усзущ хадас.

Ш. Салаќаиа икандидаттэ диссертациагы (ихьчан Қарт, 1965 ш.) идоктортэ диссертациагы (ихьчан Москва, 1999 ш.) ацсуа жэлэр рфырхатцара-епикатэ рфеиамтаќаа рыццара иазкын. Еиха ихадоу, атцарадырраќны атцарауаа лассы-ласс изызхьяпшуа имонографияќаа щба – «Ацсуа жэлэр рфырхатцаратэ епос» (Салаќаиа 1966), «Ацсуа нарттэ епос» (Салаќаиа 1976) зызкугы убарт азцаатэќаа роуп. Абри атцыхэтэантэи иусумтазы 1980 шыќэсазы автор ианашьан Д. И. Гэлиа ихьз зху Ацсны Ахэынцкарратэ премиа.

Ш. Салаќаиа царауащык иахасабала иусумта хадаќаа зызку ацсуа фольклор аизгара, акьыпхьра, атцараа апроблемаќаа роуп. Фольклореизгащык иахасабала, 55 шыќэса иалагзаны, дахьымнеиз псыуа қытаќ, хаблак, қалаќык ыќамзар ќалап. Иара атцарадырра адунеи иаирдырит ацсуа традициатэ культура аныќэгара уамашэа иазќааз, ахацлымхэа артцысрафы иршанхагаз, зеипшыќам ажэабжьхэацэа дуќаа: Маадан Саќаниа, Қастеи Арстаа, Хэлиц Қалгы, Грышыа Аиба, Сеилах Бытэба, Бардыгэ Таниа, Хэажэы Салаќаиа, Зосим Лабахэуа, Платон Кыласониа ухэа убас азэыршы. Ианцямтаќаа ракэзаргы, атцарадырра еиуеипшым ахырхартэќаа (афольклор, аетнография, алингви-

стика ухәа) рзы зыгәра гатәу адәнитәи материалқәоуп. Урт зеггы уасхырны изыкалеит ацарауаф иусумтақәа раццараан, егырт ацарауаа рзыхәанггы иахьаггы, уатцәггы, уатцәашьтахьггы хәи змам текстқәаны иказауеит.

Ш. Салакаиа ианитаз аґапыцтә рґеиамтақәа рахьтә имацым ацхьафцәа ирыдигалахьоу. Аха еихаггы ирацәоуп зтыцқәцара дахьымзац, ицәыримгац. Иахьазы иикьыпхьхьоу ифольклортә нцамтақәа иаарылукаартә икоуп хаз шәыкәқәаны итижьыз аизгақәа фба – «Ацсуа жәлар рґапыцтә рґеиамта» (Салакаиа 1975), «Ацсуа фольклор» (Салакаиа 2003).

Иарбан усзаалак аґны, еихарак атцарадырраґы, иуадафуп рацхьатәи ашьаґа аґатцара, амфәхәаста алдара. Арака аґха аґатцара мариоуп, илцшәадоу ахырхарта ылухыр ауеит царадыррала уалакамзар, иахәтоу аґыбафци азыкәцарейи умамзар. Уи аґанахьала Ш. Салакаиа рацхьатәи иусумтақәа рыла фашьара ақәымкәа иааирцшит ихараку атеориатә зыкәцарейи, адырра цәулақәеи, аинтуиция гәґеи дышрылакоу. Апрофессионалтә царауаф-фольклортцаафык иахәсабала уи атцарадыррақәа руасхыр гәґәа иқәиргылт хажәлар ражәарґеиара, зегь рацхьа инаргыланы, репикатә рґеиамтақәа рытцараа иадхәалоу апро-блема хадақәа. Убри азоуп уи ишьтанеиуа афольклортцаафцәа ґарацәа реихьзарақәа ханреигәыргьо, урт ақәґеиарақәа Ш. Хь. Салакаиаггы ибзоуроуп хәа ххаґы дааґауа хәзиқәныхәо, хәґызидныхәало.

Аха ицьюшьаша, афольклор инавакәыло икоуп ацарауаф ацсуа сахьаркыратә литература иадитцахьоу иаацсараггы. Истудентра шықәсқәа инадыркны иахьа уажәраанзаггы уи инеипмырґьказакәа акьыпхь аґы дцәырцуеит литературатцаа-фык, литературатә критикк иахәсабала. Хьпхьазара рацәала агазетқәа, ажурналқәа, еиуеидшым аизгақәа ирнылахь-еит (еиуеидшым абызшәақәа рыла) хәцсуа шәкәыфцәа (Д. Гәлиа, С. Чанба, И. Коґониа, И. Папаскьыр, З. Дарсалиа, Б. Шьынқәба, А. Гоґәуа, Гь. Гәыблиа, Ш. Цкадуа, М. Лашәриа ухәа уб. еґь.) рыцстазаарейи рырґеиамтақәеи ирыхәәаны иацитцахьоу астатиақәа, аочеркқәа, алитературатә патретқәа. Итижьхьеит, иара

убасгы, алитературатцаара ахырхартала аизгақаа: «Апцстазаара ахьеилашуа» (Салакаиа 1974), «Алитературатә хәаакәа» (Салакаиа 1983), «Апцстазаара аеақәыршәаны» (Салакаиа 1989). Абарт еикәыпхьазоу аусумтақәа зеггы рґы иаапшуеит ацарауаф иерудица харак, игьама лыпшаах, илитературатә аамсташәара.

Ш. Салакаиа еснагь ґышәала дрылахәын аихшьалатә, ахыркәшаратә кәзшьа змоу аколлективтә усумта дукәа раццара. Убарт иреиуоуп Ақәа итыцыз апсуа литература аґоурых иазку ашәкәқәа (1968, 1974, 1986 шш.), Москва акыпхь збаз, адунеитә литературатцаареи аетнографиеи ркны уасхырра зуа аусумтақәа: «Милацрацәала еилоу асоветтә литература аґоурых» (ф-томкны), «Адуinei ажәларқәа рмифқәа» (ф-томкны) ухәа уб. егь.

Ацарауаф иццарадырратә усура амехак атбаареи аццулареи рныпшуеит еиуеипшым атццарадырратә (жәларбжьаратә, зегьидгылоутә, арегионтә, ареспубликатә) форумқәа рґы икаитцахьоу ажәахәқәа (ақалакьқәа Москва, Ленинград, Ақәа, Қарт, Одесса, Львов, Рига, Иакутск, Кишиниов, Ереван, Казан, Степанакерт, Нальчик, Майкәап, Черкесск, Владикавказ, Махачкала, Батым ухәа акырцъара. Урт рызкуп апсуааи егырт кавказтәи ажәларқәеи рфольклор-литературатә еизыкәзаашьақәа, апсуа жәлар рытрадициатә культура азыргара. Апсуаа рґацыцтә рґеиамтақәа, еихаракгы рдоухатә бака хадақәа – Нартаа репос, Абраскьыл иххәау ахәамтақәа – иахьа адунеи аґы излардыруа Ш. Салакаиа иццамтақәа рылоуп хәа ххәар халшоит.

Атццара апроблемақәа инарываргыланы Ш. Салакаиа хшыфзышьта ду азиуеит арцафара-аазаратә усгы. Иаххысыз ашәышықәса 60-тәи ашықәсқәа рылагамта инаркны хәзтагылоу аамтанзагы рцафык иахасабала аус иуан, аапсарак изымдырзо иахьагы иуеит Ақәатәи арцафратә институт (1979 шықәса инаркны – Апснытәи ахәынцқарратә университет) ақны, апсуа литература акафедра дапрофессоруп. Арака уи дапхьоит апсуа фольклори алитературеи ирызку азеипши ичыдоуи акурсқәа реипш, Кавказ нхыцтәи хашьцәа (абазақәа, адыгақәа) рлитературагы. Кыршықәса Ш. Салакаиа дрыпхьон апсуа фольклори алитературеи ирызку алекциатә курсқәа Апсны антыцгы (Мо-

сква, А. М. Горки ихъз зху Алитературатэ институт аҕны, Қарттәи ахәынтқарратэ университет ағы).

Иааңсара дуны иадуп иара атцаарадырратэ кадрқәа разықатарә аусгы: азәымкәа-шыцьамкәа иара инапхгарала ирыхъчахъеит акандидаттэ, адоктортэ диссертациякәа, иахъагы имоуп лассы ахъчарахъ икәгыларан икоу аспирантцәа.

Иазгәататәуп, иара убасгы акырцьара (Москва, Қарт, Киев, Майкәап, Краснодар ухәа ақалақькәа рғы имшапысхъоу афольклори, алитературеи, ажурналистикеи рытцаара иадхәалоу акандидаттәи адоктортәи диссертациякәа рыхъчараан Ш. Салакаиа официалтэ ҕагылашык (оппонентк) иахасабала дшыкәгылахъоу. Атцарауаф иажәа кәыш, идоуха иалаазоу аңсуа ҕар рацәафуп. Урт рахътә иара лыпха зитаны царуаа-филологцәаны ишыкәгылаз иреиуоуп: афилологиатэ тцаарадыррақәа рдокторцәа Ць. И. Адлеиба, З. Ць. Цьапуа, В. К. Занцариа, абарт ацәахәақәа равторгы убрахъ сналацаны, афилологиатэ тцаарадыррақәа ркандидатцәа Д. С. Аңынцьал, Ц. С. Габниа, С. А. Тапаҕәуа, Л. А. Хьйба ухәа уб. азә.

Ш. Салакаиа имацьымкәа аус рыдиулахъеит абжъаратэ школқәа иртоу атцәцәа рзы аңсуа литература арцага шәкәкәеи, ахархәагакәеи, апрограмакәеи реикәыршәара. Инапхгарала шынтэ итытхъеит V–XI аклассқәа рзы аңсуа литература апрограма. (Уи еикәыршәоуп Аңсны Ахәынтқарра Ахада ишыкәиргәҕаз атцаразы аконцепция ҕыц атахрақәа инарыкәыршәаны.) Иааиңмыркьазакәа Ш. Салакаиа дрылахәуп Атцара аминистрра иатәу Апедагогика аинститут ағы аңсуа литературазы арцага шәкәкәа еикәзыршәо атцарауаа. Иара хаҕала дрылахәны итытхъеит 6, 8, 9, 10, 11 аклассқәа рзы арцагатэ хрестоматиякәа, 10 акласс азы арцага шәкәы.

Ихәатәуп редакторк иахасабалагы кыр аңба шибашъоу Ш. Салакаиа. Итәкпхыкәратэ редакциала Аңсынгы уи аңтытгы итытхъеит жәабала амонографиякәа, аизгақәа. Убарт иреиуоуп Ш. Д. Инал-ица, Хә. С. Бҕажәба, Б. У. Шьынқәба, Т. Шь. Аңба, Л. Хә. Акаба, А. А. Аншба, С. Л. Зыхәба, З. Ць. Цьапуа, Е. Гь. Бебиа, У. Ш. Аәзба, Ц. С. Габниа ухәа атцарауаи ашәкәыфцәеи азәыршы

рытцаарадырратәи рсахьаркыратәи рфеиамтақәа, иара убас абазақәа рлакәқәеи, В. Меремкәыл еикәиршәаз Нартаа ирызку репос. Академик Ш. Салакаиа ииубилеи инамаданы итытцраны ифоуп иалкаау иусумтақәа х-томкны: ѿ-томк – урысшәала, томк – цышшәала. Урт рахьтә апхьаѿ иоухьеит актәи атом (Салакаиа 2008).

Лымкаала иазгәатәтәуп Ш. Салакаиа илагала ацсуа тцаарадырра ашьақәгылара аус афы. Жәеиза шықәса инареиханы Ацсуатцааратә институт царауаѿ-мазаныкәгаѿ даман. Ацсны атцаарадаррақәа ракадемиа анеиқыркаа апхьатәи амзақәа инадыркны (жәохә шықәса инарыцны) аус иуеит Академиа апрезидиум царауаѿ-мазаныкәгаѿ хадас. Ари даара атакцхықәра ду змоу, апрофессионалтә дыррагыи зтаху, идам-здам еазәи изышьтымхуа усуп иахьазы.

1973 шықәса раахыс Ш. Салакаиа дрылан СССР-и Ацсни рышәкәыѿѿцәа Реидгылақәа. Иахьа Ацсны ашәкәыѿѿцәа Рассоциациеи Ацсны ажурналистцәа Реидгылеи, иара убас Урыстәыла ашәкәыѿѿцәа Реидгылеи дрылахәылоуп. Гь. Зизариа ихьз зху Ацсны Ахәынтқарратә премиа анашьаразы Акомиссия хантәаѿыс дамоуп.

Ш. Салакаиа ианакәзаалак ауаажәларратә усура хара дацәгыламызт. Зныкымкәа-ѿынтәымкәа уи далырххьан Акәа ақалақытә Хеилак адепутатси апартия ақалақытә комитет алахәыласи. Иахьагыи Ацснытәи акомпартия Акәатәи ақалақытә комитет дахатарнакуп.

Ауаѿы аамстәшәа, ахзырымгаѿ Ш. Салакаиа ицьабаа ахә харакны ишьоуп ажәлар рганахьалагыи, аиҳабыра рганахьалагыи – ихтцоуп «Ацсны зеацсазтәыи атцаарадырра аусзуѿ» хәа ахәтыртә хьзы (2013 ш.), ианашьоуп Д. И. Гәлиа ихьз зху Ацсны Ахәынтқарратә премиеи (1980 ш.) «Ахьз-апша» аорден II аѿазареи (2008 ш.). Ацсны анапхгара акырынтә ианаршьахьеит ахәтыртә шәкәқәа, амедал «Ацъа аветеран» ухәа уб. егы.

Ш. Салакаиа иацитцеит аныхәаѿ ихы здиныхәалаша, апсуареи, ауаѿреи, аламыси ахра ахьыруа атаацәара хазына. Изаамтамкәа здунеи зыпсахыз ицшәмапцхәыс В.Х. Кәанцьариапцха апцстаазарафы еипш, атцаарадыррафгыи лыпшәма ицназгоз, еи-

цырдыруа царауаф-лингвистын. Иланашьан Д. И. Гэлиа ихъз зху Ацсны Ахэынтқарратэ премиа. Иахъа хшарала еитцаффы ифоу рыцкэын зацэ Сослан иакэзар, иани иаби рхышьтра мѡа дануп – дцарауафуп, афоурыхтэ тцарадыррақеа дыркандидатуп, ддоцентуп, Ацсны афоурых аццареи уи астудентцэа рызнагареи инапы рылакуп, қефиарала аус зуа Ацсуатцаратэ институт анапхгафцэа дреиуоуп.

Ацарауаф ду, арцфы Шоҫа Хыыч-ица Салакаиа 80-тэи имшира дапылоит агэалаказаареи агэацпыхэара бзиеи иманы. Ашықэсқеа реидара хьантэ шикэыгэғэогы, ирфеиаратэ усура изакаразаалак ицкым. Иахъа иара дахагылоуп жэаѡа томкны итыцуа «Ацсуа жэлар рфеапыцтэ рфеиамтэ» аиқэыршэафцэа рколлектив. Ирацэоуп егырт игэтакқеагы. Изеиғьахшыап урт зегы дрыхьзартэ еипш агэабзиареи агэамчи.

2013

ЗАЖӘА НАГОУ АЛИТЕРАТУРАҒЦААӘ

В. Б. Агрба 80 шықаса ихыйра ауубилеи иазкны

Ашәкәыәәцәа иркытоуп хәа ишьоуп Кәтол ақыта. Аха уи мацарагы акәзам. Кәтол – ацарауаагы иркытоуп. Азәы, әыцәа хәа нацәахаркәарала ихәцхәазозар уи иалцыз ацарауаа, ацараадыррақәа ркандидатцәеи адокторцәеи рымацара 17-әык ркынза иназоит. Урт рахтә пшьәык иахәа Ацсны ацараадыррақәа ракадемиа иалахәуп. Хәамтәзтәи ацсуа филологиятә тцараадырра, чыдала алитератураҒцаара, алитературатә критика, әурналистика ухафәи иузаагом кәтолтәи адоухәибаркыра иатәышьтәроуп ацарауаа рыдлацса. Уахь иатцанакуеит Владимир Агрба, Владимир Ацнариа, Борис Гәыргәлиа, Мушьни Лашәриа, Екатерина Бебиацха... Ицегь еикәәхәцхәазар ауеит, аха уи акәым аус злоу. Арака зегьы ирыцку – асахьаркыратә әжәа мыцхәы пату ахьәкәу, азәырәы абаәхәтәра лашәкәа – ашәкәыәәцәа дуқәа злиаахьоуп ақыта, изалшомызт агәы итыцуа асахьаркыратә әжәа хьыршәыгә хәтыр-пату акәызтәаша, итыцтәааша ауаагы ақәашьымкәа. Уафәи ицәеишьаргы, еикәысыцхәазаз, кәтолтәи афилологцәа «рыш-кол» еиуоуп алитераторцәа рахтә пшьәык алгеит Урыстәыла иреиґзоуп ацараадырратә центрқәа руак – А. М. Горки ихьз зху Адунеизегьтәи алитературақәа ринститут аґны аспирантура (Москва ақалақь).

Зехьынцәареипш, ацараадыррафәгы икоуп амшьта. Азәырәы ацсуа царауаа (Артур Аншба, Цәулета Адлеиба, Зураб Цәапуа, Виачеслав Бигәаа, Уасил Аәзба, Цира Габниацха ухәа)

еиццаазахьоу, Урыстэылатэи аццаарадыррақәа ракадемия иатәу, Адунеизегьтэи алитературақәа институт рацхьаза шыапымшла хәа ашәқәа аазыртыз Владимир Агрба иоуп. Ари калейт 1961 шықәсазы. Ихәтәтәуп В. Агрба уа итың хианы ишыкәмыз, иахьатәи абызшәала иухәозар, уи аспирантура даднамкылазеит лимитла. Ацсны Қырттәыла иахьцшны ианыкәз усқантәи аамтазы, хатә цьабаала москватәи аццараиуртахь амәа алхра – даара имариаз усмызт. Ус анакәха, уи ахтыс ихәнахәо рацәоуп: В. Агрба, Анцәа имтала, бафхатәрала деикәшәан, иахәтаз азыкәццаратә фазарагы иман. Уи аганахьала рыхә ҳаракны ишьатәуп «сырцафцәа дукәа» хәа гәыблыла лассы-лассы зызбахә ихәало, ашкол дантазтәи ирцафцәа: Цьадон Кәатара-ицә Тапагәуа, Шамил Роман-ицә Сақаниа, Шамил Хазарат-ицә Тапагәуа, Вианор Смел-ицә Зантәриа, Гьаргь Ашхангьери-ицә Бжьаниа, Надежда Михаил-ицә Лагәлаа-Кәабахьиа. Иахәтоу азыкәццара имамызтгы, изалыршарызу ақыта школ иалгаз, ашьтахь Акәа иреихәу аццара зауз арцыс имала аццарадырратә институт акны аспирантура хатә цьабаала аталара? Жәахәарада, мап. Уа дахьталазгы ихы ааирцшит ақыбаф и агәмеи змоу литератураццәафны, насгы – жәжәеи зуси еимадоу аспирантны. Уи атагылазаашьа иазбаз рацәоуп арцыс анафсан ццарауаф-филологк иахәсабала ишьакәгыларафы, иара иаамышьтахь Ацсны арцарцәеи атыцхәцәеи уа Аинститут акны ртың алхра аус арманшәаларазы. Убас, В. Агрба Москва аццара дантала ашьтахь шықәсык аатцуаны, Адунеизегьтәи алитературақәа ринститут иаанахәеит хыхь зызбахә схәаз ифызцәагы – В. Аццариа, Б. Гәыргәлиа, М. Лашәриа ухәа убас азәырфы. Абарт цццарауаа рбафхатәреи раамсташәареи иначьданы, Аинститут акны зышьата рхаз атрадиция бзиақәа, идырхаз ахьз-ацша иалтцшәаны, уи ашәқәа рзаатит шыардафык ацсуаа рцәира. Изаазари, ахаангы акыр азбон иаабац ауафратә еизыкәзаашьа, хаталатәи аиаадара...

Аха ҳаизыгьежьып абри зегь зхаххәааз, сынтәа 80 шықәса иртысуа, еицырдыруа ацсуа ццарауаф-алитератураццәаф, алитературатә критик Владимир Бабахь-ицә Агрба. Уи ирфәиаратә, иццарадырратә биография акыр икәзшыарбагоуп иара дызццазкуа

аңсуа шәкәыѡѡѡеи ацарауааи рабицаразы. Аңхьа ацара итдон иара иқыта гәакьаҕы, аха уа ихаҕаау абжьаратә школ злакамыз ала, диасуеит Тамшьтәи абжьаратә школ ахь. Уи даналга ашьтахь, 1954 шықәсазы дталоит А. М. Горки ихьз зху Ақәатәи арцаѡратә институт афилологиатә факультет аҕны ҕыц иаатыз аңсуа сектор. Цабыргыла хцәажәозар, усқан аңсуа ҕар бҕеитцыхра дук анрымамыз аамтагәышьан, хмилаҕи хаҕсадгьыл Аңсынреи рқыртуатәра апроцесс шцац ацара иаҕын. Аха, аиба икәакәар былуам хәа, дук хара имгакәа икалеит ажәларкәа рыргәаҕы И. В. Сталин иңсра. Убасқан иаахәытчыҕеит иңсеикәырхагаз ашәалҕьамра...

1959 шықәсазы кәҕиарала аинститут анхиркәша ашьтахь, В. Агрба дхынхәит иқыта гәакьахь. Ѡышықәса инарыкәгәыҕуа рцаѡыс аус иуит И. Коғониа ихьз зху абжьаратә школ аҕы. Идиртдон аңсуа бызшәеи алитературеи аурыс бызшәеи алитературеи. Аха В. Агрба иман агәытцха, иара ихон ахара – аҕцарадыррахь. Уи амѡа – ашьхацамѡа ззырхәоз акәын, амала уи азы иман аҕацгә бзиа – абаѡхатәреи, аңсуа литература агәыбылреи, асахьаркыратә ажәа азҕлымхареи.

Усқан Аңсны Қырттәыла алазѡара хықәкыс измаз қартаа реиҕабыра аңыраған аңсуаа рҕар урыстәылатәи ацараиуртақәа рталара. В. Агрба аазаб ихығаны 1961 шықәсазы, хыхь ишысхәаз еиңш, дталеит СССР аҕцарадыррақәа Ракадемиа иацанакуаз Адунеизегьтәи алитературақәа ринститут аҕны аспирантура, идиссертациатә усумта атемас ишьтхит «Аңсуа поезиеи ажәлар рҕапыцтә рҕеиамтақәеи».

1965 шықәсазы В. Агрба ицара хыркәшаны иңсадгьыл ахь дхынхәит. Иазгәататәуп, аңсуа царауаѡ қәыңш дызтаз Аинститут анапхгара ажәа шыныртцаз уаҕа аусура даагьларц. Аха иара, сыңсадгьыл аҕы иаха схәартәуп хәа азыңхьазаны, Аңсныҕа дхынхәуеит царадырралеи агәтаққәеи рыла дытәны. Ицабыргытцәҕьаны, уңсадгьыл аҕны икоутәо аңхзаша даеакы иузадкылом, ужәлари уңынңьы рзы иаха иргәацагоуп. Амала, уи схәеит хәа, уңсадгьыл аҕы уааит, ацара ду умоуп, изызхауа уоуп, аха иузыпшыда, аңсуаа ишырхәо еиңш, иуанда, иуабда Аңсны ацапха Қартаа иркызар?! Атәымаазареиңш, еибакәеибаха

раҳтнықалақь Ақәа иалапсан кьоушәоуқәак ихабыхацуаз аңсуаа рыңкәынцәа. Ахыңшра еицәоу акгы ыказам...

Ахатгылара имоукәа хышықәса дузза усуртада дықан В. Агрба. Ашьтахь, 1968 шықәсазы, здунеи зыңсахыз царауафк иҥың антацәы, аусура даладыргеит Қырттәылатәи атцаарадыррақәа ракадемиа иатәыз Д. Гәлиа ихьз зху Аңсуа бызшәеи, алитературеи, аҥоурыхи ринститут аҥны. Иахьа уажәраанзагы, иааиңмырҥьазакәа 50 шықәса инарзынапшуа, убраҥа аус иуеит, тцаарадырратә усзуф нагоуп.

В. Агрба дреиуоуп раңхьатәи аңсуа профессионалтә литератураҥацәацәа. Цабыргуп, иара иаңхьагы ихацыркын амилаттә сахьаркыратә литература атцаара иадхәалоу апроблемақәа рыхцәажәара, аус ауан алитературатә процесс мәақәызтцо алитературатә критикагы. Уи аганахьала рызбахә хәамзар ауам аңсуа литератураҥареи алитературатә критикеи рхытхьртаҥы игылаз хцарауаа дүқәа Хәыхәыт Бҥажәбеи Шалуа Инал-иҥеи. Ихәатәуп, урт атцарауаа дача занатк ишеиуаз, зызбахә хәмоу ахьрхартаҥы азыҥатцара чыда ишахымсыз. Ажәакала, В. Агрбеи иара дызвагылаз Ш. Салаҥаиа, С. Зыхәба, В. Атцариа, А. Аншба, Р. Қапба ухәа азәыршәы атцарауааи рыбзоурала амилаттә литератураҥацәара аҥазара хәракхеит. Уи атәы шахатра ауеит В. Агрба 1967 шықәсазы Москва қәҥиарала иихьчаз икандидаттә усумта.

В. Агрба, хымҥада, инартцауланы ихәыцуа, гәыла-ңсыла асахьаркыратә рҥеиамта зныруа царауафуп. Уи артцабыргеуеит данаспирантыз ашықәсқәа раан, гәаңхарала аңсышәала ирцәажәаз анемец поет ду И. Гиоте акыр бызшәақәа рахь еиҥаргахьоу иажәеинраала «Аныҥәаф уахынлатәи иашәа II» («Wanders nachtlied II»). Аңхьафцәа афымта еицырдыруеит еиҥарак М. Лермонтов аурысшәахь еиҥеигаз ажәеинраала «Гиоте иҥнытә» ала:

Горные вершины
Спят во тьме ночной;
Тихие долины
Полны свежей мглой;

Не пылит дорога,
Не дрожат листы...
Подожди немного,
Отдохнешь и ты.

(Лермонтов 1975: 68)

Ишдыру еипш, ари афымта ацсшэахь еицаргахьейт Д. Гэлиа, Б. Шьынқэба, В. Ацнариа, Т. Ацба, М. Лашэриа. В. Агрба иеицтагамта урт ирыцхарпшуазар, изакаразаалак цыара акала ирыцдахо икам:

Ашьха ҳаракырақәа
Ицәоуп ицахәхәа.
Арха каршәра еиужьрақәа
Ғынчуп икаууа.

Амфан сабак гылом,
Бғык цысуам цыаргы.
Умыццакынишь, дадхейт,
Уцсушьап уаргы!¹²

В. Агрба царауаф иаҳасабала иусура ацхьанатә ф-хырхарта хадак шьтнахит – алитератураццарей алитеруратә критикей. Рацхьатәи икритикатә статиа ифит данстудентыз, 1958 шықәсазы, ианылейт агазет «Ацсны қацшь». Уи азкын М. Папаскыыр ипроза, иагыахьзын «Ацстазаарафы икоу ацабырг аарцшразы». Убри инаркны иахьанза ацарауаф итижьхьейт амонографияқәа, аццарадырратә усумтақәеи алитература-критикатә статиақәеи зымчехазкуа ашәкәқәа, еиуеипшым аизгақәеи, ажурналқәеи, агазетқәеи рфы икыпцхьхьейт 60-қа ццаамта, алитература-критикатә статиақәа, арецензиақәа, атезискәа ацсуа сахьаркыратә литературей жәлар рфапыцтә рфеиамтақәеи рыццара иазкны.

Ацсуа филология атоурых афы крацанакуаны ицхьазатәуп 1971 шықәсазы адунеи збаз В. Агрба иусумта «Ацсуа поезии еи жәлар рфапыцтә рфеиамтақәеи» (Агрба 1971). Ари ацсуа

¹² Аицтагамта акыпцхь амбацт, ишьтоуп ацарауаф иархив акны.

литератураҗаа иазку раҗхатәи амонографиякәа ируакуп, шыаҗасгыи иаиуит аҗарауаф идиссертациатә усумҗа. Иарала ихаҗыркхеит аҗсуа литератураҗаааҗы хра злоу азҗаатәкәа руак – жәлар ражәарҗиареи асахьаркыратә литературеи наҗ-ааҗ реиҗааара апроблема. Иахьатәи амш азы, асахьаркыратә реиамҗеи жәлар реаҗыҗтә хәамҗакәеи реиньыра азҗаатәи шыаҗас иҗаҗаны, аҗарауаф ган раҗәала дырзаатгылахьеит Д. Гәлиа, С. җанба, М. Лакрба, М. Ахашба, И. Коҗониа, Б. Шьынқәба ухәа иналукааша апоетҗәеи апрозаикҗәеи рырҗиамҗакәа. Убарҗ иреиуоуп алитератураҗааратә статиакәа еидызкыло иеизга «Ашәкәыфәи жәлар ражәарҗиареи» (Агрба 1977). Лымкаала азбахә хәатәуп 2014 шықәсазы иҗыҗыз имонография «Б. Шьынқәба ипоезиеи ажәлар реаҗыҗтә хәамҗакәеи» (Агрба 2014). Иазгәаҗамзар ауам: Б. Шьынқәба иреиамҗакәа реҗы – раҗхьаза иаҗиҗаз иажәеинраалакәа инадыркны аҗыхәтәантәи ифымҗакәа рҗынза – уафы ибарҗоуп урҗ рсиужетеиҗкаашьеи реиҗартәишьеи рганахьала жәлар реаҗыҗтә реиамҗакәа аҗыҗ ду шааныркыло. В.Агрба иусумҗаҗы инартбааны дазаатгылоит Аҗсны жәлар рпоет иреиамҗакәа рфольклортә хьҗхьырта, мөхаҗы җбаала иҗиҗаауеит җыдала ипоезиаҗы ажәлар ражәарҗиара иҗанатҗаз анырра, апоет инапкымҗа ашьақәгылареи, аизхазыҗьареи, иҗазара ашьыҗҗреи реҗы иалнаршаз.

Хьрхарҗала алитератураҗааа еиуоуп В. Агрба урысшәала ифны 1988 шықәсазы иҗиҗыыз «Ареволиуҗиа җалаанҗатәи аҗсуа литература аҗоурых ахьтә» (Агрба 1988) захьзу иусумҗаҗы. Араҗа акыр инартбааны, насгыи бла җыҗла ирыхҗәажәоуп апоет Ғьарҗ Чачбеи жәлар рашәахәаф Жана Ачбеи рырҗиара аҗазшьа җыдарақәа, Аҗсны Асовет мҗра шыақәгылаанза амилаҗтә литература ауасхьыр ашьҗаҗара зьрманшәалаз ауаажәларра-политикатә җагылазаашьа. Лымкаала иҗҗаауп жәлар реаҗыҗтә реиамҗакәа рнырралеи атрадиҗиа дуқәа змоу азәырфы ажәларқәа рлитературатә җышәа ахархәаралеи Д. Гәлиа аҗсышәала апрофессионалтә сахьаркыратә литература аҗҗара дшалагаз атәи.

Аҗарауаф алитературатә критика ағанахьала иааҗсара хәаақәызҗо шәкәуп 1980 шықәсазы иҗыҗыз «Аҗҗазареи

ахэырбгыыци» (Агрба 1980). Ашәкәафы критикатә лацшыла ирзаатгылоуп азэыршы ацсуа поетцәеи (Гь. Чачба, Кь. Чачхалиа, А. Ацъынцъал, П. Бебиа) апрозаикцәеи (Ш. Цкадуа, А. Возба) рырфеиара, лымкаала еилыргоуп рфымтақәа ридеиа-тематикатә хырхартеи рсахьаркыра-стильтә чыдарақәеи. Атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзы В. Агрба аус рыдиулоит еиуеипшым абицарақәа ирытцаркуа хашәкәыџцәа М. Миқаиа, В. Басариа, Б. Барцыццәа, И. Ахашпцәа, Е. Ажыба, Г. Сақаниаццәа ухәа рырфеиаптақәа реилыргара. Урт ирызкны алитератураццәаџ иџит ареспубликатә газетцәеи журналцәеи ркны икыпцхьыз астатиақәа жәпакы. Еиха инартбаау ажәа изикит абаџхатәра чыда змаз апоет Рауль Лашәриа. Уи ирфеиара иазкуп 2013 шықәсазы ацхәаџцәа ироуз иусумта «Рауль Лашәриа ипоезиа» (Лашәриа 2013).

В. Агрба иццәамтақәа шыта гәгәаны икоуп хлитератураццәара аринахыстәи арфеиара аус афы, ицхыраагза бзиоуп ашкол атцәџцәеи артцәџцәеи, Ацснытәи ахәынцқарратә университет астудентцәеи рзы.

Ацарауаџ данаспирантыз ашықәсқәа инадыркны ихы рылаирхәуан Ацсни уи антыцци имџапысуаз атцәарадырратә форумқәа, икоуп акандидаттә диссертациақәа рыхьчараан аоппонентра ззиухьоу атцарауаа. Иџхьейт имацымкәа арцензиақәа. Л. Хә. Акабеи иарей еиқәыршәаны итрыжбит атцарауаџ-етнограф Ц. Бжьаниа ишәкәы «Ацсуаа рынхамџеи ркультуреи ацурых ахьтә» (Бжьаниа 1973).

В. Агрба ихы ацъыка ықәихит Ацсни ацсуа жәлари рлахьынцда азықәдарафы. Амала, «ахцат хыхра» иашьтаз ацаршеи-патриотцәа цъоукы-цъоук реипцш акәымкәа, иаакаитцоз зегъы џбара аламызт, цсыцкьала дафын. Иухәар калоит атцарауаџ ипсадгыли ижәлари рлахьынцда «дахычмазаџхаит» хәа. Хатала иара дахануп, иагыкәыгәгәон Ацсынрей ацсуа жәлари рзинеилагарақәа. Убас, х-класск рфы дантәаз иџызцәеи иарей ацсышәала атцара азин аарымхны, тәымбызшәала (қыртшәала) ацхьара-аџра иа-ладыргеит. Уи иахкьаны азэыршы ашкол аанрыжыыр акәхейт. В. Агрба дырузәкуп Ацсны Асовет Еидгыла ианалаз, хейтаҳәарак ахәсабала акырынтә аиҳабыра рахь ацсуа интеллигенциа

ирышьтуаз ашәкәкәә знапы рытцазыѡхьѡу апатриотцәә. Дреиу-оуп иара Ацсны аибашьра аламталаз ишьаатаркыз, ацсуа жәлар тацкәымкны реилартцәарафы шыарда зылзыршаз ауаажәларра-политикатә еиѣкаара Ацсны Жәлар рфорум «Аидгылара» ацшьгаѡцәә. Ақыртүа-ацсуа еибашьраан, қарала иуафьбжара дыштысхьазгы, Гәдоутатәи арезервтә полк иеалархәны, илшоз ала аиааира амш ааигәеитәуан.

Аиубилиар Ацсынра аѣацхьа иаацсара, итцаарадырратәи иуаажәларратәи усура ахә ҳаракны ишьѡуп аиҳабыра рганахьала: ианашьѡуп «Ахьз-ацша» аорден III аѡазара.

В. Агрба иаңицеит зеигьыкам аҗаацәара. Иңшәмацхәыс, арцафь-аазаѡ Светлана Николаи-иңха Габлиеи иареи хәә-тәеикәшәарала ражәеи рыхшыѡи еибарганы, иааза-ихьча, ацара дыртцаны Ацсынра иаладыргьлт хѡык ахшара – ѡыңьа атыңхацәеи арпыски. Анасыңқәа роухьеит аңхацәә. Рыцкәын Аинар иакәзар, ақалақьргылаѡ изанаат имѡуп, Урыстәыла ацара дутцаны иңсадгьыл ахь дхынҳәит, Ақәа аус иуеит.

80 шықәса дшыртьысызгы, В. Агрба изақаразаалак игәабзиара дахашшаауа дықам, еснагь еиңш ихшыѡ цхафыруеит, икалам пынтагьы ширтысыц иртысуеит. Атыцтра иаѣуп иусумтақәа еи-дызкыло аизга «Ацсуа литература иазку атцаамтақәа».

В. Агрба ишьтанеиуа ацарауааи арҗиаратә мѡа иану аҗари рзы дымѡакәцәѡуп. Урт зегьы рыхьзала гәык-ңсыкала идысныхәалоит цхынгәы 10 рзы дызпылаз ииубилеи.

2015

ЗГЭЙХЭТЭЙ ИАХЬЗАЗ АТЦАРАУАФ

Адсынра беиоуп акультуреи атцаарадырреи русхккэа ркны ххэынтқарра акнеипш, уи антыт, Урыстэылагы заапсара рацэоу, хауаажэлар иргэадуроу абафхатэрауаа рыла: Тарас Шамба, Хыбла Гьерзмаацха, Алиса Гыццха, Игор Барцыц, Владимир Аргэын, Иури Анчабазе ухэа убас азэырфы. Иахья зыхьзи зыжэлеи еидкыланы иаххэо абарт ауаа рхыцхьазарафы азэы хэа дыкоуп Урыстэыла Атцаарадырракэа ракадемиа иатэу, А. М. Горки ихьз зху Адунеитэ литература аинститут атцаарадырратэ усзуф нага, афилологиатэ тцаарадырракэа рдоктор, Ацсны Атцаарадырракэа ракадемиа алахэыла-корреспондент Виачеслав Акакьи-ица Бигэаа.

В. А. Бигэаа дырхатарнакуп иаххысыз ашэышыкэса 80-тэи ашыкэсқэа рзы ишыакэгылаз адсуа рфеиаратэ интеллигенциа. Зегь рыла ифырцшыгоуп иара ицстазааратэи итцаарадырратэи нысымфэ. 1957 шыкэса, ианвар 21 азы Бзыц ақытан ииз анхаф чкэын, абжыаратэ школ афы ицара анхиркэша, кэфеиарала даанахэоит Адсуа хэынтқарратэ университет атоурых-филологиатэ факультет адсуа-англыз кэша. Абрака адырра каимацкэа иманы ицара даналга, шыкэсык аус иуан агазет «Ацсны қацшь» (иахья – «Ацсны») аредакциафы корреспондентс, анафсан хца-цшьба шыкэса ажурнал «Алашара» аредакциакны алитературатэ критикеи апублицистикеи рыкэша аредакторс дыкан.

Асахьаркыратә литература агәыбылра дышкәыпшыз ишь-тызхыз В. А. Бигәаа аредакциякәа рәы иҗабаа апышәа ду инатейт, акыргы ицхрааит наҗ-наҗтәи итцаарадырра-рәиаратә усурәы. Убасҗантәи аамтазы акыпҗх рбоит рапхьатәи илитература-критикатә усумтакәеи ипублицистикатә статиакәеи: иаххәап, «Исызгәакьоу аҗытбжы», «Аҗстазаара амазакәа», «Ажәла бзиазар – иахылтцагыгы бзиахоит», «Гәыла-җсыла алитература аматҗ азызуа», «Ашәкәыҗоы, ауаажәларратә усзуҗы» уб. егь. Урт рыла аҗхьаҗҗәеи аспециалистҗәеи агәра ргеит алитературеи атцаарадырреи рымхурста дшаатәгылаз зыбаҗ иаҗәымаашьо, иара убри аамтазгы згәама хараку, ахәыцра җаулакәа рҗәыргара зылшо алитератор. Дук хара имгакәа, 1984 шыкәсазы, аҗеипш бзиа змоу арҗыск иахасабала, В. А. Бигәаа ддәыкәҗахоит Москвака, уа уи дталоит хыхь зызбахә схәаз А. М. Горки ихьз зху Адунеитә литература аинститут хыкәкылатәи аспирантура «СССР ажәларкәа рлитература» азанаат ала. Тцаарадырратә напхгаҗыс диоуит иналукааша алитератураҗцааҗ, афилологиатә тцаарадырракәа рдоктор, апрофессор Н. С. Надиарных.

1988 шыкәсазы В. А. Бигәаа кәҗиарала ихьҗеит акандидаттә диссертация «Аҗсуа повест ажанртә җыдаракәа (30–80-тәи ашыкәсқәа)» атемала. Аинститут анапхгара, аҗсуа җарауаҗ җә иааирҗшыз атцаарадырратә лҗшәакәеи, иҗабаабареи, иаамсташәареи хшыҗышыҗтра рзуны, идыргалоит иара абраҗа, аспирантура дахьахысыз аҗәшаҗы аусура далагарҗ. Акыр даакәанызанзаргы, иара дакәшахатхоит. Аиаша аахтны иаххәап, ари еипш зыхьз хараку атцаарадырратә институт аҗны аусура зегьы иркәашьхом, гьамалеи, зыҗатцаралеи, баҗхатәралеи – зегь рыла иалаҗоу атцарауаҗ иакәымзар. Абар шыҗа 30 шыкәса егьаа-гымхо (1989 шыкәса раахыс) аус иуеит изгәакьахаз аинститут аҗы, Урыстәылатәи Афедерациеи СНГ-еи ирыкәынхо ажәларкәа рлитература аҗәшаҗны: атцаарадырратә усзуҗ еипҗыс иалагаз, иахьа тцаарадырратә усзуҗ нагас дыҗоуп. Абраҗа иара дшьақәгылеит Урыстәыла ахьынзаназаазо еиҗырдыруа, насгы зажәеи зуси еимадоу җарауаҗ-филологны.

В. А. Бигәаа аханатә, аспирантура данҗала инаркны ишьҗихыз ахыкәкы, кәҗиарала инагзо дааиуеит. Еиҗеипшны х-бызшәак рыла

(аңсуа, аурыс, англыз) аус иуеит, дыџуеит еиџарак аңсышәалеи урысшәалеи. Иңьюшьяртә иҗоуп имечак аҗбаашья, хамеигзарада ихандеишья аңсуа филологиатә тҗаарадырреи акультуреи рхырхартақәа рґы. Иара инапы рылакуп алитературатә критика, аңсуа сахьаркыратә литература аҗоурых аџра, алитературатә теория. Абарт ахырхартақәа зегьы дырзааңсоит аңсуа милаҗтә культууреи аҗоурыхи шьяҗас иҗаҗаны.

Еиҗаҗатәны иҗоуп В.А. Бигәаа аамҗа кьяґек иалагзаны дзыхьзаз, илиршаз. Иусумҗақәа рзикхьеит аңсуа шәҗәыџџәеи аҗарауааи – Д. Гәлиа, С. Чанба, Б. Шьынқәба, А. Гогәуа, Ф. Исскандер, А. җьениа, Б. җыжәба, В. Амаршьан, С. Зыхәба ухәа убас азәырџы. Агха сыхьуам, В.А. Бигәаа иахья аңсуа гуманитартә тҗаарадырра џазара харакыла Урыстәыла ахәынҗқарраґы, уимоу, иҗегь инахарангьы иҗәырызго, иагьзырызго афилологҗәа дреиуоуп хәа азгәастар. Уи ус шақәу дырҗабыргуеит еиуеиңшым аамҗақәа рзы иаңиҗаз аусумҗақәа.

В.А. Бигәаа дравторуп 150 инареиҳаны аҗаарадырратә кьыңхьымҗақәа. Урҗ рахьтә ңшьба монографиакәоуп: «Ашәышықәса анҗәамҗазы... (Хәамҗазтәи апублицистика иахылҗыз ахәыҗрақәа)» (Москва, 1996); «Аңсуа литература аҗоурых-культуратә контекст ала» (Москва, 1999); «Аңсуа җоурыхтә роман. Аҗоурых. Аишьашәалара. Аиґартәышья» (Москва, 2003); «Аңсуа литературеи Аџадатәи Кавказ ажәларқәа рлитературеи: Аҗоурых-культуратә контекст. Ахәаанхьыҗтәи аҗьынҗуаа» (Москва, 2011).

2003 шықәсазы В. А. Бигәаа қәґиарала ихьчеит адоктортә диссертация «Аңсуа җоурыхтә роман. Аҗоурых. Аишьашәалара. Аиґартәышья». Ари акапиталтә усумҗа (600 даҗба амоуп) хаз шәҗәны иҗыҗит иара убри ашықәсан Москва. Алитератураҗҗааџ иусумҗаґы аңсуа шәҗәыџџәа азәырџы (Д. Гәлиа, Б. Шьынқәба, А. Гогәуа, Б. җыжәба, В. Амаршьан ухәа) рырґиара, ишьҗихуа азҗаатәы инамаданы, адунеитә филологиеи акультурологиеи рыҗҗаарадырратә џазара аҗынза ихагаланы анализ рзура илиршоит. Ари еиңш азнеишья – аңсуа шәҗәыџџреи аңсуа культууреи адунеитә сахьаркыратә литература аґиара аконтекст

иауарашәаны рытцаара – ацарауаф имарехәатәу иусушьа ачыдара хадақәа иреиуоуп.

1991 шықәса инаркны 1998 шықәсанза В. А. Бигәаа, итцаарадырратә усурә хада иеахаршәаланы, Москва атыцра иалагаз ажурнал «Эхо Кавказа» аҥны аҥакзыпхықәу мазаныкәгафс аус иуан. Абраҥа ган рацәала иаапшит ацарауаф, журналистк, редакторк иаҳасабала ибафхатәра. Уаҥа икыпхыуан иара аурыс пхьафцәа зызфлымхәаша, аҥсуааи егырт кавказтәи ажәларкәеи ртоурыхи ретнографиеи ирыдхәалоу аматериалкәа жәпакы.

Иазгәатәтәуп В. А. Бигәаа иаацсара шмацым уаажәларратә усзуфк иаҳасабала Аҥсны Аҥынцтыләтә еибашьраан (1992–1993). Иара дреиуахеит аидеологиатә фронт иахатарнакыз москватәи аҥсуаа, имч-илша азикуеит аиааира зырааигәашаз аусмфәдгәтәқәа жәпакы: Урыстәыла ахтнықалақь Москва еиуеипшым аусхәартақәеи ацҳаражәхәартатә хыбракәеи рфәпхьа амитингкәеи афәагыларатә акциякәеи реифкаареи рымфәдгареи. Ускан Урыстәыла еицырдыруз ауаажәларра-политикатә усзуфцәа азәырфы (Сергеи Ковалиов, Владимир Лысенко, Гавриил Попов, Аман Тулеев, Галина Старовоитова, Владимир Жириновски ухәа) дрыфцәажәауа, фбара злам ргәаанагарақәа дырхәауа, адунеи иалаиртцәон Аҥсны иазкыз ацәбырг.

Цоуп, В. А. Бигәаа Москва дынхоижьтәи, уа дхандеиуеижьтәи 30 шықәса инарзынапшуеит. Аха иҥамлацт аамтацк уи иҥсадгыли ижәлари дыркәыганы. Иаххәар халшоит, уи изшьапык Урыстәыла иҥоуп, егыи – Аҥсны хәа. Аус иуеит еилагзарала Аҥсны Атцаарадыррақәа ракадемиа иатәу, Д. И. Гәлиа ихыз зху Аҥсуатцааратә институт аҥынгы. Иҥбаба адитцоит аинститут планла иазпхьагәанатә, аҥакпхықәра ду зцу атцаарадырратә уснагзатәқәа. Уи инаҥыданы, иҥсадгылаф имфәдгысуа атцаарадырратә форумкәа, акултуратә хтысқәа изаҥаразаалак ихы рыгирхом, уимоу, уаҥа дықәгылоит хра злоу ажәахәқәа рыла. Иара дреиуоуп аҥсуа литературатә газет «Аамтәи» ажурнал «Алашарей» ркны иааиҥмырҥьазакәа икыпхыуа авторцәа.

Ихәақым ихәамзар дафәакгы. Еиуеипшым азцаатәқәа рыла Москва иадцаало, ма инанаго аҥсуа тцаарадырра-рфәиаратә ин-

теллигенция рхатарнакчәа В.А. Бигәаа абаагәара ду дахзааызоуп, убриакынза изакаразаалак хьахәапахаәа камтакәа ахатгылареи аамысташәареи хзыкаитцоит. Ари – хьыза иуаара ду аазырпшуа аказшьақәа ируакуп.

В. А. Бигәаа аапсарак ззымдырзо ихандеиуа царуауоуп. Уи арцабыргуеит хазтагылоу аамтазы атыжьра иазырхианы имоу иакымкәа-иобамкәа аусумта дукәа: «Рапхьатәи ацсуа газет “Ацсны” (1919–1921). (Атоурых. Ашымтақәа. Абиблиография)»; «Ажурнал “Алашара” (1955–2012). (Атоурых. Абиблиография)»; «С. Л. Зыхәба итцаарадырра-рфеиаратә тынха ацсуаа ртоурыхи ркультуреи, хаамтазтәи апроцесскәеи инарымаданы»; «Ацсуа шәкәыаццәа. Абиблиографиятә жәар» (еицырфит В. Ацхазоуи иареи).

Алитератураццаа ибафхатәреи, иазыкатареи, иааишьтуа атцаарадырратә аалыци хасаб рзуны, 2014 шықәса, декабр 26 рзы ихәтацәкьаны далхын Ацсны Атцаарадыррақәа ракадемиа алахәыла-корреспондентс.

Хазтагылоу аамтазы В.А. Бигәаа ацсуа литература атоурых иазку аматериалқәа реизгареи аус рыдулареи дафуп. Итцаауеит ацсуа литературеи ацсуа-адыга жәларқәа (ацсуаа, абазақәа, аедыгықәа, акабардақәа, ачеркьесцәа) ртоурыхи ркультуреи, дырзаацсоит кавказтцаара иадхәалоу ахыцхыртатә проблемақәа.

Иазгәататәуп В. А. Бигәаа иааидмыркьазакәа редакторк иахасабала ицьабаа рацәа атәгы. Аус ахьиуа Адунеитә литература аинститут итнажьыоу аусумтақәа жәпакы («Алитературатә хәаанырцә: Ахафқәа. Ашәкәқәа. Апроблемақәа» (жә-тыжьымтақ), «Амилатә литературақәа ртоурых. Аицапхьареи, аицазхәыцреи» (ф-тыжьымтақ), «Урыстәыла ажәларқәа рлитература: ХХ ашәышықәса. Ажәар» уб. егы.), иара убасгыы «Адыга (ачеркьес) енциклопедиеи», «Ацсуа биографиятә жәари» авторцәа хадацәа дахьыруазәку иначыданы, рредколлегиақәагы дрылоуп. Ажурналқәа «Алашара», «Акәа – Сухум» руаажәларратә хеилакқәа дрылахәылоуп, Д. И. Гәлиа ихьз зху Ацсуатцааратә институт адиалектологиятә лабораториафәы атыжьра иазыкарто хә-томкны икоу Омар Беигәаа «Иусумтақәа» редактор хадас дрымоуп.

В.А. Бигәаа иаңицеит уаха назтахым атаацәара. Ицшәма Вера Павел-иңха дсоциологуп, М. Ломоносов ихьз зху Москватәи ахәынтқарратә университет даушьтымтоуп, лзанаат ала аус луеит. Ицкәын, игәыгырта Леон иакәзар, дыстудентуп, ацара ицоит Урыстәыла ажәларқәа реишызара ауниверситет афизико-математикатә факультет аҕны.

Еицырдыруа аңсуа царауаф, ашыза гәытбаа, ахзырымгаф, аңсадгьыл апатриот ду Виачеслав Акакьи-иңа Бигәаа Аңсны арҕиаратә интеллигенциеи Аңцаарадыррақәа ракадемия алахәылацәеи, лымкаала ажурнал «Алашара» аредакциеи рыхьзала гәык-ңсыкала идаҳныхәалоит 60 шықәса ихыцра аиубилеи. Иахья уи итәымта дтагылеит аҕароуп, егыс макьана дыцкәыноуп, аңхьанатә ишьтыхны иааиго арҕиаратә ныкәашәа шимац имоуп. Ус анакәха, иаңхья ишьтоу цәа змам игәтақкәеи ипланқәеи рынагзара Анцәа дахьигзааит, аңсуа иқәра наза иатәашьахааит!

2017

ЗЫХЪЗ ЕИЦАМКУА АЦАРАУАФ

А. А. Аншба диижътеи 80 шықәса айра иазкны

Иналукааша ацсуа царауаф-филолог, алитературацзааф, алитературатә критик Артур Артиом-ица Аншба ицсы таны дхалагылазтгы, хазну ашықәс ианвар 2 рзы ихыцуан 80 шықәса. Қәра дук зызнымцыз абри ауафы лаша ицстазааратә нысымфа уаназхьацшуа, луаньтә умқәыпсычхарц залшом, ақапыхәагы иааугәалашәоит Алықьса Лашәриа еицырдыруа иажәеинраала «Ех, иараби, ацстазаара...»:

Ех, иараби, ацстазаара,
Иузызузеи цәгыарас?
Сызкыдукьои абриақара,
Узсышьтоузеи сыцхарс?

(Лашәриа 1976: 146)

Артур дшыхәычыз, иаб, Артиом Еслам-ица, Ацсны атехникатә интеллигенция рхатарнак замана, «ауаа бзиақәа андырзуаз ашықәскәа» раан, Сталин ихәашгашратә политика амфацгафцәа гәнахарыла итаацәа дрыпдырхеит. Артури уи иахәшьеи ишмақәфамхәақәаз аазатәны илзынхеит ран, Татиана Иасыф-ицқа Цьергыения, аха уигы дышқәыпшыз лыпстазаара далтцгәышьеит.

1945 шықәсазы ацсуа цараиуртақәа залымдарала рқыртүатәра анацшьгаха, Лыхнытәи ашкол 3-тәи акласс афы итәаз, ацтаратара зцааиуаз Артур, Ақәақа дыиаганы, аурыс школ дталцоит иан,

иагъа хаҗсыра лбазаргы. Уи даналга ашьтахь дҗалоит Акәатәи арцафратә институт афилологиятә факультет.

Заҗхьаҗа ауафара злыцран иҗаз аҗеи дшыхычызнатә аҗстазаара җьбара анахь-арахь дкыднаҗьон, аха иара убри аамҗазгы уамакала дазрыжәуан. «Анаҗьалбеит, дымфохымҗьандаз аиаҗым аҗа иҗасхәагы» хәа иуа-иҗахыра шихәаҗшуаз, арҗыс мшызха изхауан, җсабарала илаз агәырҗҗкәылгы заа «итәҗәырҗсо» иа-лагеит.

Иреихау аҗара аниоу, Артур аҗеицш ду ззыҗшу азә иахасабала Москваҗа ддәыкәҗан (1962). Уаҗа уи дҗалоит А. М. Горки ихьз зху Адунеитә литература аинститут аспирантура. Иҗара хыркәшаны, Нарҗаа репос аиҗартәышьа иазкыз икандидаттә диссертация кәҗиарала ихьчаны, атеориатә дырра җаулақәа иманы, лапшхәаалагы дыҗтәааны иҗсадгыл ахь дхынхәуеит.

Абри афыза злаилшазеи хҗҗгылара дук змамыз арҗыс хәа азҗара ыкәгылозар, фәаҗхьа аҗак ханатәит хыхь зыҗбахә ххәаз аҗәеинраала. Араҗа зегы ирыцкуп афымҗа иахылҗуа апафос хада:

Мап, скыдҗьала, аҗстазаара,
Срыҗхәумшьан җьара.
Шаҗа скыдукьо аҗара,
Сыҗәҗәахоит сара.

(Иара уа)

А. Аншба дреиуоуп раҗхьатәи аҗсуа профессионалтә филологҗәа. Аханатәгы занаатла иара дфольклортҗаафын, инапы злакыз аус хада – жәлар рҗаҗыцтә рҗиамҗақәа ранҗареи, ркыҗхьреи, рыҗҗаареи акәын. Абри аҗҗарадырратә хырхарҗаҗы иара гьама харакыла иаҗиҗеит иакымкәа-ифбамкәа амонографияқәа: «Аҗсуа Нарҗаа рхәамҗақәа рсахьаркыратә чыдарақәак» (Аншба 1968), «Аҗсуа нарҗтә эпос аиҗартәышьа азҗаатәқәа» (Аншба 1970), «Аҗсуа фольклори аҗабыргы» (Аншба 1982). Аҗсуа фольклор еиуеиҗшым ажанрқәа, чыдала афырхҗаҗаратә эпос (Нарҗааи Абрывскылы ирызку ахәамҗақәа) иазҗлымхәу дарбан фольклортҗаазаалак А. Аншба иусумҗақәа рывсшьа имам. Академик Ш. Салаҗаиа Нарҗаа ирызку

аңсуа фырхатаратә епос аҗаараҕы дыззааихьаз ахшыџаққәеи алкаа хадақәеи (абака аңҕиаз аамта, иахьҕиаз атып, уи агьыцә зырҕиаз ажәлар; арҕиамта амилаттә кәзшьеи аиҕартәышьа ачыдарақәеи ухәа) шықәырҕәҕәауа, урт ганрацәала еихеиҕа-еицеиҕауеит. Хҗарауаџ иусумтақәа рҕы аҗоурых-типологиатә метод ахархәарала, афольклор еиуеиңшым ажандрқәа тҗаауа, иҕаитцәз аихшьалақәа, дызкылсыз алкаақәа аоригиналра рыцоуп, иара убри аамтазгыи логикала ирҗабыргуп.

А. Аншба дреиуамызт, акабинет иҗнатәаны, имазиу – икып-хьу аҕаҕыц-етнографиатә материалқәа зыҕерылагзо, урт рыла мацара аусумтақәа аҕызцо аҗарауаа. Уи еснаҕь дазҕлымхан зыпсы тоу афольклортә традиция, хаҗала даҕын мөхақы тбаала аңсуа жәлар рҗас-қьабзқәеи рҕаҕыцтә хәамтақәеи ақьаад ранцара. Уртҗацҕыи хадан ианализҗацараан, аҗарауаа рыбжьара имџапысуаз аймак-аиҕак иеалархәраан. Хаҗалатәи ианҗамтақәа рыла иара ҕәҕәала ишьаҗаиркуан иҕаитцоз аҗаарадырратә лкаақәа. Амала, ианҗамтақәа рахьтә зтыжьра дахьзәз маңуп. Аҗарауаџ афольклор-етнографиатә материалқәа реизгара ага-нахьала иҗабаа еихызшьаало акоуп, идунеи аниңсах ашьтахь, 1995 шықәсазы академик Зураб Цьапуа еиқәиршәаз, аңхьажәеи азҕәаҗақәеи аҗцаны иҗижьыз аизга «Аңсуаа рфольклор (Артур Аншба ианҗамтақәа)».

А. Аншба афилологиатә тҗаарадырра еиуеиңшым амахәтақәа ирызҕлымхәз җарауаџын: ашәкәыџацәа рырҕиара тҗаауан, дырзаатгылон аңсуа сахьаркыратә литература аҗаараҕыи хра злоу азҗаатәқәа, дыкәгылон зымөхақ тбаау алигература-критикатә статиақәа рыла. Убас, В. Дарсалиа дилахәны икалам иҗижьит ашәкәкәа: «Миха Лакрба. Ирҕиаратә патрет» (Аншба, Дарсалиа 1979), «Самсон Чанба. Акритика-биографиатә очерк» (Аншба, Дарсалиа 1985). Аҗарауаџ инарҗбааны дырзаатгылахьан Д. Гәлиа, З. Дарсалиа, Б. Шьынқәба, Т. Аҗьба, С. җаркьыл ухәа азәырџы апоетцәеи ашәкәыџацәеи рыпҗсазареи рырҕиаратә мөеи. Асахьаркыратә џымтақәа реилыргараан иара иааирҗшуан алигератураҗаараҕыи зда псыхәа ыҕам агьама хәрак, аерудиция тбаа, иара убри аамтазгыи, «лахь уаңшны, акәац ша» хәа еицаадыруа аңҕарала

акәымкәә, ачынқәеи ахызқәеи рхыпшақәә дырхарымгалакәә, иааирпшуан аобиективреи апринципреи. Уи зырцабыргуа акоюп, Ф. Искандер, иповест «Абгацьмакәә риедэацабаа» дахыркъаны ачынуаа ахэынцәә иқәтәара анапшырга, А. Аншба дназлаз гәыпқык арфеиаратә интеллигенциа рхатарнакцәә, ашәкәыффы адгылара изуны, журнал «Новый мир» аҕны иркыпхыыз ахашшааратә шәкәы.

Абарт иазгәахтаз азнеишьақәә ирылтшәаны, ацсуа литературадырра атоурых ибағьаза иагәылаҳбаауеит иахьа А. Аншба илитература-критикатә статиақәә еидызкыло аизгақәә: «Аамтақәә реимадара» (Аншба 1980), «Аамтақәә реикәфеытра» (Аншба 1986). Дара ирныпшуеит автор илитературацтааратә кыбаф амчхара.

Ацарауаф ацсуа фольклори алитературеи хра злоу еиуеипшым рызцаатәкәә ирызкны астатиақәә мацымкәә икыпхыхан Ацсни уи антыци (Қарт, Берлин, Москва ухәә) итыцуаз инагоу агазетқәеи, журналқәеи, аизгақәеи рыкны. Урт рахтә лымкаала рызбахә хәатәуп иусумтақәә згәылалаз ашәкәқәә: «Ацсуа литература атоурых аочеркқәә» (Бҕажәба, Салакаиа 1974), «Адуinei ажәларқәә рмифқәә» (Токарев 1980), «Амифологиатә жәар» (Мелетински 1990).

А. Аншба адырреи аҕама хараки змаз царауафк иахасабала Ацсны Ацара аминистрра даднапхьалон ацафцәә рзы апрограмақәә реикәыршәареи арцагатә шәкәқәә рыфреи. Уи ахырхартафы илиршаз аусқәә зегы иреихауп академик С. Зыхәбеи иареи еицырфыз, акырынтә итыцхьоу «Ацсуа литература. Арцага шәкәы абжьаратәи ашкол ажәбатәи акласс азы» (Аншба, Зыхәба 1983)¹³. Иара убас ахә харакны ишьатәуп, аитагыжьрагы ахәтаны ихапхьазоит А. Аншба, афольклор аматериалқәә аус рыдуланы, ахәыцқәә иранеишьаз ацсуа лакәқәә реизга «Амхәыр шана» (Аншба 1985).

А. Аншба дреиуоуп ацсуа милац кыкфык згымыз руаажәларра-политикатә цстазаара агәтацәкыа иалагылаз, рхақәитреи рхыпшымреи хшатарада иазықәпоз иреиғьу хинтеллигенциа

¹³ Аибашьра ашьтахь ари арцага шәкәы 10-тәи акласс азы икалеит, уи авторцәә рколлектив далахәхеит Ш. Салакаиагы (Аншба, Зыхәба, Салакаиа 2012).

рхаҗарнақәә. Уи дыруазәкхеит аҗоурыхтә җақы змоу, Аҗсны змырҗаҗоз Қырҗтәыла аиҗабыра рполитика еиҗақәәкәә иаҗагыланы җәжәлар рыхъзала иоу «Аҗсуа шәқәқәә» зкалам иҗызгыз аҗарауаа.

Абриақара зылзыршахъыз, зәҗааира аизҳара иаҗыз аҗарауа 1985 шықәсазы, иуаҗыбжара дҗымсыцкәә, иаалырқьаны иҗсҗазаара җахҗәеит. Уиаахыс 30 шықәса нҗыкәкәә иҗеит. Зегь зыхәшьадуа, досу дзыҗсоу хәаақәызҗо аамҗа иара аҗы қанаҗахъеит. Зырҗиаратә аҗәә нағзаны иззымхәаз аҗарауа җәала-жыыла дҗаҗхеит ақәымзар, доухала дықоуп, дҗацуп.

А. Аншба ишиқәнагоу ала дышьҗыхны җақлеи гәыбылралеи ихҗәәжәахъеит аҗарауаа – иҗызҗәеи иҗнагаҗәеи: О. Дамениа (Дамениа 1990: 63–68), В. Аҗнариа (Аҗнариа 1998:86–97), С. Зыхәба (Зыхәба 1986: 3–8), З. Цьапуа (Цьапуа 2012: 112–134), В. Занҗариа (Занҗариа 2012: 74–79) ухәә убас азәырҗы. Даҗакалагы қалашъа амамызт, избанда, апоет ихәашъала, уи дықанаҗ ижәлар рзы «мрашәа дыҗхон», урҗ данрыҗа ашьҗахъгы, дуаҗы лашаны «ргәәҗы даанхеит бзанҗза». Иаанижъыз арҗиаратә җынха ақәзар, хәы змам доухатә малны ирымазаауеит иара намысла дыззааҗсоз, иаҗаххозар ихгы зыхҗнитҗоз аҗсуаа уаҗәтәи рабиҗарақәә.

АЛИТЕРАТУРА

Абаев 1958: Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. М. –Л., 1958.

Абыгба 2002: Абыгба Цьамал. Сыгсы зыгрой Агсны. Ажэинраалакэа / Еикэиршэеит, акьыгхь иазирхиеит, агхьажэеи азгэатакэеи ишит Анзор Мыкэба. Агэа, 2002.

Агрба 1970: Агрба В. Б. Абхазская поэзия и устное народное творчество. Тбилиси, 1970.

Агрба 1977: Агрба Владимир. Ашэжэышэи жэлэр ражээрфэиарей. Алитературатэ-тцааратэ статиакэа. Агэа, 1977.

Агрба 1980: Агрба В. Б. Агдстазаарей ахэырбггыци. Алитературатэ-критикатэ статиакэа. Агэа, 1980.

Агрба 1988: Агрба В. Б. Из истории дореволюционной абхазской литературы. Сухуми, 1988.

Агрба 2013: Агрба В. Б. Рауль Лашэриа ипоезия. Апоет ирфэиаратэ хафсахьа. Агэа, 2013.

Агрба 2014а: Агрба В. Б. Б. Шынкэба ипоезии ажелэр рфэагыцтэ хэамтэжэеи. Агэа, 2014.

Агрба 2014б: Агрба Владимир. Агхьажэа // Миқаиа Иван. Алахьынца агша. Ажэинраалакэа. Агэа, 2014. Ад. 5–17.

Агалгьба 2013: Агалгьба Абзагэ. Афцыркьа. Ажэинраалакэа. Агэа, 2013.

Анкэабгхэ 2012а: Анкэабгхэ Альбина. Ажэинраалакэа // Алашара. Агэа, 2012. №6. Ад. 84–90.

Анкэабгхэ 2012б: Анкэабгхэ Альбина. Ажэинраалакэа // Сани сарей. Агэа, 2012. №3. Ад. 23.

Анкэабгхэ 2013а: Анкэабгхэ Альбина. Ажэинраалакэа // Сани сарей. Агэа, 2013. №4. Ад. 19.

Анкэабгхэ 2013б: Анкэабгхэ Альбина. Ажэинраалакэа // Амцабз. Агэа, 2013. № 4–5. Ад. 33.

Анкэабгхэ 2014: Анкэабгхэ Альбина. Ажэинраалакэа // Алашара. Агэа, 2012. №1. Ад. 116–117.

Аншба 1968: Агсуа нартаа рхэамтэжэа рсахьаркыратэ чыдаракэак. Агэа, 1968.

Аншба 1970: Вопросы поэтики абхазского нартского эпоса. Тбилиси, 1970.

Аншба 1980: Аншба Артур. Аамтэжэа реимадара. Алитературатэ-критикатэ статиакэа. Агэа, 1980.

Аншба 1982: Абхазский фольклор и действительность. Тбилиси, 1982.

Аншба 1985: Амхэыр шана. Ацсуа лакэкэа / Аус рыдиулеит А. А. Аншба. Аќаа, 1985.

Аншба 1986: Аншба Артур. Аамтаќаа реикэфытра. Астатиаќаа. Аќаа, 1986.

Аншба, Дарсалия 1979: Аншба А., Дарсалиа В. Михаил Лакербай. Творческий портрет. Сухуми, 1979.

Аншба, Дарсалия 1985: Аншба А., Дарсалиа. Самсон Чанба. Акритика-биографиятэ очерк. Сухуми, 1985.

Аншба, Зыхэба 1983: Ацсуа литература. Арцага шэкэы абжыратэи ашкол ажэбатэи акласс азы. Аќаа, 1983.

Аншба, Зыхэба, Салаќаиа 2001: Ацсуа литература. Абжыратэи ашкол 10-тэи акласс азы арцага шэкэы. Аќаа, 2001.

Аншба, Зыхэба, Салаќаиа 2012: Ацсуа литература. Арцага шэкэы абжыратэи ашкол ажэбатэи акласс азы. Аќаа, 2012.

Ацхазоу, Лагэлаа, Тхайцькэ 2013: Ацсуа поезиа / Еикэдыршэеит В. Ацхазоу, А. Лагэлаа, З. Тхайцькэ. Аќаа, 2013.

Арстаа, Чкадуа 2002: Арстаа Ш.К., Чкадуа Л.П. Ацсуа литературатэ бызшэа аграмматика. Афонетика. Афонологиа. Ажэахырфеиаара, Аморфологиа. Аќаа, 2002.

Авардан 1964: Авардан Шамиль. Ацсуа жэлар рыкэашараќаа. Аќаа, 1964.

Авзба, Ацьынцьал 2008: Авзба У. Ш., Ацьынцьал Д. С. Алитература атеориа ашытаќаа. Аќаа, 2008.

Авзба 2012: Авзба Баќал. Асатиреи аиумори хаамтазтэи афольклор акны // Алашара. Аќаа, 2012. № 5. Ад. 185–189.

Ацнариа 1987: Цвинариа В. Л. Абхазское стихосложение (Метрика. Ритмика. Композиция). Сухуми, 1987.

Ацнариа 1991: Ацсуа жэаќа апоетикатэ чыдараќаа рзы // Алашара. Аќаа, 1991. № 10. Ад. 214–217.

Ацнариа 1997: Ацнариа Владимир. Апоет иацэажэара // Ацсны. Аќаа, 1997. Абтара 21. № 65 (17065). Ад. 2.

Ацнариа 1998: Ацнариа Владимир. Артур Аншба: Ауафы. Афыза. Атарауаф // Алашара. 1998. № 1. Ад. 86–97.

Ацьба 1989: Ацьба Таиф. Аныхэацхыыз. Ажэеинраалаќэеи апоемаќэеи. Аќаа, 1989.

Ацьба 1999: Ацьба Таиф. Ишымтаќаа ф-томкны. I атом. Ажэеинраалаќаа. Апоемаќаа. Аиќагаќаа / Еикэиршэеит, акыцхь иазирхиеит, ацхэажэеи азгэатаќэеи ишит В. А. Когониа. Аќаа, 1999.

Бгажэба, Зыхэба, 1986 – Чанба Самсон. Ишымтаќаа./ Еикэдыршэеит Хэыхэйт Бгажэбеи Серге Зыхэбеи. – Аќаа, 1986.

Бгажэба, Зыхэба, 2003 – Гэлиа Дырмит (Ажэеинраалаќаа, ажэабжыќаа, афольклортэи аетнографиятэи нцамтаќаа, аиќагаќаа,

астатиақәа, арцага шәыкәқәа, асалам шәыкәқәа). / Еикәдыршәеит Хә. С. Бҕажәбеи С. Л. Зыхәбеи. – Ақәа, 2003.

Бигуаа 2015: Бигуаа Вяч. А. Симонов Константин Михайлович // Абхазский биографический словарь / Гл. редактор, автор предисловия В. Ш. Авидзба, зам. гл. ред. В. К. Зантариа. Москва–Сухум: АБИГИ, 2015. С. 609–610.

Биорнс 1976: Бернс Роберт. Стихи в переводах С. Маршака. М., 1976.

Благои 1983: Благой Д. Афанасий Фет – поэт и человек // Фет Афанасий. Воспоминания / Составление и примечания А. Тархова. М., 1983. С. 3–26.

Габелиа 2010: Габелиа Дмитри. Сымәа, сышьта... Ажәеинраалақәа. Аминиатиурақәа. Ақәа, 2010.

Габелиа 2014: Габелиа Дмитри. Цәқәырқамәак. Ажәеинраалақәа. Ақәа, 2014.

Гәажәба 2008: Мшыннырцәтәи ацсуа рфольклор / Икыпцхыт Р. Гәажәба // Алашара. Ақәа, № 5. Ақәа. Ад. 137–147.

Гәлиа 1981: Гәлиа Дырмит. Ифымтәқәа реизга. I атом. Ажәеинраалақәа, апоемақәа. Ақәа, 1981. Ад. 53–54.

Гәлиа, Бҕажәба 1972: Ацсуа жәлар рпоезиа / Еикәдыршәеит Д. И. Гәлиа, Хә. С. Бҕажәба. Аәбатәи атыжыра материал ҕыцла ихартәааны акыпцх иазирхиет Хә. С. Бҕажәба. Ақәа, 1972. Ад. 72.

Гәынба 2014: Гәынба Адгәыр. Ахраҕа. Ажәеинраалақәа. Ақәа, 2014.

Дамениа 1990: Дамениа О. Н. Ацәбырг иазкыз ацстазаара // Дамениа О. Н. Ацсуа культура аочеркқәа. Ақәа, 1990. Ад. 63–68.

Зантәриа 2012: Зантәриа Владимир. Амчәхак. Алитература-критикатә статиақәа, арецензиақәа. Ақәа, 2012.

Зыхәба 1986: Зыхәба Серге. Ахәатәы змаз, ахәашыагы иакәшәоз // Аншба Артур. Аамтәқәа реикәҕытра. Астатиақәа. Ақәа, 1986. Ад. 3–8.

Зыхәба 1962: Гочуа Михаил. Ианцәмтәқәеи иеитәгамтәқәеи./ Еикәиршәеит, ацхәажәагы ишит Серге Зыхәба. Ақәа, 1962.

Зыхәба 1967: Ацсуа фольклор аматериалқәа (академик Н. И. Марр иархив ақнытә). / Акыпцх иазирхиет, алагалажәеи азгәатәқәеи ишит С. Л. Зыхәба. Ақәа, 1967.

Зыхәба 1975: Зыхәба Серге. Арҕиара амәала. Алитературатә-критикатә статиақәа. Ақәа, 1975.

Зыхәба 1981: Зухба С. Л. Ацсуа жәлар рҕапыцтә рҕеиамтә. Еихау ацәраиуртәқәа рзы арцага шәкәы. Актәи атыжыра. Ақәа, 1981.

Зыхәба 1984: Зыхәба Серге. Ахаә еиәсамхарц. Алитературатә-критикатә статиақәа. Ақәа, 1984.

Зыхәба 1987: Зыхәба Серге. Ажәә сахьарк ацшааразы. Алитературатә-критикатә статиақәа. – Ақәа, 1987.

Зыхәба 2004: Зыхәба Серге. Дырмит ду иакәымзар... (Дырмит Гәлиа дийжәтеи 130 шықәса тижәтеи). Ақәа, 2004.

Зыхәба 2006: Зыхәба Серге. Ахәышәаара амца мыцәарц. Алитературатә-критикатә статиакәа. Ақәа, 2006.

Зыхәба 2007: Зыхәба С. Л. Мифология абхазо-адыгских народов. Майкоп, 2007.

Зыхәба 2009: Зыхәба С. Л. Ацсуа жәлар рҕаҕыцтә рҕеиамта. Еиҕау ацдариуртақәа рзы арцага шәкәы. Ақәа, 2009.

Зыхәба 2009: Зыхәба Серге. Баграт Шынқәба ипцстазаареи ирҕеиаратә мҕеи. Ақәа, 2009.

Зыхәба 2012: Зыхәба С. Л. Ацсуа мифология. Ацдарақәа. Ақәа, 2012.

Зыхәба 2014: Зыхәба С. Л. Ишҕеилкаатәу Д. Гәлиа иажәеинраала «Абри соуп сара»? // Ашколи ацстазаареи. 2014. № 3. Ад. 2–16.

Кыласониа 1990: Кыласониа Платон. Иудкыл сашәа. Ажәеинраалақәеи, ажәабжьқәеи, ажәацқәақәеи / Еиқәдыршәеит Платон Бебиа, Иура Коҕониа. Ақәа, 1990.

Кортуа 1956: Ацсуа жәлар рашәақәеи ражәабжьқәеи / Еиқәиршәеит И. Кортуа. Ақәа, 1956.

Кузина, Пигарев 1988: Кузина Л. Н., Пигарев К. В. О жизни и творчестве Ф. И. Тютчева // Тютчев Ф. И. Стихотворения. Письма. Воспоминания современников / Составление Л. Н. Кузиной. Москва, 1988. С. 5–28.

Кәарциа 2002: Кәарциа В. Е. Ацсны атопонимика. Ақәа, 2002.

Кәыҕниа 1982: Абхазия в русской литературе / Составитель И. И. Квициния. Сухуми, 1982.

Қапба 2015: Қапба Руслан. Ауафара ахәақәа // Ацсны. Ақәа, 2015. Май 22. № 36 (20.845). Ад. 3–4.

Кәағәаниа 2008: Ацсуа жәлар рҕаҕыцтә рҕеиамта. I атом. Ацәа ашәақәа. Ақәабзтә поезиа. Ацәхәақәа. Абзатаратә поезиа / Еиқәиршәеит, акыпцхь иазирхиет, ацхәажәеи азгәатақәеи иҕит В. А. Кәағәаниа. Ақәа, 2008.

Кәағәаниа 2013: Ацсуа фольклор ҕ-шәкәыкны. Актәи ашәкәы: жәлар рпоезиа / Ианицеит, акыпцхь иазирхиет, ацхәажәеи азгәатақәеи ацитцеит В. А. Кәағәаниа. Ақәа, 2013.

Кәакәасқьыр 2016: Кәакәасқьыр Виктор. Зажәа зкәадырхьоу // Миқаиа Иван. Алакәа рышәа. Ажәеинраалақәеи ажәабжьқәеи. Ақәа, 2016. Ад. 3–5.

Лашәриа 1976: Лашәриа Алықса. Иалкаау. Ақәа, 1976.

Лашәриа 2009: Ацсуа поезиа антология. XX ашәышықәса / Еиқәиршәеит Мушьни Лашәриа. Ақәа–Москва, 2009.

Лермонтов 1975: Лермонтов М. Ю. Собрание сочинений в четырех томах. Том первый. Стихотворения (1828–1841). М., 1975.

- Миқаиа 1962*: Миқаиа Мушьни. Ашәти азази. Ажәинраалақәа. Ақәа, 1962
- Миқаиа 1965*: Миқаиа Мушьни. Аапынтәи ашьыжь. Ажәинраалақәа. Ақәа, 1965.
- Миқаиа 1971*: Миқаиа Мушьни. Ашацқыра. Ажәинраалақәа. Ақәа, 1971.
- Миқаиа 1975*: Миқаиа Мушьни. Ацслымз шаха. Ажәабжьқәа. Ақәа, 1975.
- Миқаиа 1977*: Миқаиа Мушьни. Адәхәыцш. Ажәинраалақәа, 1977.
- Миқаиа 1979*: Миқаиа Мушьни. Апра шкәакәақәа. Ажәинраалақәа. Ақәа, 1979.
- Миқаиа 1982*: Миқаиа Мушьни. Иалкаау. Ақәа, 1982.
- Миқаиа 1985*: Миқаиа Мушьни. Схәычра атла. Ажәабжьқәа. Ақәа, 1985.
- Миқаиа 1986*: Миқаиа Мушьни. Уатәтәи амш. Ажәинраалақәа. Ақәа, 1986.
- Миқаиа 1989*: Миқаиа Мушьни. Ашара ашьтыбжь. Ажәинраалақәа. Ақәа, 1989.
- Миқаиа 1996*: Миқаиа Мушьни. Иалкаау. Ажәинраалақәа. Ақәа, 1996.
- Миқаиа 2003*: Миқаиа Мушьни. Ахка. Ароман ԝ-шәкәыкны. Ақәа, 2003.
- Миқаиа 2008*: Миқаиа Мушьни. Арқырамәа // Миқаиа Мушьни. Иаымтақәа реизга х-томкны. I атом. Ақәа, 2008. Ад. 5–17.
- Миқаиа 2011*: Миқаиа Мушьни. Амзатәымта. Ажәинраалақәа. Ақәа, 2011.
- Миқаиа 2014*: Миқаиа Иван. Алахьынтә ацша. Ажәинраалақәа. Ақәа, 2014.
- Миқаиа 2016*: Миқаиа Иван. Алакәқәа рышта. Ажәинраалақәаи ажәабжьқәаи. Ақәа, 2016.
- Некрасов 1987*: Некрасов Н. А. Избранные сочинения / Составление, вступительная статья и примечания Н. Скатова. Москва, 1987.
- Неруда 1978*: Неруда Пабло. Признаюсь: яжил. Воспоминания. Москва, 1978.
- Озеров 1974*: Озеров Лев. Избранные стихотворения. Москва, 1974.
- Папасқыр 1980*: Папасқыр Алықьса. Ацсуа жәлар рдоухатә культура ашьтамтақәак // Алашара. Ақәа, 1980. № 11. Ад. 127–136.
- Пачулиа 1980*: Пачулиа В. П. Русские писатели в Абхазии. Сухуми, 1980.
- Салакаиа 1966*: Салакаиа Ш. Хь. Абхазский народный героический эпос. Тбилиси, 1966.

Салакаиа 1967: Салакаиа Ш. Хь. Ацсуа советтə фольклор азцаатəкəак // Иахьатəи ацсуа кыҭа. Аетнографиатə очерккəа. Қарт, 1967. Ад. 177–190.

Салакаиа 1974: Салакаиа Шоҭа. Ацсҭазаара ахьеилашуа. Алитературатə-критикатə статакəа. Аҕəа, 1974.

Салакаиа 1975: Ацсуа жəлар рҕапыцтə рҕеиамҭа. Ахрестоматиа. Еиҭау атцараиурҭакəа рзы арцагатə хархəага / Еиҕаиршəеит Ш. Хь Салакаиа. Аҕəа, 1975.

Салакаиа 1976: Салакая Ш.Х. Абхазский нартский эпос. Тбилиси, 1976.

Салакаиа 1983: Салакаиа Шоҭа. Ацсуа советтə фольклор азцаатəкəак // Салакаиа Шоҭа. Алитературатə хəаакəа. Алитературатə-критикатə статакəеи атцаамҭакəеи. Аҕəа, 1983. Ад. 266–282.

Салакаиа 1989: Салакая Шоҭа. В ногу со временем (Литературно-критические статьи). Сухуми, 1989.

Салакаиа 1992: Салакаиа Шоҭа. Баграт Шьынқəбеи ацсуа фольклори // Ацсны. Аҕəа, 1992. 12 мая.

Салакаиа 2003: Ацсуа фольклор / Иаництеит, акыпцхь иазирхиеит, апхьажəеи азгəатакəеи ациттеит Ш. Хь. Салакаиа. Аҕəа, 2003.

Салакаиа 2008: Салакая Ш. Х. Избранные труды в трех томах. Том I: Эпическое творчество абхазов. Сухум, 2008.

Северианин 1990: Северянин Игорь. Стихотворения. М., 1990.

Симонов 1977: Симонов Константин. Иалкаау алирика. Аҕəа, 1977.

Симонов 1979: Симонов Константин. Собрание сочинений в десяти томах. Том первый. Стихотворения. Поэмы. Вольные переводы. Москва, 1979.

Смыр 2014: Ажəа алцха // Гəынба Адгəыр. Ажəеинраалакəа. Аҕəа, 2014. Ад. 5.

Тютчев 1987: Тютчев Ф. И. Полное собрание стихотворений / Сост., подготовка текста и примечания А. А. Николаева. Л., 1987.

Ҥарба 1991: Ҥарба Иван. Ишымҭакəа реизга. Актəи атом. Аҕəа, 1991.

Ҥаиҕыкəпҭа 2009: Ашацкыра. Ажəеинраалакəа. Ажəабжькəа / Аиқəыршəаф Заира Ҥаиҕыкəпҭа. Аҕəа, 2009.

Ҥаиҕыкəпҭа 2011: Ашацкыра. Апоезиа. Апроза. Акритика. Аиҕагакəа / Аиқəыршəаф Заира Ҥаиҕыкəпҭа. Аҕəа, 2011.

Хашба 1980: Хашба Р. А. Абхазский детский фольклор. Сухуми, 1980.

Чачхалиа 1981: Константин Симонов в Абхазии / Составление и примечания Д. Чачхалиа. Сухуми, 1981.

Чхамалиа 2003: Чхамалиа Алхас. Ахызатцə иацу ацəахəкəа. Ажəеинраалакəа. Аҕəа, 2003.

Чхамалиа 2006: Чхамалиа Алхас. Ашәа схәоит. Ажәеинраалақәа. Ақәа, 2006.

Чхамалиа 2008: Чхамалиа Алхас. Адгьыл афымтра. Ажәеинраалақәеи аминиатиурақәеи. Ақәа, 2008.

Чхамалиа 2014: Чхамалиа Алхас. Ақсны атцеи уахь. Ажәеинраалақәа. Ақәа, 2014.

Шьынқәба 1951: Шьынқәба Баграт. Ақсуа жәлар рпоезиа иазкны // Ақсуа институт ардыррақәа. XXIV атыжьымта. Ақәа, 1951. Ад. 99–124.

Шьынқәба 1952: Шьынқәба Б. Ақсуа жәеинраалеифартәышьа апринципқәа ирызкны // Альманах. Ақәа, 1952. № 3. Ад. 141–167.

Шьынқәба 1959: Ақсуа жәлар рпоезиа / Еикәиршәеит Б. Шьынқәба. Ақәа, 1959.

Шьынқәба 1986: Шьынқәба Баграт. Ақсуа жәеинраалеифартәышьа апринципқәа рзы ажәақәак // Алашара. Ақәа, 1986. № 1. Ад. 80–106.

Шьынқәба 1987: Шьынқәба Баграт. Ифымтақәа реизга. Ақтәи атом. Ақәа, 1987.

Шьынқәба 1990: Шьынқәба Баграт. Ахьыртәатцәа (Ақсуа жәлар рәапыцтә хәамтақәеи ретнографиатә бзазара иадхәау аматериалқәеи). Ақәа, 1990.

Шьынқәба 2003: Шьынқәба Баграт. Ифымтақәа реизга. Ахәбатәи атом. Ажәеинраалақәа, ажәабжьқәа, астатиақәа, ақәгыларақәа. Ақәа, 2003.

Шьынқәба 2006: Шьынқәба Баграт. Амшынцақәа (1967–1978) // Алашара. 2006. № 6. Ад. 76–87.

Шьынқәба 2007: Шьынқәба Баграт. Амшынцақәа (1967–1978) // Алашара. 2007. № 1. Ад. 148–167; № 2. Ад. 12–33; № 3. Ад. 115–137; № 4. Ад. 141–155.

Шьынқәба 2008: Шьынқәба Баграт. Он жил у нас (о К. М. Симонове) // Шьынқәба Баграт. Ифымтақәа реизга. Афбатәи атом. Астатиақәа. Ақдәамтақәа. Ақәгыларақәа. Ақәа, 2008. Ад. 385–402.

Цьапуа 2012: Цьапуа Зураб. Ақсуа фольклори алитературеи рзы згәатарақәак. Ақәа, 2012.

Цьапуа 2013: Цьапуа Зураб. Ақсны ахақәитратә еибашьра афәапыцтә традиция // Алашара. № 6. 2013. Ад. 139–144.

Цьапуа 2014а: Аибашьра ахроникат: Аинрал Гиви Агрба ифәапыцтә гәалашәарақәа / Амагнитолента ианицеит, аредакция азиуит, ақхьажәагы иифит Зураб Цьапуа. Амагнитолента хырфылааит, атыжьра иаздырхиет Наала Барцыц, Саида Хәафым. Ақәа, 2014.

Цьапуа 2014б: Ақсуаа рфольклор Тьырқәтәылатәи анцамтақәа / З. Ць. Цьапуа иредакциала. I атыжьымта: Нартаа/ Еикәдыршәеит З. Ць. Цьапуа, А. П. Какоба, Н. С. Барцыц. Ақәа, 2014.

АХҚӘА

Аңсуа жәлар ҳаамтазтәи рашәәкәә.....	3
Мшыннырцәтәи аңсуаа рфольклор актәи атыжымта.....	27
Ацарауаә иусумта ду.....	34
Хра злоу азцаатәи иазку аусумта.....	39
Ацәагашоура иалиааз арҗиамтақәә.....	45
Зыетцәәхә лашо апоет.....	54
К.М. Симонови Аңсни.....	60
Радион Цәыңыба: ауафы лаша, апоет.....	71
Агәи аңси ирхылцыз апоезиа.....	82
Акәицқәә рҗиаратә хәыштәарамцаны икаларц.....	95
Аихызара дуқәә рымәала.....	134
Зажәә нагоу алитературатцаә.....	141
Згәыхәтәи иахызаз ацарауаә.....	149
Зыхыз еицәмкуа ацарауаә.....	155
Алитература.....	160

Валентин Астамыр-ица Кәағәаниа
АКӘИЦҚӘА ХӘЫШҢААРАМЦАНЫ ИКАЛАРЦ
Алитература-критикатә статиақәа

Валентин Астамурович Когониа
Чтоб искры стали огнем очага
Литературно-критические статьи

Аредактор *С. Корсаиа*
Акорректорцәа: *И. Цьениа, К. Қәҗелиа,*
Компиутерла аиқәыршәәф *Н. Картозиа*
Асахьаҗыхы *Р. Габлиа*

Аформат 84x108 1/32.
Икацә. акь. бғы. 5,25. Инықә. акь. бғы. 8,8
Аәацацқа №